

Dom

zvo

Eni

Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Mirjam Milharčič Hladnik

E-naslov: hladnik@zrc-sazu.si

Odgovorna urednica / Editor-in-Charge

Marina Lukšič Hacin

Tehnična urednica / Technical Editor

Irena Destovnik

Mednarodni uredniški odbor / International Editorial Board

Dirk Hoerder, Donna Gabaccia, Rudi Rizman, Annemarie Steidl, Marjan Drnovšek,

Ulf Brunnbauer, Damir Josipovič, Aleksej Kalc, Maya Povrzanovič Frykman,

Rolf Wörsdörfer, Janja Žitnik Serafin, Jure Gombač, Jernej Mlekuž,

Kristina Toplak, Aleš Bučar Ručman, Adam Walaszek, Jaka Repič

Lektoriranje / Proofreading

Irena Destovnik (slovenski jezik / Slovene)

Peter Altshul (angleški jezik / English)

Oblikovanje / Design

Anja Žabkar

Prelom / Typesetting

Inadvertising d. o. o.

Izdala / Published by

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije /

Slovenian Migration Institute ZRC SAZU,

Založba ZRC / ZRC Publishing House

Tisk / Printed by

Birografika BORI d. o. o., Ljubljana

Naklada / Printum

150

Naslov uredništva / Editorial Office Address

INŠTITUT ZA SLOVENSKO IZSELJENSTVO IN MIGRACIJE ZRC SAZU

p. p. 306, SI-1001 Ljubljana, Slovenija

Tel.: (+386 1) 4706 485; Fax (+386 1) 4257 802

E-naslov / E-mail: mgliha@zrc-sazu.si

Spletna stran / Website: <http://twohomelands.zrc-sazu.si>

© ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije; Založba ZRC

Revija izhaja s pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Urada vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.

TWO
home lands

MIGRATION STUDIES

48 • 2018

DVÉ
domovini

RAZPRAVE O IZSELJENSTVU

Revija ***Dve domovini • Two Homelands*** je namenjena objavi znanstvenih in strokovnih člankov, poročil, razmišljanj in knjižnih ocen s področja humanističnih in družboslovnih disciplin, ki obravnavajo različne vidike migracij in z njimi povezane pojave. Revija, ki izhaja od leta 1990, je večdisciplinarna in večjezična. Revija izhaja dvakrat letno. Članki so recenzirani.

The journal ***Dve domovini • Two Homelands*** welcomes the submission of scientific and professional articles, reports, debates and book reviews from the fields of humanities and social sciences, focusing on migration and related phenomena. The journal, published since 1990, is multidisciplinary and multilingual. The journal is published biannually. All submitted articles are subject to double-blind peer review.

Povzetki in indeksiranje / Abstracts and indexing:

FRANCIS (Sociology/Ethnology/Linguistics of Francis), IBZ – International Bibliography of Periodical Literature, IBR – International Bibliography of Book – Reviews, Sociological Abstracts, IBSS – International Bibliography of the Social Sciences, MSH-Maisons des Sciences de l’Homme, SCOPUS, Social SciSearch, Journal Citation Reports/Social Sciences Edition.

Letna naročnina 18 € za posameznike, 28 € za institucije.

Annual subscription € 18 for individuals, € 28 for institutions.

Master Card / Euro Card and VISA accepted.

Naročila sprejema / Orders should be sent to:

Založba ZRC, p. p. 306, SI-1001 Ljubljana, Slovenija

Fax: (+386 1) 425 77 94; E-mail: zalozba@zrc-sazu.si

VSEBINA / CONTENTS

RAZPRAVE IN ČLANKI / ESSAYS AND ARTICLES

FABIO PEROCCO

- Posted Workers between Work Casualisation and the
Precarisation of Migration 7
Napoteni delavci med kazualizacijo dela in prekarizacijo migracij

MOJCA VAH JEVŠNIK, NATAŠA ROGELJA

- Occupational Safety and Health in Transnational Workplaces: 23
The Case of Posted Workers
Varnost in zdravje pri delu v transnacionalnih delovnih prostorih:
Primer napotениh delavcev

SONILA DANAJ

- Posted Work and Occupational Safety and Health: A Literature Review 37
Napoteno delo ter varnost in zdravje pri delu: Pregled literature

MARINA LUKŠIČ HACIN

- Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi 55
The Migration Dynamics of the Slovenian Territory in
Historical Perspective

DEJAN VALENTINČIČ

- Pogledi izbranih avstralskih Slovencev na stanje demokratične in 73
pravne države v Sloveniji
Views of Selected Australian Slovenes on the State of Democracy and
Rule of Law in Slovenia

MOJCA MEDVEŠEK

- Pomen učenja slovenščine v okviru izobraževalnega sistema 89
za slovensko skupnost v Varaždinski županiji
The Importance of Learning Slovene within the Educational System
for the Slovenian Community in Varaždin County

SONJA RUTAR

- Kakovost šole s perspektive učencev s priseljsko izkušnjo kot izhodišče za zagotavljanje inkluzivnega izobraževanja 109
School Quality from the Perspective of Migrant Children as a Basis for Ensuring Inclusive Education

KLARA KOŽAR ROSULNIK

- Biografsko učenje in spreminjanje identitete: Migracijske izkušnje Neže Gerkšič – Agnes Lacroix 129
Biographical Learning and Identity (Re)construction: The Migration Experiences of Neža Gerkšič, aka Agnes Lacroix

URŠKA STRLE

- V preseku mobilnosti in socialnih mrež: Biografska skica Ivane Kobilca 147
At the Intersection of Mobility and Social Networks: A Biographical Sketch of Ivana Kobilca

MATEJA SEDMAK

- Identities and Belongings of "Second Generation Migrant Women" 163
Identitete in pripadnosti »druge generacije migrantk«

KNJIŽNE OCENE / BOOK REVIEWS

- Deirdre McKay, *An Archipelago of Care: Filipino Migrants and Global Networks* (Justine Grace N. Abrugena) 184
- Natasha King, *No Borders: The Politics of Immigration Control and Resistance* (Beatrice Mariottini) 189
- Francesca Fauri (ed.), *The History of Migration in Europe: Perspectives from Economics, Politics and Sociology* (Aleksiej Kalc) 193

R A Z P R A V E I N Č L A N K I

E S S A Y S A N D A R T I C L E S

POSTED WORKERS BETWEEN WORK CASUALISATION AND THE PRECARISATION OF MIGRATION

Fabio PEROCCO¹

COBISS 1.01

ABSTRACT

Posted Workers between Work Casualisation and the Precarisation of Migration

The article examines the transformations of work, labour casualisation, and the precarisation of migration, deepening the links between these phenomena and the social consequences of their intertwining, such as the double precarity affecting migrant workers, and examining the significance of contemporary migration policies which pave the way for a wider spreading of precarity and which anticipate corresponding labour laws. The article – which considers the European context – focuses on posting of workers as an example of the convergence of the aforementioned processes, and an empirical space for social research in which to test new forms of precarity and stratification, and the transformation of migration policies increasingly focused on the concepts of temporariness and circularity.

KEY WORDS: precarisation, work transformation, migration, posted workers

IZVLEČEK

Napoteni delavci med kazualizacijo dela in prekarizacijo migracij

Članek obravnava spremembe na področju dela, kazualizacije dela in prekarizacije migracij; osvetljuje tako povezave med omenjenimi pojavi kot tudi družbene posledice njihovega prepletanja, npr. dvojno prekarnost migrantskih delavcev. Preučuje tudi pomen sodobnih migracijskih politik, ki vodijo k širjenju prekarnosti in prinašajo temu primerno delavsko zakonodajo. Članek se z obravnavo evropskega konteksta na napotene delavce osredotoča kot na primer konvergence omenjenih procesov, pa tudi kot na empirični prostor družbenega raziskovanja. Ta se ukvarja z novimi oblikami prekariata in razslojenosti ter s transformacijo migracijskih politik, vedno bolj osredotočenih na začasnost in krožnost.

KLJUČNE BESEDE: prekarizacija, spremembe dela, migracije, napoteni delavci

¹ Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Foscari University of Venice, Dorsoduro 3484/d, I-30100 Venice; fabio.perocco@unive.it

INTRODUCTION

Within the deep and turbulent process of social transformation which has taken place at global level over the last three decades, a leading role has been played by work transformations and the globalisation of migrations, both at the core of public debates and political agendas. As for the former, one of the most debated aspects in the past twenty years is labour flexibility, which has attracted many champions and as many critics. As for the latter, more attention has been paid to the fact that immigration has to respond strictly to the needs of receiving countries and to be useful to their economic systems; some believe temporary migration should be supported, resorting to migrant workers on a just-in-time model, while others believe the rights of workers should be protected.

This article examines the casualisation of work and the precarisation of migration – in the context of significant transformations of work – deepening the links between these events and the social consequences of their interconnection. Work casualisation and the precarisation of migration have developed somewhat independently and differently with respect to the historical and geographical contexts, yet at the same time they have combined and intertwined, often going hand in hand. In their convergence they have produced specific social issues (such as double precarity in the labour and legal spheres, which affects numerous migrant workers) and “new” social phenomena such as agreements on and activities designed to promote circular migration.

With respect to the European context, the first section examines the transformation of work and of the global labour market and its impact on international migration, citing the example of migrant workers in the system of subcontracting. The second section analyses the process of the structural casualisation of work, highlighting how it is now in a quite extreme phase, which mainly affects migrant workers – who in turn are an enlargement vector for casualisation, an experimental workshop for new forms of precarisation which are later extended to other workers. The third section focuses on the precarisation of migration, considering the return of temporary migrations and the scope of the combination of migration and labour policies which pave the way for the further enlargement of precarity. The fourth section focuses on posted workers as an example of the convergence of the aforementioned processes. From a global perspective, posted workers are a precarious and compressed segment of the global labour market, an empirical space for social research where we can examine new forms of precarisation, the alteration of social citizenship, the stratification of social rights, and new migration policies increasingly focused on the concept of temporariness.

GLOBAL TRANSFORMATIONS OF WORK

One of the cornerstones of the great social restructuring of the past three decades is the wide-ranging and profound transformation of the labour market and of the organization of work (Antunes 2013; Doogan 2009; Head 2003; Huws 2014), which is a composite yet unitary process.

In the wake of the centuries-old process of creation of the global market, today's labour market is fully global. The globalisation of capitalism and the spreading of industrialisation at global level have led to the unification of the global labour market within the global market as a whole. This unification – stratified and unequal – has taken place alongside a profound transformation of the international division of labour, which, due to delocalisation and international migrations, is very different today compared to the past centuries and decades, when the Western world controlled production and trade while the countries from the Global South supplied raw materials and low-cost workforce. These processes have dictated wider and tougher competition among workers at global level, with the presence of new situations, such as the posting of workers: in this framework, posted workers – a sort of delocalisation *in situ* – are a precarious and compressed segment of the global labour market.

The transformations of work organization, accelerated by the recent global crisis, have been deep and manifold. In addition to the systematic application of informatics and robotics to the production process,¹ a leading role has been played by organizational flexibility, i.e. the set of methods – from lean production to outsourcing, from just-in-time to new management – which have produced, under Toyotism, the fragmentation and acceleration of production processes, which are increasingly “lyophilized” (Antunes 2008).

One structural element and a symbol of the new forms of division and organization of work – and which is a massive source of employment for migrant workers, including posted workers – is subcontracting (Huws, Podro 2012; Weil 2014). The growth of subcontracting in the last few decades has taken place in the wake of the global spreading of outsourcing and has played a leading role in the transformation of production, in the organisation of global commodity chains, and in lowering the costs of production – especially the cost of labour. Today, subcontracting is a part of all production sectors, in most of the world, in the public and private sector, and it is no exaggeration to talk about the globalisation of the subcontracting system. Its expansion and consolidation are due to several factors, including the application of lean production in subcontracting and the embedding among private and public companies of the “do not hire” principle – which is now a universal dogma in contemporary political economy and has favoured the general dissemination of

1 Which has often led to the increased polarization of work and the de-skilling of a number of workers (Ford 2015).

temporary work. The demand for outsourcing and subcontracting on one hand and the demand for temporary work on the other have found in migrant workers and posted workers the ideal combination to have a just-in-time “zero waste” workforce, to extract value from migrant workers while eliminating the restrictions and social costs deriving from their establishing roots in the country, without having to pay the so-called “immigration costs”.

The intertwining of the fragmentation of production, the hierarchization of labour, and the differentiation in working conditions which characterise the subcontracting system is the cornerstone of the new stratifications and inequalities (Schierup 2007; Cillo, Perocco 2015). Such organisation of work – based on the differentiation of forms of employment and of work contracts in the same workplace for similar tasks – has entailed new stratifications of the workforce and a sharp stratification in working conditions, which worsen the lower you get in the various levels of subcontracting. The situations vary according to the different degrees of precarity and exploitation within the applicative modes of subcontracting; this has dictated a new geography of working conditions and labour rights which, as regards migrant workers, spans a scale from decent regular work to forced labour, with intermediary steps such as undeclared work, severe labour exploitation, intermittent work, and casual work.

The transformations in the global labour market and in the organisation of work, together with the structural precarisation of work (which I will examine in the next section), have had several consequences, which include increased unemployment and underemployment, the trending reduction in wages, and more pronounced segmentation and polarization of employment (Goos et al. 2009; Huws 2003; OECD 2013, 2014, 2015). These events have affected the entire European working class, with more acute effects on migrants or those with a background of migration.

THE STRUCTURAL PRECARISATION OF WORK

As one of the core tenets of neoliberal policies, the process of the structural precarisation of work is a prerequisite and a carrier of the intensification of labour exploitation required by the rules of the global economic order in response to the constant decrease of accumulation rates and recurring economic crises, which are increasingly frequent and acute. The fracture in the unity of the labour contract, the destructuring of labour law, the introduction of a plethora of contract types with different conditions and rights – voucher, shared, on-call, zero-hour contract, voluntary, outsourced, subcontracted, posting of workers, freelancing, formally independent, formally cooperative work – are all part of a process which is broader and deeper than a mere reduction of guaranteed jobs. After a few decades, from the 1950s to the 1970s, which saw the attainment of relatively stable and secure jobs, a radical and extreme commodification of labour has taken place.

The structural precarisation of work has several consequences: new stratifications, the growth in wage inequalities, the impoverishment of many groups of workers, the increase in the army of reserve labour (through the creation of a reserve within the reserve), the unconditional adaptation of workers' lives to the organisational needs of private companies and public bodies, the alteration of social rights which have been readjusted for the benefit of companies, and the deterioration of psychological and physical health as precarity corrodes people. Occasional, intermittent, shared, for rent, subcontracted, on-call work contracts and all other forms of work precarity (with its leader: irregular work, and its extreme: forced labour), at first applied among migrants, have fragmented and disconnected the labour force, enabling the general devaluation of labour and denying the role of workers in the production process. The consequences have been so dire that rather than describing this as simply commodification of labour, in extreme cases we should talk about nullification of labour and of the worker, for whom nothing is and nothing has to be guaranteed, who – exactly like migrants in racist representations – has to have zero rights.

With the recent economic crisis and the consequent radicalisation of neoliberal policies (Bauman 2013; Crouch 2011), labour precarisation has further expanded and deepened, with a leap in both quantity and quality, going beyond precarity as it was known in the recent past. Now, precarity 2.0 – vouchers, meal tickets instead of wages, serial internships, volunteering, unpaid work, zero-hour contracts, temporary work, posted workers, fake cooperatives – has transcended its boundaries, replacing a part of the “first generation” precarious jobs and becoming the norm. The precarisation of labour, both in its old and new version, has been unleashed on workers unevenly. The first, and most affected, were migrants, young people, low-skilled and low educated female workers with children, older workers affected by company restructuring, and low-skilled workers – i.e. those who constitute the most vulnerable segment of the European working class. This underclass, which does not constitute an individual class on its own,² has experienced increased impoverishment and marginalisation; it is the subject of racist campaigns as regards its foreign component and of nationalist refrains as regards its native component.

THE PRECARISATION OF MIGRATION AND THE RISE OF TEMPORARY MIGRATIONS

The process of precarisation of migration which has taken place in Europe over the last two decades has affected both resident migrant populations and incoming migrants. The former have seen sharper and increasing mechanisms of exclusion, segregation and assimilation, while the latter have been welcomed by increasingly harsher selection and restrictive mechanisms.

2 As indicated by Standing (2011).

The precarisation of migration is nothing new in the history of Europe, but in the last two decades this process has clearly radicalised. Several mechanisms and modes were involved, including the globalisation of restrictive migration policies and the encouragement of temporary migrations, the attribution to migration of a specific role in the labour market and within European economies, and the rise of racism and anti-migrant propaganda.

With reference to the first point, since they depend on the market, migration policies have incorporated the pronounced need of the economic system for flexible migrant workers, not too rooted, who may be used “just-in-time” according to the needs of production. The migration policies of European countries and the EU have learned the lesson of the dictates of the global market, aimed at the general devaluation of labour, and at low-cost globalisation, through a generalisation of stable precarity and the creation of global competition between workers at global level. They have affected the conditions of migration, of resident migrant populations (who now have to undergo a strict process of inclusion and exclusion) and new migrants towards Europe (with their severe restrictions in entry routes and prerequisites).

Migration policies – increasingly in the name of temporariness, militarisation and externalisation – have played a leading role in the process of precarisation of migrants. In several European countries migrant workers are subject to double precarisation, in both the work and legal spheres: while the former is included in the aforementioned casualisation, the latter is linked to the migration policies of many countries, which subordinate the migrants’ right of abode to the existence of a work contract, and also tie their social rights to their migration status (thus stratifying social rights; Schierup et al. 2006; Morris 2002). The blanket requirement of having a work contract in order to obtain a residence permit during a period of structural economic crisis and casualisation puts migrants in a perilous and blackmail position, forcing them to accept whatever work conditions are offered.

In comparison with previous decades, the interaction between work casualisation and legal precarity has increased the precarisation of migrants’ conditions. Torn between the rigidity determined by migration laws and the flexibility produced by labour laws, migrants have found themselves as new guest workers attempting to navigate a context of economic stagnation, characterised by the surge of atypical contracts and the general weakening of the labour movement. The process of the downward convergence of migration policies – starting slowly in the 1970s and 1980s and gaining momentum in the 1990s and 2000s – has affected several European countries and has seen the confluence of the different migration policies into a single migration policy which is selective, restrictive, and repressive (Basso 2014), and which balances new migrant arrivals according to the needs of the labour market. Thus, if for the 1960s and 1970s we can talk about a relatively stable process of insertion into the labour market, in the following decades the reality is that of a precarisation of this process (Schierup et al. 2015), and, on the social level, the escalation of exclusion or segregation factors.

Migration policies have also made new migration movements more precarious, especially through support for temporary migrations (seasonal, contract-based, circular, spontaneous and regulated migration).³ Through temporary migrations, European countries take advantage of the possibility to extract value from hyper-mobile migrant labour without the social implications deriving from the rooting of migrant populations and the social transformations brought about by immigration; they have a low-cost flexible workforce that reduces the social and political costs of immigration. The policies supporting temporary migration offer the market and the production system a mass of temporary workers, without their families, with few links to the host society, and with poor knowledge of the area they're working in; such policies create a mass of people who are forced to curtail their social needs and demands due to their temporary presence. These migration policies provide and entail a workforce offering the most sought-after element in the economic system: full availability.

In the last 15 years, we have witnessed a proliferation of public discourses, communications and official declarations, measures and bilateral agreements aimed at supporting or carrying out temporary migrations. This campaign saw the participation of several actors: the majority of European states, political parties, entrepreneurial associations, the press, opinion leaders and scholars. The European Union has played a leading role in this movement,⁴ drawing attention to circular migrations, supporting the creation of new and specific programmes, and feeding the debate on the advantages mobility partnerships should grant the receiving countries, the countries of origin and migrants.⁵ A political, institutional and administrative process was started which created several bilateral agreements, projects, mobility partnerships, and memoranda on temporary, circular, and seasonal migrations. In theory, it was supported by the paradigm of mobility, which qualifies and represents temporary migrations as "mobility" and not "migration". Such a paradigm considers the presence of the migrant worker as something temporary and transient, almost fleeting and ephemeral; it tends to eliminate the concrete category of "migration" and replace it with the more intangible, fluid, volatile category of "mobility". Gjergji notes that such replacement is not accidental, as the combination of bilateral agreements

3 It is hard to make a clear distinction between these types, it is easier to highlight their shared feature: migrations of precarious workers (Wickramasekara 2011).

4 Main documents: Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. On a Community Immigration Policy of 22. 11. 2000; <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2000:0757:FIN:EN:PDF>; European Commission Communication on circular migration and mobility partnerships between the European Union and third countries of 16. 5. 2007, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:I14564>.

5 Actually the advantages are only extended to the countries of origin, as temporary migrant workers have fewer chances to access rights and protections in the areas of work, healthcare, education, housing, and social security compared to those holding a residence permit and/or a long-term work contract (or even citizenship); they have limited possibilities to change their job, to create associations, or to reunite their families; they are more exposed to workplace accidents and they generally enjoy less health and safety at work (Castles, Ozkul, 2014; Wickramasekara 2011).

and circular migrations entails a migration model in which (strictly selected) migrant workers move following the production cycles, i.e. the short-term fluctuations of the market. This return to policies supporting temporary migrations goes beyond the traditional migration policies of the European Union and European countries,⁶ at the same time integrates their restrictive and repressive policies, which implies that the only legal entry route is temporary migration, and the institutionalization of precarity among migrant workers (Gjergji 2016: 58–60, 70).

The posting of workers is an example of the manifestation of the paradigm of mobility, as it often is not considered “migration” but rather “mobility”. Even though this is questionable, it holds some truth, as the posting of workers is a symbol of work in the neo-liberal era: mobile workers, moved and used according to the immediate needs and restless activity of the market.

As regards the role of migration within European capitalisms, in the last decade the role of reserve armies of labour and social buffers against crises has intensified. Migrant workers have been the first group subjected to the shift to structural precarity and to the most extreme forms of labour precarity (occasional work, token work in healthcare, work paid with vouchers in agriculture). The operating mechanisms of the labour market – selection, concentration, and specialisation – have continued to channel a good share of migrant workers into the most precarious and poorly-paid jobs and sectors. Thus in a large part of Europe their working conditions – from access to work to unemployment, from tasks to wages, from classification to mobility – still reflect disparities compared to national workers. There are high levels of unemployment, under-employment, over-education, and atypical contracts, all of which have increased in percentage over time, and which have grown alongside the recent economic crises (OECD 2013b, 2015b). Such worsening is mainly linked to the shift from full-time contracts to (formally) part-time contracts, to the marked increase in temporary contracts and intermittent work, and to the drop, or the risk thereof, in irregular work or unemployment, forcing them to accept any conditions in order to keep their residence permit.

At the same time, migration has been a carrier of precarisation. It is (involuntarily) an agent of spreading and widening precarisation – often a testing ground where new forms of precarity are trialled before being extended to other groups of workers. The labour market is segmented, but it is also a system of communicating vessels: the spreading of precarity among migrant workers has been a factor in the general proliferation and expansion of precariousness. Within this framework, migration policies have played an important role in paving the way and anticipating corresponding labour laws.

6 “Both circular migration and mobility partnerships addresses a weakness in traditional immigration policies, namely that they have an inbuilt tendency to encourage migration to become permanent. This is because they do not tend to create the possibility for return” (Boswell, Geddes 2010: 96–97).

In this context, where migration is encouraged by the labour market (for a very specific reason) and discouraged by state institutions with restrictive migration policies – according to an approach aimed at the social and political exploitation of migrants – the real purpose of this downward migration policy is not a complete stoppage of immigration, but rather an unstable, poorly rooted and vulnerable immigrant population, and a worsening of the conditions of migration, which serves as a general devaluation of labour.

Historically, the migrant labour force has been one of the main levers of the devaluation of the labour force as a whole. It has constituted a reserve workforce which supplied the needs of capitalist production by lowering the cost of labour and by offering an ultra-flexible workforce, owing to repressive migration policies, racism, and institutional discrimination (Potts 1990). Today, this specific condition of migration has turned it into a testing ground, a laboratory in which the manufacturing system has experimented with new forms of organising work – conceived of as a means of increasing profitability and productivity – which have led to replacing secure jobs with precarious ones, and to new stratifications of the labour market.

In this sense, migration policies and labour policies increasingly aimed at precarity have gone hand in hand. The creation of an institutionally weak and precarious proletariat, of an underclass of temporary workers replacing each other in constant rotation and circulation, has not only allowed the experimentation with new forms of labour exploitation to spread, but has also favoured a new global regulation of work relations and contracts in the name of stable precarity. The production of undocumented migrants – the culmination and the apotheosis of total precarity – is an integral part of the structural precarisation of labour.

As regards the rise of racism, institutional racism with its subtext of inferiorisation and stigmatisation has contributed to the precarisation of migrants' conditions, thus offering the market a mass of docile, available and obedient workers. The anti-immigration offensive has supported migration policies characterised by a mix of identity and security elements, and by the return of assimilationism. This neo-assimilationism, both in policy and rhetoric, has required maximum social adaptation by migrants to the conditions to which they are subjected. The mass media have created a racialised depiction of society and, at the same time, a differentiated representation of migrants, which is integral to their stratified precarity and to their differentiated exploitation. Unceasing denigration campaigns against various groups (the undocumented, Muslims, Romanians, second generation youth, neighbourhoods with high rates of migrants), have ended up affecting migration as a whole and subsequently a large share of the global labour market, dividing it along various lines of differentiation, such as in the dichotomies "good undocumented migrant workers" versus "bad undocumented migrant workers", "documented migrant workers" versus "undocumented migrant workers", "good documented migrant workers" versus "documented workers stealing our jobs", and "migrant workers" versus "national workers". Slogans and discourses, focused on a necessarily

temporary presence, on a preference for national workers, and on a subordinated integration of migrants in the name of social inferiority, have paved the way for precarisation to affect the vast majority of migrants as a racialised class segment of the European working class.

CONVERGENCES: POSTED WORKERS, AN EXAMPLE OF AND CARRIERS OF PRECARITY

The posting of workers has increased in the last decade,⁷ though it has not become a mass phenomenon (European Commission 2016). Mainly known among insiders, often used in labour-intensive sectors or through the expanded use of subcontracting (Berntsen 2015; Thörnqvist, Bernhardsson 2015; De Wispelaere, Pacolet 2017), it may be a tool of social dumping (Cremers 2011; Fond. Brodolini, Cowi 2016; Lillie 2012). In this section I will present a set of considerations on the posting of workers, linked to the perspectives and arguments presented above.⁸

In the framework of the double dynamic of unification and segmentation of the global labour market, the posting of workers is the result of the convergence of several processes, in particular the transformations of work, the casualisation of labour and the precarisation of migration. The posting of workers is a limited phenomenon, but at the same time it is linked to several social dynamics, to a number of nexuses which shall be considered globally both at analysis and policy level, in order to avoid biased analyses or limited interventions.

The posting of workers is not only an example of the global process of the structural casualisation of work: it is also a carrier through which such process takes place, an instrument for the further expansion and intensification of contract precarity and work flexibility (Idea Consult, Ecorys 2011: 12). It matches and supports the spread of atypical contracts to wider groups of workers and the increase in the flexibility of the organisation of work. Subcontracting is an iconic example: in the different levels of the subcontracting system, posted workers are often employed, which leads to the further expansion of outsourcing and subcontracting.

Precarisation is a continuum, and as such it presents varying degrees of precarity: at one extreme we find maximum stability, a worker with a full-time contract; at the other pole we find maximum instability, embodied by a migrant worker with no contract and no residence permit (the undocumented migrant, the epitome of precarity); in between there are different situations and degrees. Posted workers are often located on the instability side of this spectrum (Berntsen 2015; Cillo 2017; Cremers 2011; Danaj 2017; Lillie 2012), yet the situations vary according to the combination of a number of factors, such as the type of employment contract, the size

7 For an updated review see Voss et al. 2016.

8 Here I refer to low-skilled workers, and not to officials or high-skilled managers.

of the sending company and of the receiving company, the tasks, the employment sector, and the country of destination.

The posting of workers is one of the several mechanisms of differential exploitation of labour. In this case, subcontracting is again a good example: it resorts to different groups of workers – full-time or temporary workers at the parent company, at contracting and subcontracting companies, cooperative workers, posted workers, irregular workers – who experience differentiated working conditions, with different and stratified rights. From the perspective of civic stratification, the posting of workers is an integral part of the global process of the alteration of social rights which has been going on for at least several decades; especially in cases of abuse, it is a vector for the corrosion of social rights and the basis of an increasingly disparate social citizenship with variable geometry.

The posting of workers is a sort of “hidden migration” in two senses. From a formal point of view, migration is being replaced, as previously mentioned, by the notion of mobility, so much so that a posted worker often is not considered a migrant worker, not even an old-fashioned *Gastarbeiter*, but rather a mobile, fluid, just-passing-through worker. From a practical point of view, the social nature of posted workers makes them barely rooted and included in the local society, poorly included in the framework of industrial relations, barely using the services of the area, barely in touch with trade unions and associations, segregated in their workplace, and very weak in relation to their employers.⁹ Their temporary nature and mobility make them invisible: invisible to the receiving society, caught in a condition of social apnea with regard to their impending return, of social suspension, of absence in presence.¹⁰

The posting of workers is an empirical space of social research that includes different dimensions of analysis, including the very important yet little studied sector of occupational safety and health (Rogelja, Toplak 2017). At times, researchers have examined the posting of workers under the sole point of view of labour legislation or labour studies, casting a shadow on the migration dimension and experience; at other times, the opposite has been true, when scholarship on migration prevailed. We need to blend both perspectives, in order not to lose sight of the transformations of work or migration dynamics.¹¹ Furthermore, to carry out an across-the-board analysis, we need to consider the macro level (medium- and long-term global processes), the meso level (e.g. national and supranational policies), and the micro level (single local experiences, in a given moment and specific context) which comprise the phenomenon of the posting of workers.

9 It is no accident that we are lacking data on the phenomenon, and that many countries have a hard time detecting and monitoring it.

10 In this respect, Sayad's work on the indefinite provisional, the double absence, and *noria*, is more useful and current than ever (Sayad 1999).

11 Cf. Danaj 2017.

CONCLUSION

Work casualisation and the precarisation of migration may be considered two different processes which can converge and produce effects, but the precarisation of migration may also be intended as an internal dynamic of work casualisation, which falls within the wider process of precarisation of labour. In either case: 1) work casualisation has made a quantum leap in quality and quantity, overcoming the classic form used in the past few years and now reaching extreme forms; 2) such leap has affected first and foremost migrant workers, but it happened in parallel with the levelling down of the conditions of workers, increasingly often sharing the same conditions, though in different ways; 3) in the case of migrant workers, precarity has its own specificity, while at the same time it has always been a feature of the world of labour; 4) the analyses, policies, interventions and protection actions should always consider this duality – specificity and generality – in order not to lose sight of the specificities of the migrant condition and, at the same time, the general condition of all workers, both nationals and foreigners.

The precarity affecting migrant workers is a powerful tool of exclusion or segregation, as the exercise of social rights is often subordinated to a work contract or residence permit. The return of the guest worker – in a context of flexible capitalism, with all its fragmentation and polarization – and the increase in temporary migrations have favoured, in an era of structural precarity, rising racism in the name of the welfare state (Burnett 2015), limited and restricted acquisition of social rights, and the creation of new forms of inequality and stratified rights. The attack on social citizenship has used the world of immigration as one of its starting points, but it has not been confined to this sector and has in fact been extended to other layers of the population.

Posted workers, as explained, find themselves at a crossroads between several social processes, which they also represent: they are an example of the global competition created among workers on the global labour market; they respond to the transformations of work and the demand of selected workforce, which has to be mobile and usable in a just-in-time fashion. They are embodied by the temporary worker, with their body in the receiving country and their mind in the country of origin, with no social rooting. Such a “bird of passage” of the new millennium is often an invisible physical presence – in their job, in their relations with their employer, in their fear of being “discovered” as posted workers, who over time consider themselves “semi-illegals” or “almost illegals”.¹² For this reason, among all the features of the posting of workers, the most relevant matters to consider will be their presence, visibility, self-image, voice, activation, organisation, and representation. All these matters will require attentive and in-depth analysis in the near future.

12 This aspect emerged from empirical research carried out in Italy and Belgium within the Poosh project on occupational safety and health of posted workers (<http://www.poosh.eu>).

REFERENCES

- Antunes, Ricardo (2008). Desenhando a nova morfologia do trabalho. *Revista Critica de Ciências Sociais* 1, 19–34.
- Antunes, Ricardo (2013). *The Meanings of Work*. Leiden-Boston: Brill.
- Basso, Pietro (2014). Neoliberalism, Crisis and International Migration. *Polarizing Development* (eds. Lucia Pradella, Thomas Marois). London: Pluto Press, 86–97.
- Bauman, Zigmunt (2013). *Does the Richness of the Few Benefit Us All?* Cambridge: Polity Press.
- Berntsen, Lisa (2015). Precarious Posted Worlds: Posted Migrant Workers in the Dutch Construction and Meat Processing Industries. *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations* 31/4, 371–390.
- Boswell, Christina, Geddes, Andrew (2010). *Migration and Mobility in the European Union*. London: Palgrave.
- Burnett, Jon (2015). The War on Welfare and the War on Asylum. *Race and Class* 57/2, 96–100.
- Castles, Stephen, Ozkul, Derya (2014). Circular Migration, Triple Win or a New Label for Temporary Migration? *Global and Asian Perspectives on International Migration* (ed. Graziano Battistella). New York: Springer, 27–36.
- Cillo, Rossana (2017). Posting of Workers in the Construction Sector: An European Overview. *Occupational Safety and Health of Posted Workers* (eds. Nataša Rogelja, Kristina Toplak). Ljubljana: ZRC Publishing House, 16–21, <http://zalozba.zrc-sazu.si/p/1451> pdf. (18. 11. 2017).
- Cillo, Rossana, Perocco, Fabio (2015). Sous-traitance et exploitation différentielle des travailleurs immigrés. *Travail, Emploi, Formation* 13, 84–103.
- Cremers, Jan (2011). *In Search of Cheap Labour in Europe: Working and living Conditions of Posted Workers*. Bruxelles: CLR, <http://www.clr-news.org/CLR-Studies/Web-summary.pdf> (24. 6. 2017).
- Crouch, Colin (2011). *The Strange Non-Death of Neoliberalism*. London: Polity Books.
- Danaj, Sonila (2017). Health and Safety Implications of Posted Work: The Example of British Engineering Construction. *Occupational Safety and Health of Posted Workers* (eds. Nataša Rogelja, Kristina Toplak). Ljubljana: ZRC Publishing House, 11–15, <http://zalozba.zrc-sazu.si/p/1451> pdf. (18. 11. 2017).
- De Wispelaere, Frederic, Pacolet, Jozef (2017). *The Size and Impact of Intra-EU Posting on the Belgian Economy: With a Special Focus on the Construction Sector*. Leuven: HIVA, <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/577669/1/The+size+and+impact+of+intra-EU+posting+on+the+Belgian+economy.pdf> (22. 10. 2017).
- Doogan, Kevin (2009). *New Capitalism? The Transformation of Work*. Cambridge: Polity Press.

- European Commission (2016). *Posting of Workers. Report on A1 Portable Documents Issued in 2015*, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=17164&langId=en> (22. 10. 2017).
- Ford, Martin (2015). *Rise of the Robots: Technology and the Threat of Mass Unemployment*. New York: Basic Books.
- Fond. Brodolini, Cowi (2016). *Study on Wage Setting Systems and Minimum Rates of Pay Applicable to Posted Workers in Accordance with Directive 96/71/EC in a Selected Number of Member States and Sectors*, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14966&langId=en> (22. 10. 2017).
- Gjergji, Iside (2016). *Sulla governance delle migrazioni*. Milan: Franco Angeli.
- Goos, Maarten et al. (2009). Job Polarization in Europe. *American Economic Review* 99/2, 58–63.
- Head, Simon (2003). *The New Ruthless Economy*. New York: Oxford University Press.
- Huws, Ursula (2003). *The Making of a Cybertariat*. New York: Monthly Review Press.
- Huws, Ursula (2014). *Labor in the Global Digital Economy*. New York: Monthly Review Press.
- Huws, Ursula, Podro, Sarah (2012). *Outsourcing and the Fragmentation of Employment Relations: The Challenges Ahead*. Acas, <http://www.acas.org.uk/media/pdf/p/8/Outsourcing-and-the-fragmentation-of-employment-relations-the-challenges-ahead.pdf> (24. 9. 2017).
- Idea Consult, Ecorys (2011). *Study on the Economic and Social Effects Associated with the Phenomenon of Posting of Workers in the European Union*. Brussels: European Commission, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6678&langId=en> (15. 9. 2017).
- Lillie, Nathan (2012). Subcontracting, Posted Migrants and Labour Market Segmentation in Finland. *British Journal of Industrial Relations* 50/1, 148–167.
- Morris, Lydia (2002). *Managing Migration: Civic Stratification and Migrants Rights*. London: Routledge.
- OECD (2013). *Crisis Squeezes Income and Puts Pressure on Inequality and Poverty*, <http://www.oecd.org/social/inequality.htm> (11. 5. 2017).
- OECD (2013b). *International Migration Outlook 2013*, http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2013_migr_outlook-2013-en (11. 5. 2017).
- OECD (2014). *Focus on Inequality and Growth*, <http://www.oecd.org/social/inequality-and-poverty.htm> (11. 5. 2017).
- OECD (2015). *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*, <http://www.oecd.org/social/in-it-together-why-less-inequality-benefits-all-9789264235120-en.htm> (11. 5. 2017).
- OECD (2015b). *International Migration Outlook 2015*, http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migrationhealth/international-migration-outlook-2015_migr_outlook-2015-en (11. 5. 2017).

- Potts, Lydia (1990). *The World Labour Market: A History of Migration*. London: Zed Books.
- Rogelja Nataša, Toplak, Kristina (2017). Mobility, Flexibility and Vulnerability. *Occupational Safety and Health of Posted Workers* (eds. Nataša Rogelja, Kristina Toplak). Ljubljana: ZRC Publishing House, 5–10, <http://zalozba.zrc-sazu.si/p/1451> pdf. (18. 11. 2017).
- Sayad, Abdelmalek (1999). *La double absence*. Paris: Seuil.
- Schierup, Carl-Ulrik (2007). 'Bloody Subcontracting' in the Network Society: Migration and Post-Fordist Restructuring across the European Union. *Irregular Migration, Informal Labour and Community* (eds. Erik Berggren et al.). Maastricht: Shaker, 150–164.
- Schierup, Carl-Ulrik et al. (eds.) (2006). *Migration, Citizenship, and the European Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Schierup, Carl-Ulrik et al. (eds.) (2015). *Migration, Precarity, and Global Governance: Challenges and Opportunities for Labour*. Oxford: Oxford University Press.
- Standing, Guy (2011). *The Precariat*. London, New York: Bloomsbury.
- Thörnqvist, Chister, Bernhardsson, Sebastian (2015). Their own Stories – how Polish Construction Workers Posted to Sweden Experience their Job Situation, or Resistance versus Life projects. *Transfer* 21/1, 23–36.
- Voss, E. et al. (2016). Posting of Workers Directive – Current Situation and Challenges. Brussels: European Parliament, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/579001/IPOL_STU%282016%29579001_EN.pdf (13. 9. 2017).
- Weil, David (2014). *The Fissured Workplace*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wickramasekara, Piyasiri (2011). *Circular Migration: A Triple Win or a Dead End?* Geneva: ILO, <http://www.migration4development.org/sites/m4d.emakina-eu.net/files/no15-mar11-circular-migration-a-triple-win-or-a-dead-end.pdf> (27. 10. 2017).

POVZETEK

NAPOTENI DELAVCI MED KAZUALIZACIJO DELA IN PREKARIZACIJO MIGRACIJ

Fabio PEROCCO

Med družbenimi spremembami in spremembami na področju dela na globalni ravni izstopata kazualizacija dela in prekarizacija migracij. Strukturna prekarizacija dela, ki je povzročila radikalno komodifikacijo delovnih razmerij, se je med ekonomsko krizo še poglobila in preseгла prekarne zaposlitve »prve generacije«, prizadela pa tako stalno naseljene migrantske delavce kot prihajajoče migrante. Prvi so doživeli ostrejše mehanizme izključevanja, drugi pa strožjo selekcijo in restriktivne mehanizme.

Prekarizacija migracij se kaže v globalizaciji restriktivnih migracijskih politik, spodbujanju začasnih migracij, povezovanju migrantov z določenimi vlogami na trgu dela in vzponu rasizma. Vodilno vlogo pri tem so odigrale migracijske politike, v številnih evropskih državah so migrantski delavci podvrženi dvojni prekarizaciji: pri samem delu in v zakonodaji. Razpeti med togost migracijske in fleksibilnost delovne zakonodaje so v kontekstu fleksibilnega kapitalizma in ekonomske stagnacije čez noč postali gostujoči delavci. Ponekod je povzročil zlitje različnih migracijskih politik v eno samo selektivno, restriktivno in represivno migracijsko politiko.

Kazualizacija dela in prekarizacija migracij se pogosto povezujeta in prepletata, kar prispeva k rasti začasnih migracij. Napoteni delavci so primer strukturne kazualizacije dela ter podlaga za pogodbeno prekarnost in delovno fleksibilnost. Napotovanje delavcev je mehanizem diferencirane eksploatacije dela, saj so prav napoteni delavci deležni različnih delovnih razmer in stratificiranih pravic. Napotovanje je del globalnega procesa spreminjanja družbenih pravic še zlasti v primerih zlorabe.

Napotovanje delavcev je oblika »skrite migracije«. Migracijo je v formalnem smislu nadomestil pojem mobilnosti; napotenega delavca se ne obravnava kot migranta, temveč kot mobilnega, fluidnega delavca v stalnem gibanju. Zaradi svoje družbene narave je slabo povezan z lokalnim okoljem, s sindikati in z združenji, zaradi česar v večinski družbi neviden lebdi v nekakšni družbeni apneji.

OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH IN TRANSNATIONAL WORKPLACES: THE CASE OF POSTED WORKERS

Mojca VAH JEVŠNIK^I, Nataša ROGELJA^{II}

COBISS 1.01

ABSTRACT

Occupational Safety and Health in Transnational Workplaces: The Case of Posted Workers

The article presents the results of an empirical study on the occupational safety and health (OSH) of posted workers in transnational, multilingual and multi-employer workplaces. The argument is based on data obtained from semi-structured interviews with key stakeholders in Slovenia, which we analyse within the framework of Sargeant and Tucker's (2009) layered vulnerability approach. We discuss multiple vulnerabilities of posted workers who are disproportionately recruited into hazardous jobs and exposed to numerous health hazards. Possible measures to reduce OSH-related vulnerabilities of posted workers are identified and discussed, including the role of information sharing and awareness raising.

KEY WORDS: posted workers, occupational safety and health, transnational workplaces, vulnerabilities, Slovenia

IZVLEČEK

Varnost in zdravje pri delu v transnacionalnih delovnih prostorih: Primer napotnih delavcev

Članek predstavlja rezultate empirične študije o varnosti in zdravju pri delu napotnih delavcev v transnacionalnih in večjezičnih delovnih prostorih. Razprava temelji na podatkih, pridobljenih s polstrukturiranimi intervjuji s ključnimi deležniki v Sloveniji, ki jih avtorici analizirata s pomočjo 'pristopa večplastne ranljivosti' (layered vulnerability approach; Sargeant, Tucker 2009). Članek prinaša vpogled v multiple ranljivosti napotnih delavcev, ki so pogosto napoteni na opravljanje dela v nevarnih sektorjih in izpostavljeni številnim zdravstvenim tveganjem, ponuja pa tudi nekaj rešitev za zmanjšanje njihove ranljivosti, med drugim tudi vlogo in pomen učinkovitega širjenja informacij in ozaveščanja.

KLJUČNE BESEDE: napotni delavci, varnost in zdravje pri delu, transnacionalni delovni prostori, ranljivosti, Slovenija

^I Ph.D. in Sociology, Research Assistant, Slovenian Migration Institute ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, and University of Nova Gorica; mvah@zrc-sazu.si

^{II} Ph.D. in Anthropology, Research Fellow, Slovenian Migration Institute ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; natasa.rogelja@zrc-sazu.si

INTRODUCTION

The posting of workers plays an essential role in the EU's internal labour market (European Commission 2016). The term refers to the process of sending an employee to provide a service in another EU Member State on a temporary basis. The workers thus work abroad, but they remain in the host Member State only for the duration of the provision of services and do not integrate into its labour market. Social contributions are paid in the sending state, which implies that workers do not fall under the social security scheme of the Member State in which the service is provided (Pacolet, De Wispelaere 2016). But although the posting of workers in principle contributes to balancing the demand and supply of services in the EU and provides valuable economic opportunities for companies and workers, it also exposes the deeply rooted tensions between promoting the free movement of goods, capital, services and labour on the one hand and maintaining the European social model and established industrial relations, including industrial action to protect collective interests, on the other. In this sense, it has become a sensitive issue, especially in Member States where labour is expensive and the welfare state is generous (Vah Jevšnik, Cukut Krilić 2016). The terms and conditions of posting are regulated by the Posting of Workers Directive (Directive 96/71/EC) and the Enforcement Directive (Directive 2014/67/EU), which have been transposed into national labour laws of the Member States. Yet, in the past years, the posting of workers has often been tainted by the circumvention of rules, fraud and abuse. Several problems caused by so-called letterbox¹ companies have been reported, as well as violations of posted workers' rights (European Commission 2016), including those relating to living and working conditions and occupational safety and health (OSH).

The field of OSH is mentioned in Article 3 of the Posting of Workers Directive, titled 'Terms and conditions of employment', which addresses rest periods, holidays, health and safety and hygiene, protective measures and equality of treatment. The Enforcement Directive readdresses the issue taking into account the transnational and multi-lingual composition of the workplaces and calls for accessible and free of charge provision of information on OSH. The OSH Framework Directive 89/391, however, is the umbrella applicable regulatory framework for all workers and as such it also applies in cases of posting.

Nevertheless, research on the OSH of posted workers has been scarce, unsystematic and fragmented (Vah Jevšnik 2017; Rogelja, Toplak 2017). The question of the interplay of the EU regulatory framework and national OSH systems and their impact on the health and safety of posted workers in transnational workplaces has

1 Hastings and Cremers (2017) note that most Member States have no legal or working definition of letterbox companies, which leads to difficulties in tracking and tackling them. Most often, the term denotes businesses which exist via a mailing address only, with actual activities taking place elsewhere (i.e. in another Member State), and which are purposefully designed to circumvent legal obligations (Heinen et al. in Hastings, Cremers 2017: 2).

not been sufficiently addressed. The issues of liability in multi-employer workplaces, grievance procedures and management, transnational cooperation between competent authorities and enforcement bodies, and the development of systemic and workplace level measures to reduce OSH-related vulnerabilities has also not been on the research agenda. This gap in research is currently being addressed by an international group of scholars involved in a research project called POOSH – Occupational safety and health of posted workers: depicting the existing and future challenges in assuring decent working conditions and wellbeing of workers in hazardous sectors.² Using the multiple case-study approach (Yin 2003), the project sets out to conduct fieldwork in nine EU Member States, including Slovenia, Croatia, Austria, Italy, Romania, Slovakia, Spain, Germany and Belgium, involving a variety of stakeholders in order to provide a comprehensive comparative study of the OSH-related vulnerabilities of posted workers in transnational workplaces and identify possible measures to reduce or overcome them.

The article presents the results of the case study for Slovenia. In line with the research questions, the unit of analysis are OSH-related challenges of posting to and from Slovenia. Data was collected using semi-structured interviews in the period from February to December 2017. A total of eleven interviews were conducted with representatives of the Slovenian Labour Inspectorate of the Ministry of Labour, Family, Social Affairs and Equal Opportunities of the Republic of Slovenia, and the Association of Free Trade Unions of Slovenia, a non-governmental organisation providing counselling to workers and posted workers.³ Valuable material was also collected at two transnational joint visits attended by labour inspectors and other stakeholders from Slovenia, Croatia, Romania and Belgium in Ljubljana and Bucharest. The joint visits were held with the purpose of exchanging experiences, best practices, discussing the use of the IMI system for the exchange of information in relation to OSH, and enhancing cooperation between labour inspectorates.⁴ The participants' insights and recommendations contributed significantly to expanding the knowledge base on OSH in the context of posting of workers.

The article first provides an analytical and theoretical framework for discussing OSH-related vulnerabilities in transnational workplaces within the framework of posting of workers, primarily using Sargeant and Tucker's (2009) layered vulnerability approach. It then focuses on the case of Slovenia, drawing from the data obtained at joint visits and from semi-structured interviews with key stakeholders. We discuss in particular the proposed measures to reduce the OSH-related vulnerabilities of posted workers, including the role of information sharing and awareness raising.

2 Financed by the European Union, EaSI-Progress programme VS/2016/0224 and Slovenian Research Agency. Duration of the project 1 Jan. 2017 to 31 Dec. 2018.

3 Some interviews were conducted by Kristina Toplak and Jernej Mlekuž, research fellows at the Slovenian Migration Institute ZRC SAZU and POOSH project members.

4 Joint visit in Ljubljana, Slovenia, 14 February 2017 and joint visit in Bucharest, Romania, 11 October 2017.

We conclude with a discussion of the multiple vulnerabilities of posted workers who are disproportionately recruited into more hazardous jobs and exposed to numerous health hazards.

THE OSH REGULATORY FRAMEWORK AND A LAYERED APPROACH TO VULNERABILITY

The field of occupational safety and health in the workplace covers all aspects of health and safety in the workplace with a strong focus on primary prevention of hazards. The first set of determinants relates to risk factors in the workplace such as work-related accidents, development of a variety of diseases and stress-related disorders. The second set relates to employment and working conditions such as working hours, salary, workplace policies concerning e.g. maternity leave, health promotion and protection (World Health Organisation 2007). OSH can also be defined as a policy-related field concerned with developing and implementing mechanisms for the prevention of occupational risks by promoting the highest degree of safety and health at workplaces (International Labour Organization). It addresses issues related to sector-specific hazards that can lead to work accidents and poor health, including psychosocial hazards such as work-related stress, anxiety, isolation and mobbing at the workplace.⁵

In the case of posting of workers, OSH and posted workers' overall workplace wellbeing is inextricably connected to the general employment conditions. Serious infringements in matters of OSH often go hand in hand with factors such as undeclared work, underpayment, excessive working time, lack of rest periods, and non-compliance with regulations concerning social security and health insurance. Work-related accidents and ill health can therefore also be attributed to stress-related conditions which may occur as a result of irregularities in the posting procedure, fatigue due to long working hours, failure to provide adequate OSH training, failure to provide translations of health and safety regulations and failure to establish efficient communication channels, to name a few. This may lead to a higher rate of work-related accidents, especially in high-risk, hazardous sectors, and can have short-term and long-term effects on the health of posted workers (i.e. burnout, development of

5 Examples of hazards that can lead to work accidents are equipment related (unguarded machinery, machine movement, walking on slippery surfaces), practice related (heavy lifting, working at heights, tasks involving awkward movement or posture), and electricity related (overhead electric lines, poorly insulated electrical equipment). Hazards that can lead to poor health include handling chemical substances (inhalation, ingestion and skin absorption of a material hazardous for health), exposure to physical agents (noise, extreme temperatures, electromagnetic radiation), exposure to biological agents (viruses, bacteria, fungi), inadequate ergonomic conditions (awkward postures, fast-paced work, repetitive tasks, insufficient rest period), psychosocial hazardous situations (stressful tasks, job insecurity, isolation, mobbing) (OSHWiki).

chronic diseases and a variety of disabilities). Since posted workers predominantly provide services in hazardous sectors such as construction, heavy industry and agriculture and/or are often exposed to hazardous agents such as chemical substances or radiation, they are particularly vulnerable to accidents and occupational diseases (cf. Vah Jevšnik; Cukut Krilić 2016).⁶

When identifying OSH-related vulnerabilities of posted workers, the layered framework to assess vulnerability in occupational safety and health for migrant workers developed by Sargeant and Tucker (2009) is arguably the most useful. Sargeant and Tucker define migrant workers as workers without a permanent status in the receiving countries, which is also applicable in cases of posting. They argue that migrants are exposed to a multi-layered vulnerability that manifests itself in a variety of forms depending on a set of factors, but, importantly, that the heterogeneity of migrant workers should be taken into consideration when assessing their vulnerabilities. In the first layer of vulnerability, they outline migration factors, such as the conditions of the recruitment and the migration status of the worker. If the conditions of recruitment are regular, meaning that suitable contracts are in place according to national laws and workers have valid work permits, the workers will be better protected. If employment is precarious and/or informal, migrants will be more vulnerable to OSH risks, with irregular migrants operating in the informal economy being the most vulnerable of all. In the cases of posting, several cases were highlighted by the labour inspectors of posted workers being sent to work abroad by letterbox companies without being registered in social security schemes or covered by accident insurance. In those cases, medical bills for illness or accidents had to be paid by the workers themselves, saddling many of them with debts they could not repay in the foreseeable future (joint visit, Ljubljana).

The second layer of vulnerability refers to the characteristics of the migrants themselves, namely the socio-economic conditions of their home country, education and skill levels, and language skills. For workers coming from poor countries, the cost of losing their jobs are higher than for those workers who can return home to jobs that are comparable, and this can inhibit the workers' willingness to exercise their rights. For these reasons, workers may also seek to maximise their income in the short term by agreeing to work long hours, thereby increasing their risk of injury, illness or disablement (Richardson et al. in Sargeant, Tucker 2009: 3). In posting situations, such cases were reported by most of our interviewees, including posted workers. Our findings confirm that due to significant wage disparities in the EU Member States, workers from lower-income countries sometimes tend to intentionally ignore

6 According to ILO and EU-OSHA studies, OSH is of special importance for migrant workers for similar reasons: high employment rates of migrant workers in high-risk sectors, language and cultural barriers which require specific OSH communication, instructions and training approaches, and frequent overtime work, which makes them more prone to occupational diseases and injuries (International Labour Organization 2004, European Agency for Safety and Health at Work 2007).

or downplay irregularities and are reluctant to report OSH-related violations for fear of losing their jobs.

Training and skill levels, including language skills, are of paramount importance since untrained or poorly trained and unskilled workers are more vulnerable to OSH risks compared to others. Language and the ability to communicate should be particularly emphasised here, as it is an important aspect that overwhelmingly singles out the migrant workforce as a particular type of vulnerable workforce (Dustman et al. in Sargeant, Tucker 2009). Lack of knowledge of the local language may mean that workers are unable to fully understand instructions, read warning signs, communicate concerns and learn about regulatory protection in place in order to voice their concerns regarding safety and health. Some UK studies on the OSH of migrant workers also shed light on the issue of lack of understandable training and argue that “risk assessments bearing in mind migrant workers (language barriers and cultural differences) are hardly done” (European Agency for Safety and Health at Work 2007: 29). This aspect was also discussed during the joint visit in Ljubljana as a problematic issue that needs further attention. Finally, the language barrier is also a pressing issue because the inability to communicate at work can interfere with establishing supportive relations at work, which in itself can adversely affect workers’ wellbeing (Premji et al. 2008).

The third layer of vulnerability, Sargeant and Tucker (2009) argue, refers to the conditions in the receiving country, such as the characteristics of employment and the sector, access to collective representation, access to regulatory protection and issues of social exclusion and social isolation. Some sectors and jobs are more hazardous than others, and that increases OSH-related vulnerabilities, which are further exacerbated when coupled with a lack of knowledge of the health and safety system, the desire to earn as much as possible in a short period of time and difficulties in accessing OSH training. Finally, access to collective representation in cases of rights violations is important to reduce vulnerability of workers (ibid.).

Another aspect of OSH-related vulnerability should be mentioned, especially when the subject of investigation is posted workers, i.e. work fragmentation, outsourcing and long supply chain. Providing services in multiemployer workplaces with a long supply chain presents challenges for OSH (Cox et al. 2014) and may also lead to elevated risks of work-related injuries (Nenonen 2011). Several factors contribute to this, including tension between the safety and production efficiency of workers at the end of the subcontracting chain, miscommunication, conflicting interests, disorganization, inadequate regulatory controls and inability to initiate collective actions (c.f. Lingard 2013; Mayhew et al. 1997). Ambiguities concerning liability in cases of work accidents and health-related issues in cases of long supply chain were also continuously reported by representatives of trade unions and non-governmental organisations (joint visit, Ljubljana and joint visit, Bucharest).

THE IMPORTANCE OF INFORMATION SHARING IN TRANSNATIONAL, MULTI-EMPLOYER WORKPLACES

The case of Slovenia

In Slovenia, the posting of workers to provide services in other EU Member States on a temporary basis has been increasing steadily and noticeably. From 2010 to 2015, the number of postings increased by 419.4 per cent, making Slovenia the fourth-ranked EU country in terms of number of workers posted to other Member States (Pacolet, De Wispelaere 2016; Posted Work Country Sheet Slovenia). In 2015, Slovenia issued 126,902 A1 forms,⁷ which amounted to 14.1% of the total employed persons in Slovenia. In 2016, the number of issued A1 forms increased further to 146,574 (Napoteni delavci). The main countries of destination in 2016 were Germany and Austria, followed by Belgium and Italy, and services were most often provided in the construction sector, followed by other industry and personal services (*ibid.*). Posting to Slovenia was smaller in scale but has also been increasing. Most workers were posted from neighbouring Croatia (45%), followed by Bulgaria (12.2%), Germany (11.9%), Austria (10.9%) and France (7%). The employment sectors were construction (43.6%), other industry (23.7%), business (15.1%), personal services (8.5%) and agriculture (1.5%) (Pacolet, De Wispelaere 2016, Posted Work Country Sheet Slovenia).

In Slovenia, as in other Member States, health and safety has been subject to many directives, most notably the OSH Framework Directive (Directive 89/391) transposed into national laws of the Member States. The implementation and enforcement of the applicable laws and regulations, however, is the purview of the competent national authorities. In the case of cross-border provision of services, the transnational cooperation of those authorities, particularly labour inspectorates, is key to identifying and reacting to irregularities and violations (joint visit, Ljubljana). Many different channels of cooperation have been established, including the use of the IMI system and cooperation between senior labour inspectors in the SLIC committee. The latter established a working group on cross-border enforcement and published a handbook titled e-Handbook on cross-border enforcement on occupational safety and health by SLIC inspectorates (2016), with the aim of exchanging information and enhancing administrative support. In 2016, the Slovenian Labour Inspectorate responded to 114 requests for information from the IMI system, which is a significant increase from 2015, when the number of requests was 42 (IRSD 2016: 71). In fact,

7 The A1 form is a formal statement that the worker falls under the social security scheme of the sending country and not the country where s/he provides services. The number of A1 forms issued is not necessarily equal to the number of workers posted abroad, as several A1 forms can be issued to the same worker in the same year.

most violations were reported in cases of posting of workers from Slovenia (246 violations) and less in the cases of posting to Slovenia (*ibid.*).⁸

The representative of the Slovenian Labour Inspectorate whom we interviewed pointed out the difficulties in responding to cases of cross-border provision of services due to understaffing, detailed knowledge required about foreign labour laws and regulations, bureaucracy and often lengthy processes of collecting information via the IMI system. The Belgian labour inspectors also argued that due to the temporariness of posting jobs, labour inspectors are often unable to efficiently monitor and enforce the rules and regulations. By the time they manage to collect all necessary information to act, the workers may be long gone (joint visit, Ljubljana). Similar frustrations were reported by trade union representatives (joint visit, Ljubljana and joint visit, Bucharest).

What information should be conveyed to employers and employees involved in posting?

When discussing vulnerabilities of posted workers and brainstorming about ways on overcoming them, our interviewees singled out preventive measures, efficient information sharing and awareness raising as mechanisms that may significantly contribute to their reduction. The Enforcement Directive (2014/67/EU) also addresses this issue in terms of calling for accessible provision of information and taking into account the transnational and therefore multi-lingual composition of the workplaces (Article 5(2)(c)):

make the information available to workers and service providers free of charge in the official language(s) of the host Member State and in the most relevant languages taking into account demands in its labour market, the choice being left to the host Member State. That information shall be made available if possible in summarised leaflet form indicating the main labour conditions applicable, including the description of the procedures to lodge complaints and upon requests in formats accessible to persons with disabilities; further detailed information on the labour and social conditions applicable to posted workers, including occupational health and safety, shall be made easily available and free of charge.

In Slovenia, the information on OSH when working abroad and in transnational workplaces is hidden in EU Directives and national laws, and there is a pressing need to provide handbooks or guides on how employers and employees should prepare for working abroad. Based on the interviews and literature review, we propose the following guidelines for employers who are posting workers abroad:

8 It is not evident from the IRSD annual report how many requests for information were related to OSH of posted workers.

- before posting, they should familiarize themselves and their workers with the risks associated with the provision of the service in the workplace they are sending them to;
- they should ensure that each worker has received mandatory safety and health training;
- they should provide workers with guidelines on safety and health regulations in the country where they will provide services, preferably in their mother tongue;
- they should make sure that workers have passed a medical exam and received other training required in the country where they will provide services;
- they should check if workers' vocational qualifications are compatible with those required in the country where they will provide services;
- they should inquire with the hiring company what protective equipment is needed and who is responsible for providing it;
- they should make sure workers always have all mandatory protective equipment at their disposal;
- they should discuss with the workers the possible language barriers and ways to overcome them;
- they should instruct workers on the steps to be taken if an accident occurs and how to document the reported accident;
- they should make sure that workers' housing conditions are acceptable;
- they should consult workers and encourage them to take part in discussions on all questions relating to safety and health at work;
- they should take into consideration specific risks related to vulnerable groups (e.g. pregnant women, minors, etc.).

Furthermore, posted workers should always be encouraged to share any OSH-related concerns with their employers, including lack of appropriate training and language barriers. They should make sure that they are always using protective equipment, are not working excessively and are taking enough breaks, since tiredness often leads to carelessness and increases proneness to accidents and diseases. They should maintain hygiene at all times to avoid health risks. They should be informed not only about the immediate work-related dangers but also the possible long-term health effects and the impact of the occupational diseases on their quality of life in later life. This might encourage them to follow the guidelines and regulations more closely and without exception. The role of trade union representatives on site is paramount in this respect.

One aspect of vulnerability that was not discussed in detail during the interviews but is of great importance and should be brought to attention relates to psychosocial risks and stress at the workplace. According to the European Agency for Safety and Health at Work, psychosocial risks arise from poor work design, organisation and management, as well as a poor social context of work, and may result in negative psychological, physical and social outcomes such as work-related stress,

burnout or depression (EU-OSHA). In other words, when workers are facing an excessive workload, conflicting demands, lack of role clarity, lack of involvement in making decisions that affect them, job insecurity, ineffective communication, lack of support, and workplace violence and harassment, they are at risk of experiencing psychosocial risks that may lead to mental health and physical health problems (ibid.).

CONCLUSION

The aspect of the OSH of posted workers, although mentioned frequently by stakeholders as a problematic issue in need of attention (joint visit, Ljubljana and joint visit, Bucharest), has not yet been adequately researched. There is a significant body of literature covering the exploitation of migrant workers in Slovenia from various angles, focusing primarily on derogatory and exploitative treatment of workers from the republics of former Yugoslavia,⁹ but thorough research of OSH in the context of posting of workers remains lacking. The same is true for other Member States. The representatives of labour inspectorates, trade unions and non-governmental organisations participating at the joint visits firmly called for further research in light of the growing number of complaints and violations of workers' rights and challenges of imposing rules in transnational and multi-employer workplaces (joint visit, Ljubljana and joint visit Bucharest). Understanding posted workers' vulnerabilities is paramount when developing strategies and policies to overcome them, and further research needs to be conducted in order to provide the necessary evidence base. This article set out to contribute to filling this gap in research by applying the layered approach to the vulnerability of migrant workers (Sargeant, Tucker 2009) to posted workers, based on which we proposed some guidelines for employers who are posting workers abroad and posted workers themselves.

We argued that vulnerability of posted workers is manifold, especially when working in hazardous and physically demanding sectors, which is where posted workers most often provide services (Pacolet, De Wispelaere 2016). It ranges from the migration status-related factors, migrant characteristics and social-economic conditions in the home country, to the conditions in the receiving country and the characteristics of the employment (cf. Sargeant, Tucker 2009). We find that the most indicative interplay of vulnerabilities relating to posting can be linked to the temporariness of work abroad, which often results in turning a blind eye to OSH-related risks by employers and workers alike. Efforts to increase productivity, frequently working

9 See e.g. Medica, Lukić (2011). The research that addressed the OSH of 92 migrant workers in Slovenia is also of particular interest. The study showed that migrant workers live and work in harmful conditions that are hazardous to their health. Only a third of the respondents believe they are healthy, other reported a number of health-related conditions. The study also revealed that more than 30% of respondents do not wear any protective equipment at work site and that 39 of the 92 workers experienced injuries at workplace in the recent past (Drakšler 2011).

overtime in order to finish the job quickly, and fear of losing the job or endangering future business cooperation if reporting irregularities and violations are continuously reported. Efficient monitoring and enforcement of compliance with employment and OSH standards is crucial in this respect, but more attention should also be paid to awareness raising about the possible long-term consequences of work accidents and occupational diseases. Health-related, psychological and socio-economic consequences of work accidents should be made clearly evident to employers and workers in an effort to pay more attention to safety and health. Finally, following Aksorn and Hadikusumo (2008) we argue that leading by example, meaning that employers demonstrate a determination to adhere to the safety standards no matter the cost or duration of employment, will encourage workers to follow their lead and is as such an important preventative measure to be taken into consideration. A representative of an NGO that provides counselling to migrant workers talked at some length about construction workers removing their protective equipment to be able to work faster and meet the deadlines even though they were aware of the safety regulations and possible fines for not acting in compliance. Joint visit attendees also remarked that construction workers often do not apply sunscreen to protect their skin in the summer months, because in their opinion that would compromise their masculinity (joint visit, Ljubljana). A strict stance by employers and site managers with regard to respecting the safety rules and their promotion of measures to eliminate health-related risks, such as applying sunscreen for example, may be significantly more effective when they are themselves acting in accordance.

One of the posted workers that we interviewed stated that his inability to speak German when posted to work in Germany was the most difficult barrier to overcome. Not so much in the workplace, he explained, since they used drawings to explain things to each other. It was the inability to communicate outside work that was most burdensome. As stated above, linguistic barriers significantly contribute to increasing OSH risks, and lack of access to OSH material in a language workers understand makes them more vulnerable to accidents and health risks. But there is clearly another dimension here. Language barriers may also evoke feelings of loneliness, detachment and social exclusion at the workplace and beyond. Even though posting jobs are temporary and transient in nature, language seems to be an important tool for integration into workplace dynamics and the majority society.¹⁰

10 In an interesting PhD study, Kamilla Kraft explores the linguistic and communication practices in workplaces characterised by a high degree of change and diversity. She argues that multilingual language skills represent a significant asset for workers in late capitalist societies and a restriction on professional opportunities for those who are not able to acquire language skills (Kraft 2017).

REFERENCES

- Aksorn, Thanet, Hadikusumo, Bonaventura H. W. (2008). Critical Success Factors Influencing Safety Program Performance in Thai Construction Projects. *Safety Science* 46/4, 709–727.
- Cox, Annette, Luke Fletcher, Martin Rhisiart (2014). *Scoping Study for a Foresight on New and Emerging Occupational Safety and Health (OSH) Risks and Challenges: European Risk Observatory*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Draksler, Katja (2011). Zdravje migrantskih delavcev v Sloveniji: Rezultati pilotske študije. *Glasnik KIMDPŠ* 5/1, 11–14.
- European Agency for Safety and Health at Work (2007). *Literature Study on Migrant Workers*, https://osha.europa.eu/sites/default/files/publications/documents/en/publications/literature_reviews/migrant_workers/Literature_Study_on_Migrant_Workers.pdf (1. 12. 2016).
- EU-OSHA, <https://osha.europa.eu/en/themes/psychosocial-risks-and-stress> (14. 1. 2018).
- European Commission (2016). *Proposal for a Directive of The European Parliament and of the Council amending the Directive 96/71/EC of The European Parliament and of the Council of 16 December 1996 concerning the posting of workers in the framework of the provision of services*, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=15293&langId=en> (14. 1. 2018).
- Hastings, Thomas, Cremers, Jan (2017). *Developing an Approach for Tackling Letterbox Companies*, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=18961&langId=en> (24. 4. 2018).
- International Labour Organization (2004). *Global Strategy on Occupational Safety and Health*. Geneva: ILO, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/--protrav/---safework/documents/policy/wcms_107535.pdf (8. 8. 2017).
- International Labour Organization, <http://www.ilo.org/safework/lang--en/index.htm> (2. 9. 2017).
- IRSD (2017). *Poročilo o delu Inšpektorata RS za delo za leto 2016*, http://www.id.gov.si/fileadmin/id.gov.si/pageuploads/Splosno/LETNA_POROCILA/LP_2016_konc_skupno.pdf (10. 2. 2018).
- Kraft, Kamilla (2017). *Constructing Migrant Workers: Multilingualism and Communication in the Transnational Construction Site*. Oslo: University of Oslo.
- Lingard, Helen (2013). Occupational Health and Safety in the Construction Industry. *Construction Management and Economics* 31/6: 505–514.
- Medica, Karmen, Lukič, Goran (2011). *Migrantski circulus vitiosus: Delovne in življenjske razmere migrantov v Sloveniji*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.
- Mayhew, Claire, Quintan, Michael, Ferris, Rande (1997). The Effects of Subcontracting/ Outsourcing on Occupational Health and Safety: Survey Evidence from Four Australian Industries. *Safety Science* 25/1–3: 163–178.
- Napotenid delavci, www.napotenidelaavci.si (15. 2. 2018).

- Nenonen, Sanna (2011). Fatal Workplace Accidents in Outsourced Operations in the Manufacturing Industry. *Safety Science* 49/10, 1394–1403.
- OSHWiki, https://oshwiki.eu/wiki/Main_Page (5. 2. 2018).
- Pacolet, Jozef, De Wispelaere, Frederic (2016). *Posting of Workers. Report on A1 portable documents issued in 2015*, <http://www.ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=17164&langId=en> (22. 1. 2018).
- Posted Work Country Sheet Slovenia*, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=15209&langId=en> (22. 1. 2018).
- Premji, Stephanie, Messing, Karen, Lippel, Katherine (2008). Broken English, Broken Bones? Mechanisms Linking Language Proficiency and Occupational Health in a Montreal Garment Factory. *International Journal of Health Services* 38/1, 1–19.
- Rogelja, Nataša, Toplak, Kristina (2017). Mobility, Flexibility and Vulnerability. *Occupational Safety and Health of Posted Workers: International Conference, Ljubljana, Slovenia, 15 February 2017: Programme and Book of Proceedings* (eds. Nataša Rogelja, Kristina Toplak). Ljubljana: ZRC Publishing, 5–10.
- Sargeant, Malcolm, Tucker, Eric (2009). Layers of Vulnerability in Occupational Safety and Health for Migrant Workers: Case Studies from Canada and the UK. *Policy and practice in health and safety* 7/2, 51–73.
- SLIC (2016). *E-Handbook on Cross-Border Enforcement on Occupational Safety and Health by SLIC Inspectorates*, [https://circabc.europa.eu/webdav/CircaBC/empl/SLIC%20\(public%20access\)/Library/13.%20E-Handbook%20-%20Cross-border%20Enforcement%20on%20Occupational%20Safety%20and%20Health%20by%20SLIC%20Inspectorates/1.%20Introduction/Introduction.%20e%20-%20HANDBOOK%20CROSS%20BORDER%20ENFORCEMENT.pdf](https://circabc.europa.eu/webdav/CircaBC/empl/SLIC%20(public%20access)/Library/13.%20E-Handbook%20-%20Cross-border%20Enforcement%20on%20Occupational%20Safety%20and%20Health%20by%20SLIC%20Inspectorates/1.%20Introduction/Introduction.%20e%20-%20HANDBOOK%20CROSS%20BORDER%20ENFORCEMENT.pdf) (15. 12. 2017).
- Vah Jevšnik, Mojca (2017). Health and Wellbeing of Posted Workers: Outlining a Research Niche. *Occupational Safety and Health of Posted Workers: International Conference, Ljubljana, Slovenia, 15 February 2017: Programme and Book of Proceedings* (eds. Nataša Rogelja, Kristina Toplak). Ljubljana: ZRC Publishing, 22–26.
- Vah Jevšnik, Mojca, Cukut Krilić, Sanja (2016). *Posting of Workers: Sharing Experiences, Promoting Best Practices and Improving Access to Information. Final Expert Report*, http://www.napotenidelavci.si/media/1041/posting_report_web.pdf (15. 1. 2017).
- World Health Organization (2007). *Workers' Health: Global Plan of Action*. Geneva: WHO, Sixteenth World Health Assembly.
- Yin, Robert K. (2003). *Case Study Research: Design and Methods*. London: Sage Publications.

POVZETEK

VARNOST IN ZDRAVJE PRI DELU V TRANSNACIONALNIH DELOVNIH PROSTORIH: PRIMER NAPOTENIH DELAVCEV

Mojca VAH JEVŠNIK, Nataša ROGELJA

Mobilnost in napotitve delavcev so rezultat skupnega evropskega trga, ki temelji na prostem pretoku oseb, blaga, kapitala in storitev. Posledica vstopa Slovenije v EU pri pretoku delovne sile je uvedba številnih novosti in oblik zaposlovanja – tako v okviru držav članic EU kot tudi v odnosu do državljanov nečlanic EU. Število napotениh delavcev v Slovenijo in iz nje iz leta v leto narašča, največ napotениh delavcev iz Slovenije dela v gradbeništvu. Posledica stalne rasti števila napotениh delavcev je tudi povečanje števila zlorab in kršitev pravic, pri tem pa so kršitve na področju varnosti in zdravja pri delu napotениh delavcev med bolj perečimi in najmanj raziskanimi področji v povezavi z napotovanjem delavcev.

V članku so predstavljeni rezultati empirične študije o varnosti pri delu in zdravju napotениh delavcev v transnacionalnih in večjezičnih delovnih prostorih. Razprava temelji na podatkih, pridobljenih z metodo opazovanja z udeležbo in s polstrukturiranimi intervjuji s ključnimi deležniki v Sloveniji. Podatke avtorici analizirata s pomočjo 'pristopa večplastne ranljivosti' (*layered vulnerability approach*; Sargeant, Tucker 2009). Članek prinaša vpogled v multiple ranljivosti napotениh delavcev, ki so pogosto napoteni na opravljanje dela v nevarnih sektorjih in izpostavljeni številnim zdravstvenim tveganjem. Ponuja nekaj rešitev za zmanjšanje njihove ranljivosti ter poudari vlogo in pomen učinkovitega širjenja informacij in ozaveščanja.

Avtorici v članku ugotavljata, da je ranljivost napotениh delavcev, zlasti pri delu v nevarnih in fizično zahtevnih sektorjih, kamor so delavci največkrat napoteni, večplastna (Pacolet, De Wispelaere 2016). Ranljivost je povezana z njihovimi osebnimi lastnostmi, njihovim zaposlitvenim statusom, s socialnoekonomskimi razmerami v državi zaposlitve kot tudi državi napotitve in posebnostmi delovnega mesta. Ugotavljata, da je ranljivost napotениh delavcev povezana tudi z začasnostjo opravljanja dela v tujini, zaradi česar so tako delavci kot tudi delodajalci pogosto premalo pozorni na varnost in zdravje pri delu ter na dolgoročne finančne, zdravstvene in psihološke posledice, ki lahko ob tem nastanejo.

POSTED WORK AND OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH: A LITERATURE REVIEW

Sonila DANAJ¹

COBISS 1.02

ABSTRACT

Posted Work and Occupational Safety and Health: A Literature Review

This article provides a review of the literature on posting and occupational safety and health (OSH). Although the vulnerabilities of posted workers are discussed in the literature on posting, and the overall OSH risk factors, including those relevant to migrant workers, are discussed in the literature on OSH, the two strands of literature barely intersect. There is therefore an immediate need to study the occupational safety and health of posted workers throughout the European Union. Social factors influencing OSH risks, such as employment fragmentation and precarity, and the various forms of cross-border labour mobility, such as posting, should also be further explored.

KEY WORDS: posted work, European Union, occupational safety and health, literature review

IZVLEČEK

Napoteno delo ter varnost in zdravje pri delu: Pregled literature

Članek prinaša pregled literature s področja napotnih delavcev ter varnosti in zdravja pri delu (VZD). Čeprav ranljivi položaj napotnih delavcev obravnava literatura o napotitvah, splošne dejavnike tveganja VZD, vključno s tistimi o migrantskih delavcih, pa literatura o varnosti in zdravju pri delu, se oba segmenta komajda prekrivata. Prav zato se pojavlja potreba po proučitvi poklicne varnosti in zdravja napotnih delavcev v celotni Evropski uniji. Podrobneje bi morali raziskati tudi tiste socialne dejavnike, ki vplivajo na zdravje in varnost pri delu, kot so zaposlitvena razdrobljenost in prekarnost ter različne oblike čezmejne zaposlitvene mobilnosti, med katere sodijo napotitve delavcev.

KLJUČNE BESEDE: napoteno delo, Evropska unija, varnost in zdravje pri delu, pregled literature

¹ Ph.D. Candidate in Sociology, Researcher, European Centre for Social Welfare Policy and Research, Berggasse 17, A-1090 Vienna; danaj@euro.centre.org

INTRODUCTION

The Posting of Workers Directive (96/71/EC) (PWD) introduced in 1996 aimed to regulate temporary labour mobility in the common European market. The numbers of postings increased after the EU enlargement of 2004, particularly from the lower-income member states of Central and Eastern Europe to the higher-income member states. Although accurate data on posted workers are difficult to obtain because of the differences in recording and reporting their mobility among EU member states, the closest estimates are drawn from the number of portable document A1 forms (PDs A1s) issued by sending and receiving countries. Recent data from the European Commission indicate an overall increase in the number of PD A1s issued from approximately 1 million workers in 2010 to 1.5 million workers being posted from one EU member state to another in 2015. However, these figures do not differentiate between the total number of individual posted workers and the number of postings, and it has been estimated that the number of unique posted workers is substantially lower and lies at around 60 percent of the total of PD A1s (Pacolet, De Wispelaere 2016). Because of its temporary nature, posting is particularly used in low value chain sectors that cannot be delocalized, such as construction, services and agriculture, which has resulted in a substantial part of posting in these sectors, with construction accounting for nearly half of the overall number of incoming and outgoing postings. Skills shortages have also triggered the mobility of highly-skilled workers, in particular in sectors such as engineering, specialised construction professions and financial services, which are estimated to account for 36 percent of all postings (European Parliament 2016).

With the increase in the number of postings, there has also been a growing interest in the academic and grey literature on the phenomenon, which is associated with the processes of work fragmentation, deregulation of labour and the transformation of the structure of employment in favour of flexibilization, outsourcing, subcontracting, and casualization that have been increasing in recent decades (Harvey 2003; Lillie 2012; Perocco 2017). As a result, the literature has focused on the impact of multi-level regulation on the employment relations and working conditions of posted workers (e.g. Caro et al. 2015; Cremers 2011; Lillie 2012; Wagner 2015; Wagner, Berntsen 2016). Their findings suggest that as part of the outsourcing practices, posting occurs at the very end of the subcontracting chain, where workers are most vulnerable. The literature that focuses on occupational safety and health (OSH) also indicates that the longer the supply chain, the more exposed workers are to OSH risks, particularly at the level of small and medium-sized enterprises (Cox et al. 2014; Lingard 2013; Wadsworth, Walters 2018).

This article provides a review of the existing literature on posting and occupational safety and health, which include academic articles, monographs, reports and policy briefs on the topic of posting of workers and occupational health and safety. The review revealed that there are two separate strands of literature covering the

topic of interest: a growing one on posting and an extensive one on occupational safety and health from the perspective of various disciplines. There is, however, a gap in both literatures on the occupational health and safety of posted workers. The two strands do not intersect, with few exceptions, such as the project 'Occupational Safety and Health of Posted Workers: Depicting the existing and future challenges in assuring decent working conditions and wellbeing of workers in hazardous sectors (POOSH)' funded by the European Commission's EaSI programme, which focuses, as the name suggests, on the occupational safety and health (OSH) of posted workers in the European Union. The current review was also conducted under the auspices of this project.

The article is structured as follows: after the introduction, the European regulation on the posting of workers is presented, followed by the OSH regulatory framework. The general OSH risk factors as identified in the literature are then discussed. In the next two sections, the OSH vulnerabilities of migrant workers and of posted workers are discussed in more detail. The article closes with a few remarks on the future research agenda on posting and occupational health and safety.

EUROPEAN REGULATION ON THE POSTING OF WORKERS

The Posting of Workers Directive (96/71/EC) was adopted in 1996 after a long debate on the free movement of labour within the single market. The idea behind it was to regulate transnational labour mobility within the European Union. In principle, posted workers are part of the core workforce in the country of work/residence and are sent to another EU country to perform a task for a defined temporary period of time. From this perspective, workers are moving as services, not labour. The difference between the movement of posted workers as services rather than as people lies in the workers' restricted access to the local labour market and social rights (Wagner, Berntsen 2016).

The PWD has attracted a lot of attention since the beginning, with critics highlighting the threat of unfair competition between local and posted workers and the elevated risk of social dumping in cases where some workers are posted from countries with significant cost differentials, such as workers from Eastern or Southern Europe (Cremers 2011). Concerns about the implementation of the Directive have been addressed in two ways: through numerous rulings of the Court of Justice of the European Union, and through the passing of an Enforcement Directive in 2014 (2014/67/EU) for the enforcement of Directive 96/71/EC. In most of their decisions, such as the Laval Quartet, the Court has supported the idea that free movement of services, freedom of establishment, and free competition within the European common market prevail over equality of social rights and treatment (Dølvik, Visser 2009). The Court has interpreted the minimum protection stipulated in the PWD as a ceiling to the rights of posted workers, allowing for differences in terms and conditions

between posted workers and local workers, thus putting posted workers in a more vulnerable position than locally-hired workers (Barnard 2009; Kilpatrick 2009; Sack 2012). The Enforcement Directive tried to address some of the concerns about social dumping through a set of measures and control mechanisms to guarantee genuine posting and increase access to information. However, many issues raised earlier remain unresolved, and social partners and industrial relations scholars have argued that the Enforcement Directive has not fulfilled its objective (ETUC 2014; Cremers 2016). As the pressure to revise the Directive has intensified in recent years, the European Council agreed to revise the PWD in October 2017 (European Council 2017), and by March 2018 a package agreement based on the principle of equal pay for equal work at the same workplace was proposed by the triologue representatives of the European Parliament, the Council and the Commission (European Commission, 1 March 2018).

OSH REGULATORY FRAMEWORK

Occupational health and safety covers all aspects of health and safety in the workplace with a strong focus on primary prevention of hazards. There are two main sets of determinants of occupational safety and health and its regulatory framework. The first set includes risk factors at the workplace leading to cancers, accidents, musculoskeletal diseases, respiratory diseases, hearing loss, circulatory diseases, stress related disorders, communicable diseases and others. The second is related to employment and working conditions in the formal or informal economy such as working hours, salary, workplace policies concerning maternity leave, health promotion and protection provisions etc. (WHO 2017).

OSH is regulated at different levels. Internationally, WHO and ILO have paid particular attention to occupational health and safety. In 2007, WHO endorsed its *Global Plan of Action on Workers' Health (2008–2017)*, which recognised the need to adopt new forms of prevention and protection in accordance with the changes in the world of work, and to expand access to OSH for vulnerable groups, including migrants. The *Global Plan* also underlines worker mobility and the need for improved cooperation across countries: "to encourage the development of effective mechanisms for collaboration and cooperation between developed and developing countries at regional, subregional and country levels in implementing the global plan of action on workers' health, including health needs of migrant workers."

ILO, on the other hand, has more than forty instruments on occupational health and safety, from the general provisions, to protection against specific risks, to specific branches of activity, as well as ILO's Codes of Practice (ILO 2018). In 2003, ILO also adopted a *Global Strategy on Occupational Safety and Health*, which, like WHO's *Global Plan*, highlighted the strengthening of the prevention mechanisms, inspections and education, along with the expansion of access for vulnerable groups such

as migrants (p. 10). In 2016, ILO also published a paper titled *Promoting Fair Migration: General Survey concerning the migrant workers instruments*, which included a *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*. While the report covers all aspects of labour migration, it also discusses the implications of labour migration on migrants' occupational safety and health. The Committee confirmed that migrant workers are more vulnerable to industrial accidents, in particular seasonal workers, who are placed in high-risk, hazardous, low-paid jobs with insufficient supervision (ILO 2016: 126). Therefore, training and other preparatory measures are again recommended for migrants in a language they understand:

The Committee reiterates the importance of taking the appropriate measures to prevent any special health risks to which migrant workers may be exposed, in particular those employed in hazardous occupations such as agriculture, construction, mining and fishing, manufacturing, and domestic work. Member States are therefore urged to make every effort to ensure that migrant workers receive training and instruction in occupational safety and health in connection with their practical training or other work preparation, where possible in a language they understand. (Recommendation No. 151, paras 20 and 21)

At the beginning of 2018, a new International Standard for occupational health and safety (ISO 45001: 2018) was published. ISO 45001 provides a set of processes for improving work safety in global supply chains, which is expected to reduce workplace injuries and illnesses around the world (Gasiorowski Denis 2018).

In the European Union, health and safety is part of the *Treaty on the Functioning of the European Union*. Article 153, in particular, gives the EU the authority to adopt directives in the field of safety and health at work. So far, the following OSH legislation has been adopted:

- The OSH Framework Directive
- Workplaces, equipment, signs, personal protective equipment
- Exposure to chemical agents and chemical safety
- Exposure to physical hazards
- Exposure to biological agents
- Provisions on workload, ergonomic and psychosocial risks
- Sector specific and worker related provisions

The EU directives outline the necessity of preventative measures, as well as training, education, and appropriate protection in terms of occupational health and safety. OSH is considered one of the EU policies that has seen substantial transformation throughout the decades, from the technical standards of the prescriptive approach in the early days to the more current goal-oriented and social dialogue approaches (Liu, Liu 2015), although more needs to be done particularly in terms of enforcement (del Castillo 2016).

The specificities of workers posted from one Member State to another are mentioned in the Posting of Workers Directive (96/71/EC), where Article 3, titled 'Terms and conditions of employment' mentions rest periods, holidays, health and safety and hygiene, protective measures, and equality of treatment. The Enforcement Directive (2014/67/EU) readdresses the issue in terms of accessible provision of information by taking into account the transnational and therefore multi-lingual composition of the workplaces with posted workers (Article 5(2)(c)):

c) make the information available to workers and service providers free of charge in the official language(s) of the host Member State and in the most relevant languages taking into account demands in its labour market, the choice being left to the host Member State. That information shall be made available if possible in summarised leaflet form indicating the main labour conditions applicable, including the description of the procedures to lodge complaints and upon requests in formats accessible to persons with disabilities; further detailed information on the labour and social conditions applicable to posted workers, including occupational health and safety, shall be made easily available and free of charge.

Nonetheless, implementation occurs predominantly at the national level, where national health and safety systems are in place with all the necessary mechanisms for enforcement. A national OSH system comprises 'all the infrastructures, mechanisms and specialized human resources required to translate the principles and goals defined by the national policy into the practical implementation of national OSH programmes' (Alli 2008: 37). It is the result of a national OSH programme, and should constantly reflect the socio-economic and technological changes on working conditions and environment. However, this is not necessarily an easy task. National OSH structures are complex and embedded in the history of the institutional development of the individual countries. The coordination of the regulations at the different levels and the necessary (re)structuring for their implementation can be difficult in light of resistance to adjusting to a multi-lingual labour market, for example, either due to a lack of awareness of the scale of the change in the composition of the labour force or a lack of willingness to do so.

OSH RISK FACTORS

The topic of OSH is covered by a number of disciplines and often from a multi-disciplinary approach. The review findings indicate that health and safety in the workplace is dependent on several factors, such as the structures, procedures, training, artefacts, and actors involved in the process of monitoring OSH practises, as well as the workers themselves. The structures necessary to protect workers and prevent OSH risks are outlined at EU level but are detailed in the national legislation.

Management should ensure that they are in place and fully functioning in order for the OSH system to be effective. The structures should be designed both to prevent accidents and protect workers. In order for them to work, procedures should be laid down carefully and clearly for all actors involved, and safety representatives should be provided on site. At the same time, there is a need for appropriate training in terms of operating machinery, as well as safety measures in general. Training, therefore, should be available and accessible to all. Furthermore, protective clothing and equipment are equally important. Finally, in order for all structures, procedures and training to be effective, it is essential that all actors involved are seriously committed to OSH (Guldenmund 2000; Sawacha et al. 1999).

Previous studies have found that if management is committed to OSH at all levels, the rest of the workforce is more likely to follow their example, making them the most influential factor for success (Aksorn, Hadikusumo 2008). According to Aksorn and Hadikusumo (2008), who studied the factors critical for the success of safety programmes in construction projects, management commitment includes management support, teamwork, and clear and realistic goals. In their view, the successful implementation of health and safety is guaranteed not only by providing for occupational health and safety in terms of equipment, training, and monitoring, but also by leading by example, arguing that if the management shows that they are serious about health and safety at all levels, the workforce will follow their lead.

Both grey literature and academic literature indicate that changes in the nature of work affect OSH practices. Globalisation, work fragmentation and outsourcing have brought about multiemployer workplaces with long supply chains, which present challenges for OSH (Cox et al. 2014) and elevated risks of injuries and fatal accidents (Nenonen 2011), as companies operating at different levels might apply different OSH standards. This is particularly risky for the most precarious workers, who are often located at the end of the subcontracting chain where the tension between safety and production efficiency is higher (Lingard 2013). Fragmentation and the resulting long supply chain also create workplaces with diverse working cultures, which can lead to miscommunication and conflicting interests, hence working against effective OSH management (Swuste et al. 2012). Manu et al. (2009) argue that some of the smaller subcontractors also often lack the adequate resources and the knowledge to abide by the OSH regulations. EU-OSHA European Survey of Enterprises on New and Emerging Risks (ESENER) data confirm that the challenges in handling OSH become more significant as the enterprises gets smaller (EU-OSHA n.d.; Wadsworth, Walters 2018). Additionally, lack of economic and reward factors, disorganisation, inadequate regulatory controls and organizing challenges are also visible at the end of subcontracting chain, all of which have negative implications for OSH (Mayhew et al. 1997).

The literature suggests that the challenges subcontracting poses for OSH could be addressed by strengthening the organization, which, in turn, can be achieved by having the main contractors engage in integrating OSH at all levels of production

(Lingard 2013), as well as by minimizing the layers of subcontracting, working regularly with the same subcontractors, implementing reward schemes throughout the subcontracting chain, and appointing full-time OSH stewards with no other responsibilities on site (Manu et al. 2013).

The public health research literature has provided some highly relevant insights into how employment influences public health. In particular, Benach et al. (2014), identify precarious employment as an emerging social determinant of health, which according to a more recent publication by the same group of authors remains under-researched (Benach et al. 2016). These authors appeal for better definitions used in the research about health, and the inclusion of multidimensional constructs which are necessary not only to identify the pathways and mechanisms by which precarious employment affects health, but also in order to use them to build stronger information systems and better tools for the design, implementation and evaluation of the relevant policies. In their own research, they define precarious employment as: “a multi-dimensional construct encompassing dimensions of employment insecurity, individualized bargaining relations between workers and employers, low wages and economic deprivation, limited workplace rights and social protection, and powerlessness to exercise legally granted workplace rights” (ibid.). The same authors highlight the importance of comparative research as a way to “capture the diversity of welfare and labour market regimes that exist within and between countries, as well as the links between employment conditions, health outcomes and other working and social conditions” (ibid.).

THE OSH VULNERABILITIES OF MIGRANT WORKERS

Workplaces have become increasingly transnational, as workers from within the EU and third country nationals are migrating for work, which makes migration another important social factor that influences occupational health and safety (EU-OSHA 2007; Benach et al. 2010; Sargeant, Tucker 2009). Studies indicate that there is a higher incidence of workplace related accidents and fatalities among migrant workers as compared to local workers (e.g. Schenker 2010). Both the grey and academic literature underline the fact that most migrants find themselves in a segmented labour market, operating in physically demanding and highly hazardous jobs in dangerous industries, often under poor working conditions, with elevated precarity, and sometimes semi- or completely informal (EU-OSHA 2007; Benach et al. 2010; Schenker 2010). They are often exploited and abused, while also experiencing discrimination and/or bullying, social exclusion, lack of (appropriate) training on health and safety, fear of reprisal were they to demand better working conditions, incomplete systems of OSH monitoring, and lack of access to care and compensation in case of occupational injury.

A major contribution in analysing the OSH of migrant workers was made by Sargeant and Tucker (2009), who propose a layered framework to assess the OSH vulnerabilities of migrant workers. They define migrant workers as workers without permanent status in the receiving countries, which is applicable to a variety of immigrants, such as recent, temporary, seasonal and posted migrant workers. The definition is important because it implies that permanent residents, albeit immigrants, have a wider knowledge of and access to local OSH practices, entitlements, and protection. Migrants, on the other hand, are exposed to a multi-layered vulnerability that manifests itself in different forms, depending on a set of factors. In the first layer of vulnerability, according to Sargeant and Tucker (2009) are the migration factors, such as the conditions of the recruitment and the migration status of the worker. If the conditions of recruitment are solid, i.e., regular contracts according to local national laws and/or collective agreements in place, migrant workers are more protected. Similarly, if the migrants have a regular residence and/or work permit, preferably permanent or long-term, as opposed to any form of irregular stay, they will be better protected. However, if employment is precarious, informal or semi-informal, they will be more vulnerable to OSH risks. In combination, the more insecure the migration status and the more precarious the employment, the more exposed the migrant workers are to OSH risks, with irregular migrants operating in the informal economy as the most vulnerable of all (cf. Woolfson et al. 2014).

The characteristics of the migrants themselves, namely the socio-economic conditions in the home country, education and skill levels, and language skills, are the second layer of vulnerability (Sargeant, Tucker 2009). Poor socio-economic conditions at home make migrant workers more willing to consent to poor working conditions as a means to remain in the receiving country and generate income for themselves and their families back home. As with workers in general, the level of education and skills are an important factor in terms of the training of the workers in a particular trade/profession and their ability to prevent OSH risks. Untrained and unskilled workers would be most vulnerable to OSH risks compared to others.

Sargeant and Tucker (2009) state that migrant characteristics include language skills. This would facilitate their ability to follow OSH procedure or guidelines, read signs and other OSH instructions, attend training courses etc. Lack of knowledge of the local language along with lack of access to OSH material in their native language make migrant workers more vulnerable to OSH risks. The importance of language skills as a means to receive and convey information is confirmed in the Enforcement Directive discussed above and supported by empirical evidence in other studies on the health and safety of migrants (Alli 2008; Bust et al. 2008; Tutt et al. 2011; Tutt et al. 2013). Tutt et al. (2011) highlight the importance of multilateral channels of communication between workers and management and among workers of different language backgrounds in transnational and multiemployer workplaces, which have become common in construction. For them, language facilitation, including translation and interpretation from the induction phase throughout the implementation of

the project should coincide with language training in the local tongue. Along with precarious employment, linguistic and cultural barriers can be an additional factor to the occupational health inequalities migrant workers face.

However, language is not the only distinguishable difference between migrant and local workers. Previous research indicates that there are also differences in cultures of health and safety, which can be identified at the national level as well as at the industry level (Guldenmund 2000). In transnational workplaces, these differences in OSH cultures might become more visible and make some workers more vulnerable to OSH risks compared to others. That is not to say that some nationalities are more careless than others, but that perceptions, procedures, and communications on safety might vary, and that linguistic facilitation suggested in the previous paragraph should be informed by an awareness of cultural differences that are manifested through practices of cultural sensibilities, interpretations, and adjustments, in order to prevent risks and provide equal protection for all workers. Awareness of difference also means that prejudice and discrimination should be fought and minimized in order for OSH measures to be effective (Tutt et al. 2011).

Sargeant and Tucker place the receiving country conditions in a third layer of vulnerability, specifically the characteristics of the employment sector, access to collective representation, access to regulatory protection, and specific problems of social exclusion/social isolation. Some sectors and workplaces are more hazardous than others; therefore, if migrant workers are concentrated in these kinds of jobs, their OSH vulnerabilities are higher. Likewise, the type of employment also affects their level of vulnerability, with informal and precarious workers being the most vulnerable of all. Access to collective representation is also fundamental considering that most worker organizations have taken over monitoring OSH practices in the workplace, as well as providing representation to defend their rights in case of injury. Furthermore, it is not enough for a regulatory protection system to be in place, migrant workers have to have access to it in order not to be exposed to OSH risks. And finally, social exclusion and isolation might augment stress and other mental conditions while making protection and services inaccessible, or at least less accessible compared to their fellow workers. Under these circumstances, migrant workers would become even more vulnerable.

THE OSH VULNERABILITIES OF POSTED WORKERS

In the literature, posted workers are often mentioned as a vulnerable group exposed to higher OSH risks compared to locally hired workers because of the differences in their terms and conditions. In some cases, this is the result of irregular employment practices which leave them outside the purview of the OSH regulations and monitoring mechanisms. In other cases, this is due to social factors like precarious work and more specifically the migrant factors intertwined with precarious employment

conditions that lead to elevated OSH risks. During the review, we did not find any published study that focuses on the occupational health and safety of posted workers. At the time of writing this article, the POOSH project mentioned above is conducting fieldwork in nine EU countries and provides some empirical data on the OSH of posted workers across Europe. Although there is currently no publication that focuses on the occupational safety and health of posted workers, the literature identifies several factors that might increase their OSH vulnerability.

The first set of factors is related to the terms of their employment. The cost differentials between sending and receiving countries make posting sometimes a cheaper option for employers, which might lead to some form of social dumping (Cremers 2011). Employers try to take advantage of the differences between national systems and exploit the grey areas among national and transnational regulations when posting workers. Through regulatory evasion, arbitrage and conformance, they either ignore the rules or choose to apply the ones that benefit them the most (Berntsen, Lillie 2015). While not all posting leads to social dumping, several studies indicate that posted workers, in particular in low-pay and low-skill jobs, are often paid either less or the same but then subjected to charges for various expenses such as travel, accommodation, or administrative fees, which are then subtracted from their salaries (Cremers 2011; Cremers et al. 2007; Cremers 2016; Kall, Lillie 2017; Lillie, Wagner 2015). Worker compliance with these practices is common among those with insecure employment who are highly dependent on their employers (Alberti, Danaj 2017). These practices as well as fraudulent ones such as 'fake posting', letterbox companies, and bogus self-employment, increase the OSH vulnerability of posted workers.

The second set of factors relates to their working and living conditions. Work intensification is common among posted workers, who often work extended hours, six or seven days a week (Alberti, Danaj 2017; Wagner 2017). As part of the subcontracting chain, posted workers are mostly employed by small and medium-sized companies, which, as already mentioned, are more likely not to abide by OSH regulations (EU-OSHA n.d.; Wadsworth, Walters 2018), particularly when the workforce is migrant (EU-OSHA 2007). Previous research has also found that accommodation arrangements for posted workers can frequently be poor, crowded, and sometimes isolated from the local community (Caro et al. 2015; Fitzgerald 2010). These working and living conditions in combination with language and cultural barriers expose posted workers to high risks in terms of health and safety and put them in more vulnerable positions than the rest of the workforce (Caro et al. 2015; Rogelja et al. 2016).

The third set of factors relates to social protection. Despite the fact that the process of portability of social security in the EU is clear in theory, in practice it is quite complex and uncertain for both public authorities and workers. The barriers are created by the complex national regulatory frameworks and institutional settings and procedures. The inequalities in access are higher for those with lesser means, poor language skills, and in employment with cross-border mobility (Carmel et al. 2016; Scheibelhofer et al. 2016), such as posted workers. These factors become crucial in

cases of work-related injury, illness, and death, which might considerably limit access to health and care benefits for posted workers.

The fourth set of factors relates to worker representation. National trade unions have addressed the issue of posting in an effort to prevent social dumping, often by trying to ensure that posted workers are provided the same terms and conditions as local workers. In some cases, they have demanded the application of the terms of collective agreements, which have been rejected by most CJEU decisions. At the same time, unions have tried to provide support and organize posted workers. However, because of the high level of subcontracting, unions cannot always access workers immediately. The temporary and hyper-mobile nature of their employment have also been major challenges for national unions, which even when successful at a certain point in time have not been able to sustain their success long term, as workers move across borders and countries constantly (Berntsen 2015; Danaj, Sippola 2015; Lillie, Sippola 2011).

The situation is particularly difficult for third country nationals posted via a member state, such as Bosnians posted from Slovenia. Posted TCN workers with work-related injuries often face dire situations. There have been several cases of permanently injured workers being completely abandoned after initially being returned to the country where they were posted from and then to their country of origin (Lukić 2017). There is no support for these workers, apart from a few NGOs or the Counselling Office, which try to provide information and assist these workers in order for them to receive some financial and health care support (Vah Jevšnik 2018).

POSTING AND OSH: A RESEARCH AGENDA

The literature review on posting and occupational safety and health revealed that there is growing literature tackling the complexities of posting and there is extensive literature addressing occupational safety and health in various disciplines. Although the vulnerabilities of posted workers are discussed in the former, and the overall risk factors, including those relevant to migrant workers, are discussed in the latter, the two strands of literature barely intersect. There is therefore an immediate need to bridge the gap by studying the occupational safety and health of posted workers throughout the European Union.

Furthermore, although there is empirical evidence that speaks to the influence of the migration processes on the health of migrants, analytical and policy-oriented research is still limited in scale and scope (Benach et al. 2010). The literature on safety and health has already identified a series of social factors that influence the OSH of workers, such as subcontracting and precarity, and they have also underlined the need for further research into how the fragmentation of labour affects OSH and identifying the ways in which OSH risks can be minimized (Benach et al. 2014; 2016). The literature on the OSH of migrant workers has also identified a series of factors

that stem from the fact that they are also migrants, and discussed the implications of cross-border mobility on their occupational safety and health. The layers of vulnerability of the migrant workers framework (Sargeant, Tucker 2009) would then be applicable to the study of posted workers, as a particular kind of migrant workers. The differentiating factors between posted workers and other types of migrant workers, however, should complement any analytical framework and study in order to be able to capture the complexities of their situation and provide a more detailed account of their OSH vulnerabilities and experiences.

REFERENCES

- Aksorn, Thanet, Hadikusumo, B. H. W. (2008). Critical Success Factors Influencing Safety Program Performance in Thai Construction Projects. *Safety Science* 46/4, 709–727.
- Alberti, Gabriella, Danaj, Sonila (2017). Posting and Agency Work in British Construction and Hospitality: The Role of Regulation in Differentiating the Experiences of Migrants. *The International Journal of Human Resource Management* 28/21, 3065–3088.
- Alli, Benjamin O. (2008). *Fundamental Principles of Occupational Health and Safety*. International Labour Organization (ILO).
- Barnard, Catherine (2009). The UK and Posted Workers: The Effect of Commission v Luxembourg on the Territorial Application of British Labour Law: Case c-319/06 Commission v Luxembourg, Judgment 19 June 2008. *Industrial Law Journal* 38/1, 122–132.
- Benach, Joan, Muntaner, Carles, Chung, Haejoo, Benavides, Fernando G. (2010). Immigration, Employment Relations, and Health: Developing a Research Agenda. *American Journal of Industrial Medicine* 53/4, 338–343.
- Benach, Joan, Vives, Alejandra, Amable, Marcelo, Vanroelen, Christophe, Tarafa, Gemma, Muntaner, Carles (2014). Precarious Employment: Understanding an Emerging Social Determinant of Health. *Annual Review of Public Health* 35, 229–253.
- Benach, Joan, Vives, Alejandra, Tarafa, Gemma, Delclos, Carlos, Muntaner, Carles (2016). What Should we Know about Precarious Employment and Health in 2025? Framing the Agenda for the next Decade of Research. *International Journal of Epidemiology* 45/1, 232–238.
- Bust, Philip D., Gibb, Alistair GF, Pink, Sarah (2008). Managing Construction Health and Safety: Migrant Workers and Communicating Safety Messages. *Safety Science* 46/4, 585–602.
- Carmel Emma, Sojka, Bozena, Papiez, Kinga (2016). A Comparative Analysis of the Portability of Social Security Rights within the European Union. *WFS Policy Brief* #1/2016, https://welfarestatefutures.files.wordpress.com/2016/04/transwel_polb_1-3_2016.pdf (6. 4. 2018).

- Caro, Erka, Berntsen, Lisa, Lillie, Nathan, Wagner, Ines (2015). Posted Migration and Segregation in the European Construction Sector. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41/10, 1600–1620.
- Cox, Annette, Fletcher, Luke, Rhisiart, M. (2014). *Scoping Study for a Foresight on New and Emerging Occupational Safety and Health (OSH) Risks and Challenges: European Risk Observatory*. Publications Office of the European Union.
- Cremers, Jan (2016). Economic Freedoms and Labour Standards in the European Union. *Transfer: European Review of Labour and Research* 22/2, 149–162.
- Cremers, Jan (2011). *In Search of Cheap Labour in Europe: Working and living Conditions of Posted Workers*. Brussels: CLR.
- Cremers, Jan, Dølvik, Jon Erik, Bosch, Gerhard (2007). Posting of Workers in the Single Market: Attempts to Prevent Social Dumping and Regime Competition in the EU. *Industrial Relations Journal* 38/6, 524–541.
- Del Castillo, Aida Ponce (2016). Occupational Safety and Health in the EU: Back to Basics. *Social Policy in the European Union: State of Play* (eds. Bart Vanhercke, David Natali, Denis Bouget). Seventeenth Annual Edition. Brussels: ETUI.
- Dølvik, Jon Erik, Visser, Jelle (2009). Free Movement, Equal Treatment and Workers' Rights: Can the European Union Solve its Trilemma of Fundamental Principles? *Industrial Relations Journal* 40/6, 491–509.
- ETUC (2014). Barroso and MEPs Fail to Sort out the Rights of 'Posted' workers. April 16, <http://www.etuc.org/press/barroso-and-meps-fail-sort-out-rights-postedworkers#VPndRuHIXIV> (20. 4. 2015).
- European Commission (2018). Joint Statement on the Revision of the Posting of Workers Directive. News. March, <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=9062&furtherNews=yes> (13. 4. 2018)
- European Council (2017). Posting of Workers: Council Reaches Agreement. Press Release. 23 October, <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/10/23/epsco-posting-of-workers> (13. 4. 2018).
- European Parliament. (2016). *Directorate General for Internal Policies Policy Department: Economic and Scientific Policy Posting of Workers Directive – Current Situation and Challenges*.
- EU-OSHA (2007). *Literature Study on Migrant Workers* (EU-OSHA, Bilbao), https://osha.europa.eu/en/publications/literature_reviews/migrant_workers (17. 4. 2018).
- EU-OSHA (nd). *Safety and Health in Micro and Small Enterprises*, <https://osha.europa.eu/en/themes/safety-and-health-micro-and-small-enterprises> (17. 4. 2018).
- Fitzgerald, Ian (2010). *Improving Best Practices on the Working and Living Conditions of Posted Workers: Country report UK*.
- Gasiorowski Denis, Elizabeth (2018). *ISO 45001 is now Published*, <https://www.iso.org/news/ref2272.html> (17. 4. 2018).
- Guldenmund, Frank W. (2000). The Nature of Safety Culture: A Review of Theory and Research. *Safety Science* 34/1, 215–257.

- Harvey, Mark (2003). Privatisation, Fragmentation, and Inflexible Flexibilization in the UK Construction Industry'. *Building Chaos: An International Comparison of Deregulation in the Construction Industry* (eds. Gerhard Bosch, Peter Philips). Routledge, 188–209.
- ILO (2018). *International Labour Standards on Occupational Safety and Health*, <http://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/occupational-safety-and-health/lang--en/index.htm> (17. 4. 2018).
- ILO (2016). *Promoting fair Migration: General Survey Concerning the Migrant Workers Instruments*. Geneva: ILO, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_453898.pdf (17. 4. 2018).
- ILO. (2004). *Global Strategy on Occupational Safety and Health*. Geneva: ILO, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---safework/documents/policy/wcms_107535.pdf (17. 4. 2018).
- Kall, Kairit, Lillie, Nathan (2017). Protection of Posted Workers in the European Union: Findings and Policy Recommendations Based on Existing Research. PROMO briefing paper, http://www.solidar.org/system/downloads/attachments/000/000/700/original/2017_09_26_PROMO_Briefing_Paper__Kall_final.pdf?1506505471 (28. 2. 2018).
- Kilpatrick, Claire (2009). Laval's Regulatory Conundrum: Collective Standard-Setting and the Court's New Approach to Posted Workers. *European Law Review* 34/6, 844–865.
- Kitay, Jim, Callus, Ron (1998). The Role and Challenge of Case Study Design in Industrial Relations Research. *Researching the World of Work: Strategies and Methods in Studying Industrial Relations* (eds. Keith Whitfield, George Strauss). Cornell University Press.
- Lillie, Nathan (2012). Subcontracting, Posted Migrants and Labour Market Segmentation in Finland. *British Journal of Industrial Relations* 50/1, 148–167.
- Lillie, Nathan, Wagner, Ines (2015). Subcontracting, Insecurity and Posted Eork: Evidence from Construction, Meat Processing, and Ship Building. *The Outsourcing Challenge: Organizing Workers Across Fragmented Production Networks* (ed. Jan Drahekoupil). Brussels: European Trade Union Institute, 157–174.
- Lingard, Helen (2013). Occupational Health and Safety in the Construction Industry. *Construction Management and Economics* 31/6, 505–514.
- Liu, Kai, Liu, Wen (2015). The Development of EU Law in the Field of Occupational Health and Safety: A New Way of Thinking. *Management and Labour Studies* 40/3–4, 207–238.
- Lukić, Goran (2017). Working Conditions of Posted Workers – What About OSH? *POOSH Transnational Conference – Employment/Working Conditions, Occupational Safety and Health of Posted Workers*, 15 February, Ljubljana, Slovenia.
- Manu, Patrick, Ankrah, Nii, Proverbs, David, Suresh, Subashini (2013). Mitigating the Health and Safety Influence of Subcontracting in Construction: The Approach of Main Contractors. *International Journal of Project Management* 31/7, 1017–1026.

- Manu, Patrick, Ankrah, Nii, Proverbs, David, Suresh, Subashini, Callaghan, Eddie (2009). Subcontracting Versus Health and Safety: An Inverse Relationship. *Proceedings of CIB W099 2009 Conference*, 21–23 October (eds. H. Lingard, T. Cooke, M. Turner). Melbourne, Australia: RMIT.
- Mayhew, Claire, Quintan, Michael, Ferris, Rande (1997). The Effects of Subcontracting/Outsourcing on Occupational Health and Safety: Survey Evidence from Four Australian Industries. *Safety Science* 25/1, 163–178.
- Nenonen, Sanna (2011). Fatal Workplace Accidents in Outsourced Operations in the Manufacturing Industry. *Safety Science* 49/10, 1394–1403.
- Pacolet, Jozef, De Wispelaere, Frederic (2016). *Posting of Workers: Report on A1 Portable Documents Issued in 2015* (Rep.). Brussels: Network Statistics FMSSFE, European Commission.
- Perocco, Fabio (2017). Precarización del trabajo y nuevas desigualdades: El papel de la inmigración. *REMHU-Revista Interdisciplinar da Mobilidade Humana* 25/49.
- Rogelja, Nataša, Toplak, Kristina, Vah Jevšnik, Mojca, Mlekuž, Jernej (2016). Napotitve delavcev iz Slovenije: Nekatere specifične in problemi [The Posting of Workers from Slovenia: Some Particularities and Problems]. *Dve domovini / Two Homelands* 44, 125–137.
- Sack, Detlef (2012). Europeanization through Law, Compliance, and Party Differences – the ECJ’s ‘Rüffert’ Judgment (C-346/06) and Amendments to Public Procurement Laws in German Federal states. *Journal of European Integration* 34/3, 241–260.
- Sargeant, Malcolm, Tucker, Eric (2009). Layers of Vulnerability in Occupational Safety and Health for Migrant Workers: Case Studies from Canada and the UK. *Policy and Practice in Health and Safety* 7/2, 51–73.
- Sawacha, Edwin, Naoum, Shamil, Fong, Daniel (1999). Factors Affecting Safety Performance on Construction Sites. *International Journal of Project Management* 17/5, 309–315.
- Scheibelhofer, Elisabeth, Balogh, Eszter, Regös, Nora (2016). A Comparative Analysis of the Portability of Social Security Rights within the European Union. Hungary-Austria case study. WFS Policy Brief 4/2016, https://welfarestatefutures.files.wordpress.com/2017/11/transwel_polb_4-3_2016-revised.pdf (6. 4. 2018).
- Schenker, Marc B. (2010). A Global Perspective of Migration and Occupational Health. *American Journal of Industrial Medicine* 53/4, 329–337.
- Swuste, Paul, Frijters, Andri, Guldenmund, Frank (2012). Is it Possible to Influence Safety in the Building Sector? A Literature Review Extending from 1980 until the Present. *Safety Science* 50/5, 1333–1343.
- Tutt, Dylan, Dainty, Andy RJ, Gibb, Alistair, Pink, Sarah (2011). Migrant Construction Workers and Health & Safety Communication: Construction Industry Training Board (CITB)-Construction Skills. Bircham Newton, King’s Lynn, Norfolk, UK.
- Tutt, Dylan, Pink, Sarah, Dainty, Andy RJ, Gibb, Alistair (2013). ‘In the Air’ and Below the Horizon: Migrant Workers in UK Construction and the Practice-Based Nature

- of Learning and Communicating OHS. *Construction Management and Economics* 31/6, 515–527.
- Vah Jevšnik, Mojca (2018). POOSH Country Report in Slovenia. Unpublished manuscript.
- Wadsworth, Emma, Walters, David (2018). Management of Occupational Health and Safety in European Workplaces – Evidence from the Second European Survey of Enterprises on New and Emerging Risks (ESENER-2). *European Risk Observatory Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, <https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/publications/management-occupational-health-and-safety-european-workplaces> (17. 4. 2018).
- Wagner, Ines (2017). Changing Regulations, Changing Practices? The Case of the German Meat Industry. Report for the PROMO project, http://www.solidar.org/system/downloads/attachments/000/000/702/original/2017_09_28_PROMO_briefing_paper_Wagner.pdf?1506505471 (28. 2. 2018)
- Wagner, Ines (2015). Rule Enactment in a Pan-European Labour Market: Transnational Posted Work in the German Construction Sector. *British Journal of Industrial Relations* 53/4, 692–710.
- Wagner, Ines, Berntsen, Lisa (2016). Restricted Rights: Obstacles in Enforcing the Labour Rights of Mobile EU Workers in the German and Dutch Construction Sector. *Transfer: European Review of Labour and Research* 22/2, 193–206.
- Woolfson, Charles, Fudge, Judy, Thörnqvist, Christer (2014). Migrant Precarity and Future Challenges to Labour Standards in Sweden. *Economic and Industrial Democracy* 35/4, 695–715.
- World Health Organization (2017). Health Topics, http://www.who.int/topics/occupational_health/en/ (17. 9. 2017).
- World Health Organization (2007). *Workers' Health: Global Plan of Action*. Geneva: WHO, Sixtieth World Health Assembly.

POVZETEK

NAPOTENO DELO TER VARNOST IN ZDRAVJE PRI DELU: PREGLED LITERATURE

Sonila DANAJ

Direktiva o napotitvah delavcev (96/71/EC) (PWD) iz leta 1996 je bila namenjena regulaciji začasne delovne mobilnosti na skupnem evropskem trgu. Po širitvi Evropske unije leta 2004 je naraslo število napotitev iz držav Srednje in Vzhodne Evrope z nižjim prihodkom v države z višjim prihodkom; leta 2015 je doseglo že številko 1,5 milijona. Število napotitev je sovpadlo z naraščajočim zanimanjem za obravnavani družbeni pojav. Avtorica podaja pregled obstoječe literature o napotitvah ter zdravju in varnosti pri delu, in sicer akademskih člankov, monografij, študij in uradnih poročil o napotitvah delavcev ter zdravju in varnosti pri delu. Poleg splošne direktive napotitve delavcev urejajo tudi Direktiva o uresničevanju in številne odločitve Evropskega sodišča, v katerih je VZD obravnavana na mednarodni, evropski in državni ravni. Kljub temu pa je za uresničevanje zdravja in varnosti pri delu pomembna predvsem državna raven, na kateri se razvijajo kompleksni sistemi zdravja in varnosti. Pregled je pokazal obstoj dveh ločenih segmentov literature o omenjeni tematiki: rastoče število del o napotitvah in obsežen sklop literature o zdravju in varnosti pri delu z vidika različnih disciplin. Iz pregleda literature je razvidno, da sta zdravje in varnost na delovnem mestu odvisna od številnih dejavnikov, kot so struktura podjetja, postopki, šolanje, artefakti, osebje, vključeno v proces nadzorovanja ZVD praks, pa tudi sami zaposleni. Na ZVD prav tako vplivajo spremembe v naravi dela, kot so fragmentacija dela in zunanji izvajalci; podjetja z dolgimi dobavnimi verigami, ki delujejo na različnih ravneh, lahko namreč upoštevajo drugačne ZVD standarde. Literatura o ZVD in migracijah je dragocen vir za proučevanje varnosti pri delu migrantskih delavcev (Sargeant, Tucker 2009), pri čemer so pomembni migracijski dejavniki, značilnosti migrantov in razmere v deželah sprejema. Čeprav literatura o napotitvah omenja različne dejavnike, kot so pogoji zaposlovanja, delovne in bivalne razmere, socialna zaščita in zastopanost delavcev, ki lahko zvišujejo tveganje za ZVD napotnih delavcev, trenutno o tem ni nobene študije, kar pomeni, da v literaturi o varnosti in zdravju pri delu napotnih delavcev obstaja vrzel. Za študijo o napotnih delavcih kot posebni zvrsti migrantskih delavcev bi bili uporabni podatki s kazalci njihove ranljivosti. Dejavnike razlikovanja med napotnimi in drugimi migrantskimi delavci bi morale dopolnjevati analitične študije, s pomočjo katerih bi dobili celovitejšo podobo njihovega položaja in podrobnejši opis ranljivosti in tveganj, povezanih z njihovim zdravjem in varnostjo pri delu.

SELITVENA DINAMIKA SLOVENSKEGA PROSTORA V ZGODOVINSKI PERSPEKTIVI

Marina LUKŠIČ HACIN¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi

Avtorica v prispevku bralcem predstavi pregled bogate selitvene dinamike na prostoru današnje Slovenije in obmejnih prostorih v zadnjih dvesto letih. Obravnava selitve v »avstrijskem času«, med prvo svetovno vojno in prvo Jugoslavijo, med drugo svetovno vojno in drugo Jugoslavijo ter med vojno v Jugoslaviji in osamosvajanjem Slovenije. Ne le intenzivna priseljsko-izseljska oziroma selitvena dinamika, do katere je prihajalo z namenom iskanja dela in zatočišča, ampak tudi politično spreminjanje meja sta selitvene študije konstituirala kot zelo kompleksen pojav. Ta postavlja številne izzive za interpretacijo, »kako migracije razumeti« kot selitvene študije 21. stoletja.

KLJUČNE BESEDE: priseljsko-izseljska selitvena dinamika, politično spreminjanje meja, selitvene študije, iskanje dela in zatočišča

ABSTRACT

The Migration Dynamics of the Slovenian Territory in Historical Perspective

The author presents an overview of the complex migration dynamics in Slovenia and its border regions over the last two hundred years. She covers migrations in "Austrian times", during the First World War and the time of the first Yugoslavia, during the Second World War and the second Yugoslavia, and during the war in Yugoslavia and Slovenia's gaining of independence. Both the intensive migration dynamics that occurred due to people's seeking of employment and refuge, and the political movement of the borders, have been construed in migration studies as highly complex phenomena. This poses numerous challenges for interpreting how to understand migrations in 21st-century migration studies.

KEY WORDS: migration dynamics, political movement of borders, migration studies, seeking employment and refuge

¹ Dr. sociologije, izredna profesorica, Univerza v Novi Gorici, znanstvena svetnica, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; luksic@zrc-sazu.si – Avtorica poudarja, da je prispevek nastal v okviru raziskovalnega projekta »Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva 1945–2015« (J5-8246) in programske skupine »Narodna in kulturna identiteta slovenskega izseljenstva v kontekstu raziskovanja migracij« (P5-0070).

UVODNE BESEDE

V zadnjih dvesto letih je bilo prebivalstvo, ki je živelo na prostorih današnje Slovenije in obmejnih območjih, vpeto v dinamična selitvena gibanja. Niso samo ljudje prečkali meja ali se notranje razseljevali, včasih so se selile tudi meje same. Namen prispevka je pregledno prikazati kompleksnost priseljsko-izseljenske dinamike in jo povezati z ožje tematsko zamejenimi obravnavami posameznih avtorjev ter tako sestaviti mozaično podobo selitvene dinamike skozi čas vse do današnjih dni.

SELITVE V »AVSTRIJSKEM ČASU«

Že pred začetkom množičnega izseljevanja v drugi polovici 19. stoletja je bil naš prostor vpet v intenzivno selitveno dinamiko. Dinamike prihajanja in odhajanja ljudi so se razlikovale glede na lokacijo (Drnovšek 1999: 29–32). Ljudje so takrat prihajali in odhajali zaradi ekonomskega, delovnega in poklicnega dogajanja v (srednje)evropskem prostoru, in to na celotnem časovnem intervalu, od dnevnega in začasnega, prek sezonstva do trajnega (Kalc 2010; Južnič 2010; Čeč 2010; Šuštar 2010), in zaradi politično-vojne dinamike¹ (Drnovšek 1999; Golec 2010; Pust 2010). Z vidika selitvenih študij so te teme, z izjemo izseljevanja, še relativno neraziskane (Kalc 2010: 103). Raziskave o izseljevanju pa poudarjajo, da so ljudje s slovenskega etničnega ozemlja, ki so v omembah omenjeni po poklicu, odhajali za krajši ali daljši čas. Tako so za ta čas (pa tudi poznejši) znani odhodi misijonarjev in vojakov, npr. meksikajnarjev,² ki so bili poklicno vpeti v tedanjo kolonizacijo neevropskih delov sveta (Šmitek 1986; Drnovšek 2001b, 10).

Sredi 19. stoletja je že počasi naraščalo zanimanje za izseljevanje v prekomorske dežele (Drnovšek 1993: 120), predvsem pa so se takrat ljudje z namenom zaposlitve razseljevali po avstrijskem cesarstvu, oz. so po nastanku avstro-ogrske monarhije odhajali v avstrijske dežele Avstro-Ogrske. Ob tem se najpogosteje omenja specifične poklicne skupine krošnjarjev,³ kostajnarjev, prodajalcev krompirja in jabolk, čeprav so v velikem številu odhajali tudi z namenom izobraževanja, dela na univerzah (Gradec, Dunaj), v vojaških poklicih, državni upravi, šolstvu in drugod (Drnovšek 1999: 33–36). Odhajali so tudi v ogrski del monarhije, na Hrvaško in v Slavonijo, se

1 Kot specifični vidik političnosti migracij naj omenim izgone prišlekov, ki kot sredstvo političnega nadzora nad prebivalstvom segajo že v 18. stoletje (Čeč 2010), ali pa pregone protestantov zaradi »rekatolizacije slovenskega ozemlja« (Drnovšek 1999: 30). Več o zgodovini nadzora migracijskih gibanj in migrantov v Kalc 2016a in Kalc 2016b.

2 Meksikajnarji so bili vojaki prostovoljci, ki so se pri nas javili v vojsko med avstrijsko intervencijo v Mehiki (1864–1866), ko je bil Maksimilijan Ferdinand, brat Franca Jožefa, postavljen za cesarja Mehike. Po koncu Maksimilijanovega cesarstva v Mehiki leta 1867, ko je bil ustreljen, so bili prostovoljci odpoklicani, a jih je kar nekaj ostalo tam (*Enciklopedija Slovenije* 1993: 59–60).

3 Najbolj znani so bili ribniški, kočevski in belokranjski krošnjarji (zdomarji). Prav tako so jih poznali v Nadiški dolini, kjer so krošnjarjenje poimenovali guziranje (Drnovšek 1999: 32–33).

čez mejo podali v Srbijo, pozneje pa kot gozdarji, rudarji, industrijski, gradbeni in kmečki delavci tudi v Romunijo, Bolgarijo in Rusijo (Drnovšek 1991: 57–67; Drnovšek 1999: 33–36). Takratne sezonske gozdarje so imenovali tudi Hrvatarji (Drnovšek 1999: 34). Kot sem že omenila, se je te skupine delavcev, ki so se selile po Evropi, večinoma opisovalo po njihovem poklicu, šele pozneje so jih imenovali izseljenci.

Začetek množičnega izseljevanja⁴ s slovenskega etničnega prostora sega v sedemdeseta leta 19. stoletja, najbolj intenzivno pa je bilo med letoma 1890 in prvo svetovno vojno (Drnovšek 1991: 57–67). Ljudje so odhajali v razvitejša državna središča (Avstro-Ogrske) in se tam zaposlili, v začetku osemdesetih let pa tudi prek državnih meja v številna razvijajoča se rudarska in industrijska središča Vestfalije in Porenja (prav tam: 68–71). Odhajanje v evropske države, tudi zunaj Avstro-Ogrske, se v tem času ni razumelo kot izseljevanje. Izseljevanje je bilo v tem času oznaka za odhajanje v prekomorske države: »Časnik *Slovenec* je na začetku stoletja vse odhajajoče v Vestfalijo imenoval delavci, s pojmom izseljenci pa vse, ki so odhajali preko morja v obe Ameriki in drugam« (Drnovšek 1999: 17).

Veliko ljudi – izseljencev se je takrat podalo v Severno Ameriko. Delo so našli v gozdovih, železarnah, premogovnikih ter rudnikih bakra in železa. Posamezniki so iskali delo tudi drugje, tako da takrat manjše skupine slovenskih izseljencev najdemo povsod po ZDA. V Kanadi so se zaposlovali v industriji in na farmah. Znani so tudi posamezniki, ki so se po državi razkropili v lovu za zlatom (Drnovšek 1991: 79–84; Lukšič Hacin 1995: 29). Počasi je začelo naraščati zanimanje tudi za Južno Ameriko, zlasti Argentino, Brazilijo in Venezuelo (Drnovšek 1991: 75–78). Z vidika pričujoče obravnave selitvenih študij, ki vključujejo tudi migracijsko politiko, je pomemben podatek, da sta bili Brazilija in Argentina zainteresirani za prišleke in da je argentinska vlada leta 1878 ljudi začela uradno vabiti (Drnovšek 1993: 120) in (politično) načrtovati in spodbujati množično ekonomsko/delovno priseljevanje.

Na prelomu 19. v 20. stoletje so se »naši« ljudje sicer množično izseljevali v prekomorske države in se razseljevali po zahodnoevropskih državah, delno pa tudi po deželah na jugovzhodni strani Avstro-Ogrske.⁵ Zlasti intenzivno so odhajali na Hrvaško in v Vojvodino. Vzrok pogostemu odhajanju v te kraje sta bili jezikovna in verska raznolikost. Ti vzroki so se pogosto razlikovali od osrednjih, uradnih razprav o množičnem izseljevanju Slovencev na prelomu 19. v 20. stoletje, v katerih je bil jugovzhodni prostor le redko omenjen, kar velja še danes. Posebna pozornost je bila namenjena Aleksandrinkam, ženskam, ki takrat odhajale v Egipt (Koprivec 2013).

4 Zgodovinski prikaz vzrokov izseljevanja s slovenskega etničnega prostora v: Drnovšek 1991: 25–56; Drnovšek 1993: 88–89; Mahnič 1979: 177.

5 Poklicna sestava izseljencev v jugovzhodnem prostoru je bila zelo pestra, od kmečkih in industrijskih delavcev in delavk, rudarjev, gozdarjev, obrtnikov, trgovcev, tehničnega in intelektualnega kadra, podjetnikov, državnih in zasebnih uradnikov, nameščencev, šolnikov oziroma učiteljev, žandarjev, vojakov, duhovnikov in drugih. Uveljavilo se je tudi sezonsko delo poljedelskih delavcev, gozdarjev in lesarskih delavcev, težakov, splavarjev, krošnjarjev, predilk in drugih rokodelcev. Ženske so se kot služkinje in hišne pomočnice zaposlovale tudi v gospodinjstvih (Drnovšek, Kalc 2014: 94–98).

Množičnim prekomorskim selitvam in razseljevanjem po Evropi, ki jih lahko uvrstimo med klasične oblike t. i. ekonomskih ali delovnih migracij/selitev, so se takrat pridružile bolj specifične. Ker so bile politično in sistemsko spodbujene, jih lahko imenujemo politične migracije/selitve. Med avstrijsko okupacijo Bosne so se npr. začele s kolonizacijo povezane selitve. Kot sta zapisala Drnovšek in Kalc, se je številčnejše slovensko naseljevanje v Bosni začelo v okviru kolonizacije okupirane dežele in »je postalo bolj načrtno v devetdesetih letih 19. stoletja z uvedbo zemljiškega katastra« (Drnovšek, Kalc 2014: 98). Repe navaja:

Na območju Slovenije in državnih tvorb, katerih del je bila (Avstro-Ogrska in obe Jugoslaviji – kraljeva in socialistična), so bile migracije močne in pogoste vse od druge polovice 19. stoletja. Vzroki zanje so bili ekonomski, politični in verski. Med ekonomskimi vzroki so najpomembnejši zaostalost, agrarna prenaseljenost in naraščanje rodnosti. Med političnimi in verskimi vzroki [...] je prevladovala sprememba državnega okvira (npr. okupacija in nato vključitev Bosne in Hercegovine v Avstro-Ogrsko, ki je spodbudila izselitvene procese pri Muslimanih ...). (Repe 2017: 19)

PRVA SVETOVNA VOJNA IN ČAS PRVE JUGOSLAVIJE

Prva svetovna vojna je presekala dinamiko ekonomskega razseljevanja, začelo se je (politično) razseljevanje zaradi vojne. O prvi svetovni vojni kot vzroku in spodbujevalki migracij piše Petra Svoljšak (2010: 226–244). Pri tem poudarja: »S svetovno vojno 1914–1918 se je začelo obdobje, ko je moderna evropska država s svojimi politično-vojaškimi cilji sprožila izjemne migracijske tokove vojaškega in civilnega prebivalstva« (prav tam: 226). Pravi, da so tedaj »politični-vojaški motivi moderne evropske države oblikovali pogoje, ki so sprožili ogromne tokove pregnancev ter vojno sistematično premaknili nad civilno prebivalstvo« (prav tam: 229). Pri tem poudarja, da je med najbolj izrazitimi izrazi totalnosti prve svetovne vojne dejstvo, »da je vojna najbolj izkoristila svoj rušilni potencial na mejnih področjih, oziroma na ozemljih, ki so bila nacionalno mešana, sporna ali oporekana« (prav tam: 231). Drnovšek za naš prostor poudarja predvsem begunce iz zaledja soške fronte, ki so bežali v Italijo in druge dele Avstrije ter se vrnil domov že med vojno ali po njej. Mnogi so odšli prostovoljno, nekateri so bili evakuirani, spet drugi nasilno pregnani (Drnovšek 2001a: 2; Svoljšak 2001: 123–128).

Po prvi svetovni vojni je bilo ozemlje, kjer so živeli Slovenci, razdeljeno med štiri države. Zaradi novih meja, ki so povzročile nastanek številnih manjšin, je prišlo do množičnih selitev (Repe 2017: 19). Pelikan poudarja, da je z rapalsko pogodbo (1920) Primorska dokončno prišla pod Italijo, na anektiranem ozemlju je bila kmalu ustanovljena samostojna upravna enota Julijska krajina, že takoj po vojni pa se je na različne načine začela postopna italijanizacija območja (Pelikan 2010: 367). »Mnogo beguncev se ni nikoli vrnilo, leta 1918 so nove oblasti izgnale vse nekdanje državljane Avstro-Ogrske, ki v Julijski krajini niso imeli stalnega bivališča, druge je italijanska

oblast uradno izgnala z zavrnitvijo pravice do državljanstva, kar je posebej prizadelo intelektualce» (prav tam: 369). Pahor pravi, da so bili to ljudje, ki so pred vojno znotraj svoje države iz poklicnih razlogov prišli na Primorsko (oziroma v Julijsko krajino). »Mnogi so odhajali prostovoljno iz strahu pred političnim pritiskom in negotovo gospodarsko bodočnostjo. Spet drugi se niso več vrnil iz begunstva, kamor jih je prisilila vojna. Poleg Slovencev in Hrvatov so po vojni odšle tudi družine drugih narodnosti, predvsem Nemci in Madžari« (Pahor 2010: 291). Iz Julijske krajine so se ljudje ves čas do druge svetovne vojne izseljevali v Jugoslavijo, Južno Ameriko in druge dele sveta (Pelikan 2010: 370). O posebnostih izseljevanja s tega obmejnega prostora za primer Beneške Slovenije piše Kalc (2018: 107–125).

V selitvenih študijah nastane zadrega, kako notranjo selitveno dinamiko obravnavati v »slovenskih selitvenih študijah«, točneje, pri proučevanju izseljenstva. Rešitev je ponudil koncept »slovenskega etničnega prostora«, ki pomensko zajema tudi čezmejno, s slovenstvom samoidentificirano populacijo in konceptualno lahko sega v več političnih sistemov (držav), s tem pa tvega, da bo zlorabljen v podporo »velikonarodnih« (npr. velikosrbskih) nacionalističnih idej in politik. Zadrega pri delitvi na zunanje in notranje selitve nastane tudi pri naseljevanju Primorcev iz Julijske krajine v Prekmurje. Kontekst je zelo kompleksen in ni enoznačen niti ko ali če ga analiziramo z identitetno teorijo: »V Prekmurje je jugoslovanska oblast od 1919 dalje naseljevala ljudi iz Primorske, Istre in drugih krajev države, predvsem za potrebe v šolstvu in javni upravi. Naseljevali so jih na zemljiščih bivših madžarskih veleposestnikov, kar pa ni bilo dobro sprejeto s strani domačinov« (Kerec 2010: 488). Prišleki so bili kolonisti, ki so zemljo dobili v okviru agrarne reforme. Tako so bili tudi razumljeni – kot primorski imigranti, kolonisti. Čeprav so bili Slovenci, jih domačini nikoli niso popolnoma sprejeli. Pogosto so jih poimenovali z izrazi »koritarji«, »zamurci«, »abesinci« (prav tam: 490). Kerec poudarja, da »zanimiva, a bridka so pričevanja Primorcev in Istranov, ki so živeli v Prekmurju« (prav tam: 493). Podobno Grafenauer piše o »koroškoslovenskih beguncih« iz časa po prvi svetovni vojni, ki so po razpadu Avstro-Ogrske ter plebiscitu leta 1920 iz Avstrije pribežali v Slovenijo oziroma Jugoslavijo, kjer so ves čas živeli kot posebna populacija prebivalcev in bili ob začetku druge svetovne vojne med prvimi izpostavljeni nasilju, pobojem, izgonom (Grafenauer 2010: 474–487).

Razmere po prvi svetovni vojni jasno pokažejo, da so se v zgodovini našega prostora poleg ljudi pogosto selile tudi politične/državne meje, kar je še dodatno razvejalo že tako kompleksne migracijske/selitvene kontekste in interpretativne alternative. V tem primeru se v ospredje idealnotipske diadne perspektive v kontekstih intenzivnih meddržavnih preseljevanj pripadnikov različnih etnij/narodov postavijo izzivi presoje na diadi politične *versus* ekonomske selitve, pri čemer se pokaže zamejenost »čistega« teoretskega modela, ki selivce deli in razume po »čistih«, individualiziranih vzrokih selitev. Drugi izziv pa je odnos notranje *versus* zunanje selitve, saj preselitev politične meje nekatere (v preteklosti) notranje selitve redefinira v zunanje, in obratno, zunanje v notranje (pogosto tudi za nazaj, s čimer poseže v razumevanje zgodovine gibanja prebivalstva).

Z nastankom Kraljevine SHS (pozneje Jugoslavije) se je povečalo izseljevanje v JV dele skupne države. Prej zunanje, mednarodne migracije prek meja Avstro-Ogrske v druge prostore proti jugovzhodu so postale notranje in s tem drugače družbeno in politično obravnavane, včasih tudi načrtovane in spodbujane. Slovenci so se številčneje naseljevali v večja mesta, največ v Zagreb, Sarajevo in Beograd. Med njimi so bili nekvalificirani delavci, kvalificirani strokovnjaki in izobraženci: natakarji, trgovci, železničarji, rudarji, pa tudi profesorji, odvetniki, zdravniki, ravnatelji, samostojni podjetniki in visoki državni uradniki (Drnovšek, Kalc 2014: 95–97; Kržišnik Bukić 1992: 172–199).

Kompleksne migracije na JV bi idealnotipsko lahko razvrstili v ekonomske in politične. V prvo sodijo ekonomske/delovne (trajnejše ali trajne) izselitve in sezonsko delo. Drnovšek in Kalc poudarjata, da je bilo odhajanje na sezonsko delo v določenih predelih Slovenije dopolnilni ali celo temeljni vir zaslužka. Najbolj je bilo prisotno v Prekmurju, kjer lahko govorimo o dolgotrajni tradiciji sezonskega dela. Sezonske migracije so bile povezane s poklici, ki so se razlikovali po koledarskem času in trajanju sezone: gozdarska dela (pozimi), zidarska in druga gradbena dela (od pomladi do konca jeseni), poljedelska dela (celo leto) (Drnovšek, Kalc 2014: 106). Drnovšek poudarja, da je v dvajsetih letih 20. stoletja veliko Prekmurcev v vzhodne dele Jugoslavije (Slavonijo, Baranjo, Bačko, Banat) odhajalo organizirano prek Zavoda za zaposlovanje oziroma Borze dela v Murski Soboti; ta je bila ustanovljena 15. julija 1920. Sezonsko zaposlovanje je bilo pogodbeno urejeno (Drnovšek 2005: 247; 2012: 135–137). Političnost takratnost migracij je povezana s kolonizacijsko politiko, ki jo je po nastanku prve Jugoslavije država vodila iz gospodarskih, socialnih, nacionalnih in verskih razlogov. Drnovšek in Kalc poudarjata, da je vprašanje notranje kolonizacije vse bolj postajalo sestavni del izseljenske nacionalne in prebivalstvene politike. Notranja kolonizacija je igrala vlogo pozitivne alternative zunanjemu izseljevanju (Drnovšek, Kalc 2014: 93, 102). Selitve kot del kolonizacijske politike so bile povezane z dejstvom, da je notranja kolonizacija

postala sestavni del prizadevanj za lajšanje potreb slovenskega malega kmeta in kmečkega prebivalstva, ki se zaradi posestnih razmer in produkcijskih struktur ni moglo preživljati z zemljo, in racionalizacijo izkoriščanja agrarnih resursov po državi. Povezano pa je bilo od samega začetka predvsem z vprašanjem slovenskih in hrvaških izseljencev oziroma beguncev iz Julijske krajine. (Drnovšek, Kalc 2014: 98)

Naselili so se npr. na Kosovu (Drnovšek, Kalc 2014: 101) ali v Makedoniji (Žitnik 2013: 42). Čeprav govorimo o skupni državi, je bilo takrat v (slovenskih) izseljenskih razpravah glavno vprašanje namenjeno soočanju s kulturno in z versko raznolikostjo. Notranje jugoslovanske migracije so v zvezi s slovenskim izseljenstvom odpirale podobna vprašanja kot meddržavno izseljevanje Slovencev; povezana so bila s slovensko identiteto in t. i. slovenskim narodnim vprašanjem.

Zunanje (raz)selitve v času SHS oziroma prve Jugoslavije so vodile v Francijo, Belgijo (Lukšič Hacin 1995: 31–32) in na Nizozemsko (Drenovec 1983: 137). Zaradi po vojni gospodarsko močno oslABLJENE Nemčije tja niso prihajali le delavci iz Jugoslavije, ampak tudi naši rudarji z rensko-vestfalskega območja (Kukovica 1985: 182). V Franciji, ki se je takrat hitro gospodarsko razvijala in kjer spontano priseljevanje ni moglo pokriti vseh njenih potreb po delovni sili, so bili zelo dobrodošli. Zato je:

Francija leta 1925 organizirala sistematično priseljevanje s pomočjo koncesije za najemanje poljedeljskih delavcev iz Jugoslavije. Koncesija se je v letu 1926 razširila tudi na rudarje in industrijske delavce. Opomniti je treba, da so tudi zasavski rudarji leta 1924 odhajali na delo v Francijo na podlagi tako imenovanega »kontrakta« (delovne pogodbe). (Prav tam)

Odhajanje v druge evropske države se tudi takrat ni razumelo kot izseljevanje. Po mnenju Pislarja Fernandezza so bili podobno kot za časa Avstro-Ogrske kot izseljevanje razumljeni le prekomorski odhodi, kar poudarja tudi Zakon o izseljenstvu v prvi Jugoslaviji od 10. decembra 1921 (2006: 38). Prva svetovna vojna je sicer zaustavila množično prekomorsko izseljevanje s slovenskega etničnega prostora, a se je po vojni proces nadaljeval vse do let 1921 in 1924, ko se je z uvedbo kvotnega sistema množično priseljevanje v ZDA skoraj povsem zaustavilo (Drnovšek 1991: 197). Ljudje so se nato izseljevali v Kanado (Genorio 1980: 268–270), države Južne Amerike (Lukšič Hacin 1995: 31) in Avstralijo (Čebulj Sajko 1992). Drnovšek navaja oceno, da naj bi se med obema svetovnima vojnama v prekomorske države in po Evropi razselilo 100.000 ljudi (Drnovšek 2001a: 2).

DRUGA SVETOVNA VOJNA IN ČAS DRUGE JUGOSLAVIJE

V selitve ljudi po Evropi in svetu je ponovno močno posegel začetek druge svetovne vojne. Divjanje vojne po vsej Evropi, taborišča, beg ljudi najprej proti državam Zahodne Evrope in nato preko oceana so v evropskem prostoru povzročili »močno mešanje« ljudi. Podobno se je dogajalo v Sloveniji. Naj najprej omenim razseljevanje večine Kočevarjev, ki so se po italijansko-nemških usklajevanjih okupacijskih politik preselili na Štajersko, ob koncu vojne pa kot begunci odšli v taborišča na avstrijskem Štajerskem in Koroškem ter se pozneje razselili po svetu (Ferenc 2010). Zaradi nasilja, ki so ga od leta 1941 do konca vojne doživljali ljudje in pred katerim so bežali, naj poudarim nasilna izseljevanja Slovencev – izgnancev. Deportirani so bili v Nemčijo, Italijo, na Hrvaško, v Srbijo, Bosno in Hercegovino in drugam. Številni so bili deportirani v delovna in koncentracijska taborišča v Italiji in Nemčiji (Drnovšek 2001a: 2; Kržišnik Bukić 2004; Dolinšek Divčič 2001). Pri tem so bili pogromu še zlasti izpostavljeni Judi (Toš 2010) in Romi.

Po drugi svetovni vojni so iz Slovenije v begunska taborišča v Avstriji in Italiji bežali pripadniki poražene vojske, ki je sodelovala z Nemci, in njihove družine ter del civilnega prebivalstva; prvi zaradi neposredne življenjske ogroženosti, drugi zaradi močne psihoze strahu pred novo politično oblastjo. Takrat je naš prostor zapustilo veliko število ljudi (Švent 1991). Ferenc dodaja, da so se takrat v begunska taborišča v Avstrijo umaknili skoraj vsi Kočevarji, ki so bili v začetku vojne vključeni v nemški program preseljevanja iz Kočevske na Štajersko (2010: 532), in postali razseljene osebe. Podobno kot po prvi svetovni vojni so se ponovila intenzivna etnično obeležena preseljevanja ljudi na (novih) obmejnih območjih Jugoslavije z Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Kot primer naj omenim le preseljevanja ezulov ali optantov (Gombač 2005). Hkrati so se v Slovenijo postopno začeli vračati tisti deportiranci in izgnanci, ki so preživeli nasilje. Že leta 1945, kmalu po koncu vojne, se je v Jugoslaviji znotraj državnih meja začela tudi aktivna kolonizacijska politika, v katero so se vključevali tudi Slovenci (Josipovič 2014a: 75–76; Lukić 2017).

Kolonizacija se je začela s pozivom Ministrstva za poljedelstvo Ljudske vlade republike Slovenije 16. septembra 1945, še pred začetkom same agrarne reforme in notranje kolonizacije v Sloveniji. Na poziv se je do konca leta z območja vse Slovenije in dela slovenskega Primorja [...] odzvalo 1776 borcev, invalidov in žrtev fašističnega terorja [...]. Po zaključenih pripravah v Sloveniji je prva skupina slovenskih kolonistov odšla proti Vojvodini in 1. novembra 1945 prispela v Gudurico. (Lukić 2017: 47)

Ob koncu vojne je bilo v Evropi veliko število razseljenih oseb. Drnovšek za slovenski primer navaja, da so se razseljene osebe oziroma begunci ali pregnanci, kot se jih danes včasih označuje, iz avstrijskih in italijanskih taborišč »po letu 1947 razkropili vsepovsod po svetu, zlasti v Argentino, Avstralijo, Kanado in ZDA, mnogi pa so ostali v raznih evropskih državah« (Drnovšek 2001: 2). Sami so se ves čas do današnjih dni opredeljevali za begunce, nekateri za pregnance, uradna povojna jugoslovanska politika pa jih je označevala za politično emigracijo. Švent navaja, da so večje kolonije političnih emigrantov nastale v Argentini, sledijo ZDA, Kanada, Avstralija in države Zahodne Evrope. V virih zasledimo različne podatke, prevladuje pa ocena, da je takoj po drugi svetovni vojni naš prostor zapustilo okoli 20.000 ljudi (Švent 1991: 155). V manjšem številu kot za druge države so se slovenski begunci odločali za odhod v Avstralijo, ki je v primerjavi z drugimi posebna, saj je tako takrat kot še vrsto let pozneje potrebovala delovno silo. Za pridobitev dovoljenja za izselitev je bilo treba opraviti več zdravstvenih pregledov in podpisati pogodbo s predstavniki migracijskih uradov; pogodba je določala obvezno dvoletno zaposlitev v Avstraliji (Čebulj Sajko 1992: 51–53; Švent 1991: 174). Lahko rečemo, da so ljudje Slovenijo zapustili kot begunci, v Avstralijo po so bili rekrutirani kot delovna sila.

Od leta 1945 do šestdesetih let je imela Jugoslavija zaprte meje, dovoljeni so bili le redki in zelo nadzorovani prehodi. Prehodi ljudi, ki so ilegalno oziroma nedokumentirano prestopili državno mejo, so bili vse do leta 1951 opredeljeni kot »politično

kaznivo dejanje» in strogo kaznovani z odvzemom svobode ali s prisilnim delom. Leta 1951 je prišlo do omilitve kaznovalne politike, individualni, neorganizirani ilegalni prehodi meja so bili obravnavani kot prekrški (Božič 2010: 415–416). Drnovšek povojno obdobje do odprtja meja v šestdesetih letih deli v dve obdobji: s starimi begunci, ki so odšli takoj ob koncu vojne in bili vse do razpada Jugoslavije razumljeni kot politična emigracija, in z novimi begunci, ki so (nedovoljeno) odšli pozneje in so »sčasoma prešli v kategorijo t. i. ekonomskih izseljencev« (Drnovšek 2010: 279). Božič dodaja: »Prebežniki so bili v letnih poročilih referata za meje statistično ločeno obravnavani v dveh kategorijah, tj. aretirani in prebegli. Vsaka kategorija je bila razdelana še po narodnosti, okrajih, poklicih, starosti in vzrokih« (Božič 2010: 417). Takrat se je v Jugoslaviji začelo obdobje informbiroja, ki je posameznike pognalo v ilegalen beg prek meja proti državam vzhodnega bloka. To obdobje je z vidika selitvenih študij še povsem neraziskano in o populaciji (leve) politične emigracije vemo zelo malo. Do uradnega odprtja jugoslovanskih meja v šestdesetih letih so bili vsi, »ki so ilegalno ali legalno, to je s potnimi listi, zapustili Jugoslavijo, označeni kot begunci oziroma politični emigranti« (Drnovšek 2001a: 2). Med letoma 1955 in 1963 naj bi iz Slovenije prebegnilo 11.000 ljudi (prav tam: 5). Hkrati pa je v letih 1956 in 1957, po zatrtju madžarske vstaje, v Slovenijo (in druge dele Jugoslavije) pribežalo večje število madžarskih beguncev. Nastanjeni so bili v osmih begunskih taboriščih, lociranih v severovzhodnem delu Slovenije. Za večino je bila Slovenija le »prehodna postaja na poti v tretjo državo«, nekaj pa jih je ostalo pri nas (Kovacs 2017: 51–57).

Jugoslovanske meje so se za izseljevanje uradno odprle v začetku šestdesetih let. Sledilo je obdobje organiziranih selitev (1965–1975), ki jih je podpirala tudi država. Stare navaja, da je Jugoslavija leta 1963 podpisala Sporazum o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Avstriji. Sledili so sporazumi s Francijo (1965), Kraljevino Švedsko (1967) in z ZRN (1969), nato pa še z Nizozemsko, Belgijo, Luksemburgom in Avstralijo (Stare 1977: 11–12). Po gospodarski reformi leta 1965 so se tokovi izseljevanja ponovno vse bolj usmerjali v države Zahodne Evrope, ZRN pa je kmalu postala glavni cilj priseljevanja naših ljudi (prav tam: 8). To je bila v glavnem ekonomska migracija, za katero se je pri nas uveljavil poseben termin, to je »začasno delo v tujini« (Stare 1978: 60). Že sredi sedemdesetih let je Klinar poudaril, da se obdobje, ko so naši delavci začasno zaposleni v tujini, podaljšuje, njihovo bivanje v tujini pa ne ustreza planirani politiki o začasnem delu. Po njegovem mnenju je velik del naše t. i. začasne migracije postal trajna ekonomska migracija, kar pomeni, da so t. i. »zdomci na začasnem delu v tujini« dejansko izseljenci (Klinar 1976: 250–255).

Po gospodarskem razcvetu in množičnih evropskih migracijah je naftna kriza leta 1973 povzročila globoke gospodarske posledice, tako da v nekem smislu že lahko govorimo o začetku gospodarske recesije. V novih razmerah je »gastarbajterski« model v zahodnoevropskih državah prenehal funkcionirati. Po letu 1973/74 je število imigrantov/priseljencev naraščalo le še zaradi združevanja družin, naravnega prirastka in ilegalne migracije. V naslednjih letih zasledimo le še t. i. družinsko imigracijo (Mesić 1989: 11; Mesić, Heršak 1988: 371–372). Konec sedemdesetih let se

začnejo prizadevanja za integracijsko migracijsko politiko oz. integracijo imigrantov/priseljencev, ki niso bili negativno selekcionirani in prisiljeni v povratništvo, v družbo priselitve. Krizne razmere so imele usodne posledice tudi za naše ljudi.

Upoštevati moramo številne spremembe, ki so po 1973. letu nastopile v njihovem življenju. Prenehal je krožni tok njihovih migracij in ostala jim je samo izbira, ali se za trajno vrniti domov ali pa ostati v tujini za nedoločen, vendar daljši čas. Mnogim pa tudi ta izbira ni bila dana; iz različnih vzrokov so se morali vrniti domov, ker so izgubili svoja delovna mesta, v razmerah naraščajoče brezposelnosti pa niso imeli perspektiv za kakršnokoli zaposlitev. Zahodnoevropski kapital je brez milosti opravil selekcijo med tujimi delavci: dobre delavce je zadržal, slabe (nekvalificirane, bolne, itd.) pa poslal nazaj v države, iz katerih so prišli. Hkrati s tem, da ne dovoljuje prihajanja novih delavcev iz držav, ki niso članice EGS, pa je na razne načine omogočal združevanje družinskih članov tistih tujih delavcev, katere je zadržal – in s tem prihaja do nove rezervne armade tujih delavcev, predvsem pa do cenene ženske delovne sile [...] (Pogačnik 1984: 118)

S spremembami migracijskih politik zahodnoevropskih držav se je povsem izničil model »začasnega dela v tujini«. Presekalo se je »kroženje« delavcev med izvorno državo in državo priselitve, njihov položaj se je na neki način izenačil s položajem izseljencev, negativno selekcionirani na trgu dela pa so se vrnili kot povratniki. V osemdesetih in devetdesetih letih sta se skladno z integracijsko politiko zahodnoevropskih držav začela proces združevanja družin in odhajanje naših ljudi v tujino s tem namenom. Posebna takrat razvita diskusija pa je povezana s t. i. begom možganov in svarili, da v tujino odhaja najbolj izobražena in za gospodarski razvoj najpomembnejša delovna sila, kar potencialno pomeni dolgoročno izčrpavanje Slovenije (Klinar 1989).

Poleg odhajanja po Evropi so se ljudje iz Slovenije še naprej (notranje) razseljevali po Jugoslaviji (Josipovič 2014b), po drugi strani pa je v šestdesetih in začetku sedemdesetih let 20. stoletja Slovenija postala prostor močnejšega (notranjega) priseljevanja (Josipovič 2006; Kržišnik Bukić 2010).

Migracije iz nekdanje Jugoslavije v prostor Slovenije so se po drugi svetovni vojni nadaljevale. Priseljevanje je bilo posledica zlasti industrijskega gospodarskega razvoja, ki je bil v 70-in in 80-ih letih najintenzivnejše, a so bili zaposleni praktično v vseh družbenih dejavnostih tudi zunaj gospodarstva. Potrebe Slovenije po delovni sili so diktirale v glavnem imigracijo moških, ki so jim navadno naknadno sledile družine. Največ priseljencev je bilo iz Bosne in Hercegovine, najšteviličnejše etnične skupine so oblikovali Bošnjaki/Muslimani, Srbi in Hrvati. (Kržišnik Bukić 2010: 502)

Prva in redka študija, ki govori o pogojih dela in življenja povojnih (notranjih) priseljencev v Sloveniji v času druge Jugoslavije, je *Bosanci: A kud idu Slovenci nedeljom* (Mežnarič 1986), druga, izčrpna analiza, pa *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni*

vojni (Josipovič 2006). Malačič te selitve, v nasprotju z meddržavnimi, imenuje med-republiške. Hkrati pa poudarja, da je v nasprotju z obdobjem 1891–1940 in s petdesetimi leti 20. stoletja, ko je Slovenija spadala med evropske države z največjo neto emigracijo, prišlo do »migracijske revolucije«, ko se je družba v Sloveniji iz klasične emigracijske spremenila v imigracijsko (2008: 45–46).

V obdobju druge Jugoslavije (v zadnjih desetletjih SFRJ) so potekale med njenimi federalnimi enotami zelo intenzivne migracije, saj je skupna država načeloma zagotavljala svobodna migracijska gibanja ali tudi prost pretok delovne sile, kot bi rekli v bolj modernem jeziku. [...] Znotraj Jugoslavije so potekali številni medrepubliški (mednarodni) migracijski tokovi v različnih smereh. Večinoma so jih povzročale razlike v gospodarski razvitosti, na katere so se navezovali drugi dejavniki [...] Za Slovenijo je bil najpomembnejši migracijski tok od jugovzhoda (JV) proti severozahodu (SZ). Ta tok je potekal iz manj razvitih delov v najbolj razvite dele takratne Jugoslavije. (Malačič 2008: 46)

Od druge polovice šestdesetih do konca osemdesetih let so v Slovenijo, predvsem pa Jugoslavijo, z namenom intenzivnega sodelovanja na področju mednarodne (antikolonialne in protiblokovske) politike, izobraževanja, kulture, gospodarstva, vojske itd. organizirano prihajali ljudje iz držav članic gibanja neuvrščenih. Večina se jih je po določenem obdobju vrnila domov, nekaj pa jih je ostalo pri nas. Prav tako so naši ljudje z namenom mednarodnega sodelovanja s članicami gibanja neuvrščenih organizirano odhajali v te države – iz tega obdobja npr. poznamo t. i. detaširane delavce, ki so s svojimi podjetji, izvajalci različnih del (pogosto gradbenih in industrijskih), za določen čas odhajali na te destinacije (Lambergar Khatib 2009: 33–36). Z vidika selitvenih študij ta, v določenem obdobju zelo dinamična, produktivna in gospodarsko pomembna mednarodna dinamika žal še ni obdelana.

VOJNA V JUGOSLAVIJI IN OSAMOSVOJITEV SLOVENIJE

Vojna v Jugoslaviji v devetdesetih letih 20. stoletja je korenito posegla v migracijsko dinamiko tega prostora. Osamosvojitve Slovenije je populacijo (notranje) priseljenih ljudi, ki so prišli iz različnih republik SFRJ, postavila v nov položaj – naenkrat so postali (zunanji) priseljenci/imigranti, državljani tujih držav. Kompleksni, zaostreni odnosi so med drugim povzročili izbris ljudi iz registra prebivalcev; pretresljive zgodbe t. i. izbranih, ljudi, ki so se znašli v brezpravnem položaju, se razpletajo še danes. Začetek vojne v drugih republikah je pregnal ljudi v različne kraje. Natalija Vrečer (2007: 61–63) poudarja, da je del razseljenih oseb, beguncev oziroma prisilnih priseljencev prišel tudi v Slovenijo, kjer so dobili status začasnega zatočišča (2007: 61–63). V ta čas sodi tudi evakuacija Slovencev in njihovih potomcev iz Sarajeva. Klavora poudarja:

Do razpada Jugoslavije, osamosvojitve Slovenije leta 1991 in začetka vojne v Bosni in Hercegovini leta 1992 so Slovenci, ki so prebivali in delovali v Bosni in Hercegovini, že 113 let bivali v istih državnih tvorbah – domovinah, v katerih je bila tudi njihova ožja matična domovina Slovenija [...]. Zato tudi v slovenskem imaginariju Slovenci v Bosni in Hercegovini (in ostalih republikah bivše Jugoslavije) vse do odcepitve Slovenije leta 1991 niso bili dojeti kot izseljenci, zdomci, kot npr. tisti v Franciji, Belgiji, Kanadi ali Argentini, niti se sami Slovenci, prebivajoči na teritoriju Jugoslavije, vse do njenega razpada 1991 niso identificirali kot izseljenci. (Klavora 2014: 184)

Opisane razmere so podobne razmeram v 19. in začetku 20. stoletja, ko so se ljudje razseljevali po Avstro-Ogrski, o čemer pišem v prvem delu pričujočega članka. Po osamosvojitvi Slovenije so zaradi spremenjenega razumevanja in samoopredeljevanja ljudi kot izseljencev v nekoč jugoslovanskem prostoru (brez Slovenije) nastala številna društva slovenskih izseljencev in njihovih potomcev (Žitnik 2013). Žitnik Serafin navaja podatek, da je leta 2013 v tem prostoru delovalo kar 44 društev slovenskih izseljencev (prav tam: 241).

Vojne razmere v jugoslovanskem prostoru in neprijazne življenjske razmere ljudi, ki so pribežali v Slovenijo, so spodbudile številne kritične razprave. V njih se pojavljajo razhajanja v rabi pojmov za iste pojave, če naštejemo najpomembnejše: imigranti, priseljenci, prisilni priseljenci, begunci, razseljene osebe, azilanti, prosilci za azil, začasno zatočišče, prebežniki, pribežniki itd.; v politiki, medijih in selitvenih študijah je še danes tako.

Po vojni je prišlo do t. i. repatriacije večine tistih, ki so ostali v Sloveniji in kot begunci iz Slovenije niso odšli v druge evropske države, ZDA ali Kanado. Večina se je vrnila domov, nekaj pa jih je ostalo v Sloveniji (Vrečer 2007: 128–132) in se skušalo vključiti v običajno življenje. Po letu 2000 se v Sloveniji pojavlja vse več razprav o slabostih priseljske in v njej še zlasti integracijske politike.

Po letu 2000, še zlasti pa po letu 2004, ko je Slovenija postala članica Evropske unije, se pozornost postopno vse bolj preusmerja na nedovoljene prehode meja. Nedokumentirane prehode se označuje kot »ilegalne prehode«, s čimer se begunce oz. prišleke kriminalizira. V delu *Prebežniki, kdo ste?* (Pajnik, Lesjak Tušek, Gregorčič 2001) avtorice problematizirajo delitev na »legalne« in »ilegalne« prehode v Sloveniji in opozarjajo na kriminalizacijo ilegalnih prebežnikov, ki omogoča uradno opravičevanje nedostojnega in nasilnega ravnanja z begunci.

Obenem pa se je pozornost ponovno preusmerila v odhajanja ljudi iz države, podatki od leta 2008 namreč kažejo porast števila izselitev. Največ ljudi se je izselilo v Avstrijo in Nemčijo (Vižintin 2016; 2018). V ospredje ponovno, kot v sedemdesetih in osemdesetih letih, prihajajo opozorila pred nevarnostmi »bega možganov«. Razmisleki se povezujejo z idejami o modelu t. i. »kroženja možganov«, ki je postal krilatica političnih in medijskih diskurzov, pozabilo pa se je na »beg delovnih rok«. Ne le beg delovnih rok, ampak tudi »kroženje delovnih rok«, ki ga zagotavlja evropska politika mobilnosti oziroma prostega pretoka dela, blaga in storitev. V »pretoku storitev« se

skriva velika populacija ljudi, t. i. napoteni delavcev, ki so v določenih situacijah izpostavljeni prekomernemu izkoriščanju brez učinkovite pravne zaščite.

Med jesenjo 2015 in pomladjo 2016 se je Slovenija soočala z velikim številom beguncev, ki so našo državo prečkali na poti v zahodnoevropske države; le malo jih je pri nas ostalo. Hkrati se je nadaljevala priseljsko-izseljska selitvena dinamika z namenom iskanja dela. Od gospodarske krize po letu 2010 se je izrazito povečalo število napotitev delavcev iz Slovenije v druge države članice EU, a se to populacijo večinoma obravnava v sklopu delovne mobilnosti in prostega pretoka storitev. Povezave s selitvenimi študijami so predmet naslednjih raziskovanj in utemeljitev. Temu je treba dodati, da tudi v Slovenijo, sicer v manjšem številu, prihajajo napoteni delavci iz drugih držav.

SKLEPNE MISLI

Pregled selitvene dinamike v zadnjih dvesto letih na prostoru današnje Slovenije in obmejnih prostorih kaže, kako močna je bila (pri/iz)selitvena dinamika, kar je neposredno povezano z njeno kompleksnostjo. Obdobja, ko so se (večkrat) spreminjale ali selile tudi politične meje, pa dodatno zapletajo tako samoopredeljevanje ljudi kot tudi razumevanje in interpretacijo dogajanj. Spreminjanje meja ni povzročalo le selitev etnično, versko ali politično drugačnih, ampak je odlojučno vplivalo tudi na (re)konstrukcijo pomenov v migracijskih študijah. To ni vplivalo le na trenutno in prihodnje stanje, ampak je povročilo tudi rekonstrukcijo zgodovinskega spomina. Z vsem tem se je kompleksnost selitvenega fenomena, čeprav v tako majhnem prostoru, kot je danes država Slovenija, le še povečevala.

Pregled selitvene dinamike poudarja tudi prepletenost številnih pojavov, ki jih v analizah sicer ločeno opazujemo, a se moramo pri tem zavedati kontekstualne pogojenosti in dejstva o prepletenosti realnosti. V mislih imam npr. relativnost delitve med zunanji in notranji selitvi v primeru, ko se je zaradi spremenjenih meja razumevanje rekonceptualiziralo. Drugi vidik je prepletenost političnih in ekonomskih dejavnikov v okolju izselitve in priselitve ter prepletenost individualnih, skupinskih in skupnostnih vzrokov za iz/priselitveni proces. Tako primer povojnih beguncev v avstrijskih taboriščih, ki so pozneje odšli v Avstralijo, pokaže, kako je posameznik Slovenijo zapustil iz t. i. političnih razlogov, v Avstralijo pa je prišel iz ekonomskih razlogov, ter obratno, ko so številni t. i. prebežniki iz druge polovice petdesetih let 20. stoletja odhajali z namenom zaposlovanja, a so bili zaradi nelegalnega prehoda meje kar nekaj časa razumljeni kot del politične emigracije. Vedeti moramo, da so pomeni pojmov v selitvenih študijah fluidni in kontekstualno konstruirani ter da različno gledišče njihove pomene lahko zamakne. Sam pojem »migracije« je nadpomenka, ki vsebinsko zajema številne tako idealnotipske teoretske pojave kot različne pojave realnosti v sinhroni in diahroni perspektivi. Migracije/selitve so hkrati emigracije/izselitve in imigracije/priselitve, odvisno od gledišča opazovanja – lahko jih opazujemo iz

okolja izselitve ali okolja priselitve. Emigranti/izseljenci in imigranti/priseljenci so ena in ista populacija ljudi, ki jo (analitično) opazujemo z dveh različnih gledišč. Migrant/selivec je hkrati imigrant/priseljenec in emigrant/izseljenec. Migracijska politika moderne demokratične države bi tako morala biti sestavljena iz imigracijske in emigracijske politike, pri čemer se oboje deli še na: 1. politike mejnega režima in odnosa do mednarodnega prehajanja meja (imigracija in emigracija); 2. politike vključevanja ljudi v nova okolja in politike upravljanja raznolikosti (imigracija in emigracija). Moderna demokratična država naj bi oboje medsebojno uskladila znotraj enotne migracijske politike. Njuno razhajanje, morda celo njuna popolna različnost, v smislu »za naše po svetu vse« – »prišlekom le najnujnejše«, je plod metodološkega nacionalizma/rasizma (Wimmer, Glick Schiller 2003), ki se pogosto zrcali tudi v diskurzih, ko za opis »naših po svetu« uporabljamo druge pojme kot za opis »ljudi, ki so prišli k nam«.

LITERATURA

- Božič, Maja (2010): Na poti v svet: Prebežniki severne meje 1945. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 413–429.
- Čebulj Sajko, Breda (1992): *Med srečo in svobodo*. Ljubljana: samozaložba.
- Čeč, Dragica (2010). Odnos mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 191–208.
- Dolinšek Divčič, Marija (2001). Slovenci v Bosni in Hercegovini. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 301–306.
- Drenovec, Franc (1983). Slovenci na Nizozemskem in pevsko društvo Zvon. *Slovenski koledar '84*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 137–148.
- Drnovšek, Marjan (1991): Pot slovenskih izseljencev na tuje. Ljubljana: Mladika.
- Drnovšek, Marjan (1993). Izseljevanje iz širše ljubljanske okolice 1890–1914. Doktorško delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Drnovšek, Marjan (1999). Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. *Slovenska izseljenska književnost 1 – Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik). Ljubljana: Založba ZRC in Rokus, 29–60.
- Drnovšek, Marjan (2001a). Vzroki za izseljevanje Slovencev v zadnjih dveh stoletjih, http://www2.arnes.si/~krsrc1/conference/Speeches/Drnovsek_slo.htm.
- Drnovšek, Marjan (2001b). *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 9–17.
- Drnovšek Marjan (2005). Prekmurski sezonski delavci. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 247.

- Drnovšek, Marjan (2010). *Izseljevanje »rak rana« slovenskega naroda: Od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija.
- Drnovšek, Marjan (2012). *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Drnovšek, Marjan, Kalc, Aleksej (2014). Poklicne migracije Slovencev v jugoslovanskem prostoru med svetovnimi vojnami. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, 91–117.
- Enciklopedija Slovenije* 7 (1993). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Ferenc, Mitja (2010). Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 528–549.
- Genorio, Rado (1980). Priseljevanje Slovencev v Kanado pred drugo svetovno vojno. *Slovenski koledar '81*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 266–270.
- Golec, Boris (2010). Migracije muslimanov v slovenski prostor od turških vpadov do leta 1941. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 140–155.
- Gombač, Jure (2005). *Esuli ali optanti? Zgodovinski primeri v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Grafenauer, Danijel (2010). Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 474–486.
- Josipovič, Damir (2006). Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni. Ljubljana: Založba ZRC.
- Josipovič, Damir (2014a). Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880–2012. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, 67–89.
- Josipovič, Damir (2014b). Preseljevanje Slovencev med jugoslovanskimi republikami in poselitveni vzorec po letu 1945. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, 119–135.
- Južnič, Stanislav (2010). Migracije znanstvenikov v slovenski prostor in iz njega v beli svet. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 175–189.
- Kalc, Aleksej, Kodrič, Majda (1992). Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne. *Zgodovinski časopis* 46/2, 197–209.
- Kalc, Aleksej (2010). Migracijska gibanja med 18. in 19. stoletjem: Primeri iz zahodnega slovenskega prostora. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 101–112.

- Kalc, Aleksej (2016a). Nadzor migracijskih gibanj in migrantov: Pogled v zgodovino. *Dve domovini / Two Homelands* 43, 23–34.
- Kalc, Aleksej (2016b). Nadzor migracijskih gibanj in migrantov v cesarski Avstriji od 18. stoletja do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 44, 111–123.
- Kalc, Aleksej (2018). Izselsjevanje iz Beneške Slovenije v Severno Ameriko na začetku 20. stoletja na podlagi ladijskih potniških seznamov. *Dve domovini / Two Homelands* 47, 107–125.
- Klavora, Marko (2014). Tisti, ki so odšli, tisti, ki so ostali, slovesa: Slovenci v Sarajevu in razpad Jugoslavije. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora* (ur. Janja Žitnik). Ljubljana: Založba ZRC, 183–211.
- Klinar, Peter (1976). *Mednarodne migracije*. Maribor: Obzorja.
- Klinar, Peter (1985). *Migracije v kriznih razmerah*. Maribor: Obzorja.
- Klinar, Peter (1989). Ali nas bo beg možganov zdramil? *Naši razgledi* 38/3, 66–68.
- Koprivec, Daša (2013). *Dediščina Aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kovacs, Attila (2017). Madžarsko begunsko vprašanje v Sloveniji 1956 in 1957. *Migracije: Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine, 51–58.
- Kržišnik Bukič, Vera (1992). O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991. *Razprave in gradivo* 26–27, 172–199.
- Kržišnik Bukič, Vera (2004). Slovenci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon*, 1. izd. Ljubljana: Mladinska knjiga, 546.
- Kržišnik Bukič, Vera (2010). Migracije iz drugih jugoslovanskih republik v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Migracije in slovenski prostor od antike do danes. *Zgodovinski časopis* 39, 502–525.
- Kukovica, Anton (1985). 70 let slovenske naselbine v Moselle in Meurthe et Moselle. *Slovenski koledar '86*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 182–184.
- Lambergar Khatib, Maja (2009). Migracijski procesi iz arabskih držav: Zgodovinski kontekst na primeru Združenih držav Amerike, Evrope in Slovenije. *Glasnik SED* 49/3, 4, 28–37.
- Lukić, Dijana (2017). »Drugega skoraj ne ostaja, ko zapustiti milo domovino in si druge domovja iskati« ali kratek pregled migracijskih tokov Slovencev v Vojvodino. *Slovenika III*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 35–57.
- Lukšič Hacina, Marina (1995). *Ko tujina postane dom*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lukšič Hacina, Marina, Udovič, Boštjan (2014). »Rajš' ko Talijana, sem zbrala Slovana«: Analiza preseljevanj Slovencev na ozemlje držav nekdanje Jugoslavije in njegove posledice. *Prispevki za novejšo zgodovino* 2, 178–194.
- Lukšič Hacina, Marina (2016). Izselsjevanje Slovencev od devetnajstega stoletja do osamosvojitve Slovenije. *Geografija v šoli* 24/2, 3, 32–43.
- Mahnič, Joža (1979). Izselsjevanje iz Bele krajine in njega odmevi pri Otonu Župančiču. *Slovenski koledar '80*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 177–180.

- Malačič, Janez (2008). Imigracije in trg dela v Sloveniji: Od priseljevanja sodržavljanov do zaposlovanja tujcev. *NG* 1–2, 45–53.
- Mesić, Milan (1988). Evropska migracijska situacija in perspektiva. *Migracijske teme* 4, 371–394.
- Mesić, Milan, Heršak, Emil (1989). Evropa, integracija i (jugoslovenska) migracija. *Migracijske teme* 1, 5–20.
- Mežnarič, Silva (1986). »Bosanci«: A kuda idu Slovenci nedeljom? Ljubljana: KRT.
- Pahor, Milan (2010). Slovensko izseljevanje iz Julijske krajine v letih 1918–1940. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 284–296.
- Pajnik, Mojca idr. (2001). *Prebežniki, kdo ste?* Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pelikan, Egon (2010). Izseljevanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 366–374.
- Pislar Fernandez, Marie (2006). *Slovenci v železni Loreni (1919–1939)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Pogačnik, Milan (1984). Društva slovenskih delavcev v zahodnoevropskih državah. *Slovenski koledar '85*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 114–118.
- Pust, Klemen (2010). Vpliv osmanskih vpadov na migracije v Istri. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 157–173.
- Repe, Božo (2017). Migracije od druge polovice 19. stoletja do danes. *Migracije, Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov* (ur. Tomaž Mikelj). Ljubljana: Zveza prijateljev mladine, 19–26.
- Stare, Franc (1977). *Organiziranje zunanje migracije Slovencev*. Ljubljana: RI FSPN.
- Svoljšak, Petra (2010). Vojna – vzrok in spodbujevalka migracij. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 226–243.
- Svoljšak, Petra (2001). Begunci med prvo svetovno vojno. *Izseljenec – Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 123–128.
- Šmitek, Zmago (1986). *Klic daljnih svetov: Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Borec.
- Šuštar, Branko (2010). Poklicne migracije slovenskega učiteljstva od habsburških do jugoslovanskih časov. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 209–224.
- Švent, Rozina (1991). Slovenski tisk v zdomstvu po letu 1945. *Slovenski koledar '92*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 154–176.
- Toš, Marjan (2010). Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 634–649.
- Vižintin, Marijanca (2016). Slovenski izseljenci in njihovi potomci v Nemčiji: Dvajset let povezovanja slovenskih organizacij na posvetih. *Dve domovini / Two Homelands* 43, 157–170.

Vižintin, Marijanca (2018): Developing Intercultural Education. *Dve domovini / Two Homelands* 47, 89–106.

Vrečer, Natalija (2007). *Integracija kot človekova pravica: Prisilni priseljenci iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC.

Žitnik Serafin, Janja (2013). Organiziranost, delovanje in prihodnji izzivi slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije. *Dve domovini / Two Homelands* 37, 41–52.

Wimmer, Andreas, Glick Schiller, Nina (2003). 'Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology'. *International Migration Review* 37/3, 576–610.

SUMMARY

THE MIGRATION DYNAMICS OF THE SLOVENIAN TERRITORY IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Marina LUKŠIČ HACIN

The author presents an overview of migration dynamics in the territory of modern day Slovenia and its border regions over the last two hundred years, showing how its population was involved in the dynamics of migration flows. People either moved across the borders or relocated within the country, and occasionally the borders themselves moved. The author thus presents an overview of the complexity of the immigration-emigration i.e. migration dynamics by tying in the topically narrower perspectives of individual authors and the multifaceted image of migration dynamics right up to the present day.

The author discusses migrations during "Austrian times", during the First World War and the time of the first Yugoslavia, during the Second World War and the second Yugoslavia, and during the war in Yugoslavia and Slovenia's gaining of independence. We can conclude from her systematic overview that the intensive migration dynamics that occurred through people's seeking work and refuge, and the political movement of the borders, have been construed in migration studies as highly complex phenomena. This poses numerous challenges for interpreting how to understand migrations in the Slovenian territory in 21st-century migration studies.

POGLEDI IZBRANIH AVSTRALSKIH SLOVENCEV NA STANJE DEMOKRATIČNE IN PRAVNE DRŽAVE V SLOVENIJI

Dejan VALENTINČIČ

COBISS 1.02

IZVLEČEK

Pogledi izbranih avstralskih Slovencev na stanje demokratične in pravne države v Sloveniji

Avtor v članku raziskuje ohranjanje vezi diasporičnih skupnosti z izvorno državo in navezanost na tamkajšnje dogajanje. Ugotavlja, da se to običajno še okrepi v kriznih in prelomnih časih. Avstralski Slovenci so se najbolj angažirali med demokratizacijskimi in osamosvojitvenimi procesi v Sloveniji, takratno dogajanje pa še vedno odzvanja pri njihovih današnjih pogledih na matično državo. V empiričnem delu članka avtor na podlagi polstrukturiranih intervjujev s skrbno izbranimi referenčnimi osebami ugotavlja, kako (izbrani) avstralski Slovenci gledajo na stanje demokratične in pravne države v Sloveniji dobrih petindvajset let po njeni osamosvojitvi in demokratizaciji.

KLJUČNE BESEDE: avstralski Slovenci, vidnejši posamezniki, odnos do matične domovine, stanje demokracije, stanje pravne države

ABSTRACT

Views of Selected Australian Slovenes on the State of Democracy and Rule of Law in Slovenia

Diasporic communities are known to maintain ties to their mother countries and to be interested in the happenings there. This becomes even stronger at times of crisis or major change. Australian Slovenes were most engaged during the time of the democratization and gaining independence of Slovenia. They still remember that time and look at the present situation nostalgically. The empirical part of the paper shows how the state of democracy and rule of law in Slovenia is viewed by (selected) Australian Slovenes after more than twenty-five years since the establishment of an independent state.

KEY WORDS: Australian Slovenes, outstanding individuals, attitude towards mother country, state of democracy, state of rule of law

1 Dr. sociologije, docent, sekretar na Uradu Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, direktor Inštituta ASEF za izobraževanje in raziskovanje, Ulica stare pravde 11, SI-1000 Ljubljana; dejan.valenticic@asef.net – Članek je nastal kot rezultat dela raziskave v okviru projekta »Reforma demokratične in pravne države v Sloveniji« (št. J5-7359), ki ga sofinancira Javna agencija RS za raziskovalno dejavnost, med 1. 1. 2016 in 31. 12. 2018 pa ga izvajata Fakulteta za državne in evropske študije in Evropska pravna fakulteta pod vodstvom izr. prof. dr. Jerneja Letnarja Černičiča.

UVOD

S prvimi večstrankarskimi volitvami v Sloveniji 6. aprila 1990 se je začel proces vzpostavljanja demokratične in pravne države. Z osamosvojitvijo Republike Slovenije 25. junija 1991, njenim mednarodnim priznanjem in s sprejemom ustave 23. decembra 1991 so te vrednote postale tudi del normativne ureditve novonastale države. Prehod iz državne ureditve, ki jo je Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (Ur. l. RS, št. 1/91) opredelila z besedami, da »SFRJ ne deluje kot pravno urejena država in se v njej hudo kršijo človekove pravice [...]«, kar je nato v več odločbah potrdilo tudi Ustavno sodišče, v polno demokratično in pravno državo je (bil) dolgotrajen in naporen. Slovenske izseljenske skupnosti, med njimi tudi avstralski Slovenci, so se med demokratizacijskimi procesi v podporo slovenski državnosti in demokraciji aktivirali s finančno podporo strankam koalicije Demos, z lobiranjem med avstralskimi strankami za podporo osamosvojitvi Slovenije, javnimi demonstracijami in medijskimi nastopi itd.

Dobrega četrto stoletja po osamosvojitvi Slovenije se pri udejanjanju demokratične in pravne države še vedno pojavljajo težave. Cilj raziskovalnega projekta, v okviru katerega je nastal pričujoči članek, je bil raziskati razvoj demokratične in pravne države v Sloveniji v zadnjih 25 letih, njeno današnje stanje, stopnjo učinkovitosti varovanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin v slovenskem pravnem redu ter poskušati oblikovati predloge za njene reforme. Polnopravni del raziskave je (v skladu s 5. členom Ustave Republike Slovenije) tudi pogled Slovencev v zamejstvu in po svetu na stanje ter njihova vloga pri reformiranju demokratične in pravne države v Sloveniji.

Po predstavitvi metodologije v naslednjem poglavju prvo teoretično poglavje prinaša nekaj prejšnjih raziskav o odnosih med diasporami in matičnimi domovinami ter poglede nanje. Med terensko raziskavo se je pokazalo, da je slovensko skupnost v Avstraliji najmočnejše zaznamovalo obdobje osamosvajanja Slovenije, zato v drugem vsebinskem poglavju predstavljam takratno dogajanje. V naslednjem poglavju predstavljam rezultate terenske empirične študije, v sklepu pa sem strnil ugotovitve.

V članku poskušam odgovoriti na naslednje raziskovalno vprašanje: Kako (izbrani) avstralski Slovenci gledajo na stanje demokratične in pravne države v Sloveniji danes? Kot pomoč pri odgovorih na navedeno raziskovalno vprašanje ter njegovo razširitev dodajam naslednja raziskovalna podvprašanja: Kako se njihovi pogledi razlikujejo glede na čas izselitve?; Kako se njihovi pogledi razlikujejo glede na lastna politična prepričanja? in Kako se njihovi pogledi razlikujejo glede na poglobljenost spremljanja dogajanja v nekdanji domovini?

V raziskovalnem projektu demokratično in pravno državo razumem kot vsebinsko povezana pojma, ki pomenita udejanjanje državne ureditve, v kateri so vsem državljanom zagotovljene enake človekove pravice in temeljne svoboščine ter izhodiščne možnosti za dostojno življenje v zasebni in javni sferi. Vsem mora biti omogočena tudi politična participacija v smislu, da različne politične vizije enakopravno tekmujejo za politično upravljanje in vodenje države. Pravni red mora uresničevati

svobodno gospodarsko pobudo ter nuditi socialne storitve, sodni sistem pa v sporih učinkovito odločati, varovati pravni red države in odpravljati morebitne pojave kršitev človekovih pravic (glej npr. Letnar Černič v Hribar idr. 2017: 159–169; Avbelj 2018: 35–57).

METODOLOGIJA

Del v tem besedilu strnjene raziskave je nastal med oktobrom in novembrom 2017. Obravnava te tematike je bila del moje širše terenske raziskave o vitalnosti slovenske skupnosti v Avstraliji. Metodološko je raziskava triangulacija opazovanja z udeležbo ter ducata polstrukturiranih intervjujev. Med terensko raziskavo sem obiskal vse aktivne slovenske klube in katoliške misijone v Melbournu, Sydneyu, Adelaidi, Brisbanu in Gold Coastu, se pogovarjal z ljudmi in poslušal njihove pogovore. Teoretiki (npr. Lamut, Macur 2012: 133) sicer opozarjajo na možnost, da pri opazovanju z udeležbo opazovanci spremenijo svoje vedenje. V opisanih primerih takšnih sprememb, zaradi katerih bi pričevanja postala nerelevantna, ni bilo. Za intervjuvance sem bil obiskovalec iz Slovenije in veselilo jih je, da me zanima njihovo življenje. Ker takšni obiski niso tako redki (najpogosteje gre za osebe iz Slovenije, ki obiskujejo svoje sorodnike v Avstraliji), pa moji prisotnosti niso posvečali prevelike pozornosti, ampak so nadaljevali običajne aktivnosti in obnašanje.

Po izoblikovani temeljni podobi slovenske izseljenske skupnosti v Avstraliji je bil za ugotavljanje, kako avstralski Slovenci gledajo na stanje demokratične in pravne države v Sloveniji, kvalitativni pristop s polstrukturiranimi intervjuji primernejši (glej npr. Boeije 2010; Creswell 2003) kot bi bil kvantitativni pristop z anketami. Te sicer omogočajo vključitev večjega števila ljudi, a je raziskovalna tema preveč kompleksna, da bi sklepal le na podlagi skopih ponujenih odgovorov (Creswell 2003). Kvalitativna metodologija zahteva omejeno število intervjuvancev, odgovore le nekaj oseb pa je zelo težko posplošiti na celotno raziskovano populacijo (Boeije 2010). Iz teh razlogov je bil prvi krog raziskovanja – opazovanje z udeležbo – namenjen predvsem zaznavanju, kateri posamezniki v določeni skupnosti veljajo za avtoritete, kar se tiče poznavanja dogajanja v Sloveniji, podajanja ocen in oblikovanja stališč (Bryman 2004). To ne pomeni, da vsi člani določenega kluba ali misijona delijo vsa njihova stališča, poglede in mnenja. Ob upoštevanju dejstva, da so me nanje napotili številni rojaki, ki so jih pripoznali kot relevantne sogovornike, ki bojda dobro poznajo dogajanje in ga uravnoteženo vrednotijo, lahko njihove poglede do določene mere posplošim (prav tam). Rezultati gotovo ne morejo biti celoviti in zajemati vseh odtenkov, kažejo pa pomembne obrise, ki se jih da posplošiti.

Opravil sem dvanajst polstrukturiranih intervjujev – po tri v Melbournu, Sydneyu, Adelaidi ter skupaj Bisbanu in Gold Coastu. Poskrbel sem za zastopanost tako pripadnikov starejše skupnosti, ki so v Avstralijo prišli iz različnih razlogov, kot pripadnikov druge generacije ter sodobnih izseljencev iz Slovenije.

DIASPORE IN MATIČNE DOMOVINE

Odnosi med matičnimi domovinami in izseljenskimi skupnostmi imajo lahko zelo različne razsežnosti in intenzivitete. Ključni sta naslednji dve ločnici:

- (1) Koliko je določena diasporska skupnost motivirana za aktivno vpetost, je običajno zelo povezano z njenim izvorom. Politične skupnosti so za to bolj zainteresirane kot ekonomske, tisti, ki se selijo iz individualnih razlogov, pa običajno še manj. Gotovo pa na stopnjo vpetosti vplivajo tudi dejavniki, kot so velikost skupnosti, stopnja napredovanja asimilacijskih procesov, pomembne pa so tudi razlike med generacijami.
- (2) Koliko je matična domovina zainteresirana za vlogo diaspore. Nekatere v njih zaznavajo pomembno priložnost in dodano vrednost (glej npr. Kokot 2017), druge, predvsem nedemokratske ali manj demokratične državne ureditve, kjer so skupnosti tudi političnega izvora, pa jih dojemajo kot nezaželeni.¹

Nikakor pa se ne sme zanemariti niti medsebojnega sovpliva ter prepleta. Skrbiš pravi, da dogajanje v izvornih domovinah prav tako vpliva na migrantske skupine (Skrbiš 1999: 3), velja pa tudi obratno (glej npr. Salloum 2015).

V nasprotju z ameriško in argentinsko slovensko skupnostjo je avstralska v primerjavi s prvo bistveno mlajša in manjša, v primerjavi z drugo pa z veliko manjšim deležem popolnih političnih beguncev, ki so pred drugo svetovno vojno igrali pomembno vlogo v javnem življenju. Število Slovencev v Avstraliji je bilo do konca druge svetovne vojne skromno, sledi skupnosti pa so do danes že zabrisane. Po vojni se je tudi v Avstralijo preselilo določeno število političnih beguncev iz Slovenije (preko taborišč v Avstriji in Italiji), njihovo število pa je bilo v primerjavi s preostalimi osrednjimi izselitvenimi centri (Argentina, ZDA, pa tudi Kanada in Velika Britanija) precej manjše. Množičnejše preseljevanje se je začelo konec štiridesetih in v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja ter je trajalo predvsem do konca šestdesetih let. V Avstraliji naj bi leta 1968 živel do 30.000 Slovencev (Čebulj Sajko v Trebše Štolfa 2001: 264; Čebulj Sajko 1992: 79). Leta 2006 se je v Avstraliji za osebe slovenskega izvora opredelilo 16.085 posameznikov (Koderman 2015: 64).

Še bolj kot za druge skupnosti je za izselitev v Avstralijo značilno prepletanje političnih in ekonomskih razlogov. Najpogosteje ni šlo za življenjsko ogroženost ali neposredne konflikte z oblastjo, ampak za neperspektivnost glede služb, napredovanja, nakupa stanovanj in različnih dobrin, vse to pa je bilo povezano z nesprejemanjem ideologije, nepripravljenostjo vpisa v komunistično partijo, aktivnim verskim življenjem itd. (glej npr. Albina in Branko Kalc 2017; Anica in Alojz Markič 2017; Marija in Jožef Prinčič 2017). Po strnitvi mnenj, opisov in spominov intervjuvancev v vseh

1 Za zadržan ali odklonilen odnos pa niso vedno krivi le politični razlogi. V Sloveniji še zlasti v visokošolski in znanstveni sferi pogosto slišimo, da so slovenski doktorandi in raziskovalci s tujih univerz nezaželeni in si zelo težko utrejo pot nazaj, razume se jih namreč kot nezaželena konkurenca (glej npr. Leskovec 2016; Trstenjak 2017; Velikonja 2017).

slovenskih klubih v Avstraliji bi ocenil, da je šlo v več kot štirih petinah za pobege čez mejo, v slabi petini pa za legalno izselitev s potnimi listi. Kljub temu da je (bila) slovenska skupnost v Avstraliji politično razdeljena, pa po moji oceni tega kriterija ne moremo postaviti kot ločnice. Tudi med prebežniki so nekateri naklonjeni prejšnjemu režimu ali nanj gledajo vsaj z nostalgijo, po drugi strani pa so tudi med legalno izseljenimi hudi kritiki komunistične oblasti.

Čeprav so bili tudi slovenski klubi politično diferencirani, pa položaj ni bil enoznačen. V Adelaidi, Brisbanu in Gold Coastu,² kjer so skupnosti manjše, so se vsi (ki so se etnično povezovali) združevali v skupnem klubu. V Sydneyu je Slovensko društvo Sydney veljalo za politično nasprotno Jugoslaviji (nobenega dvoma ni, da so v njem imeli pomembno besedo politični begunci), klub Triglav pa naj bi bil bližje jugoslovanskemu režimu. V Melbournu deluje pet slovenskih klubov, za jugoslovanskemu režimu naklonjenega je veljal Jadran, preostali pa so bili demokratično usmerjeni. Triglav in Jadran, še zlasti slednji, sta bila najbolj primorska kluba (za natančnejši opis organiziranosti glej npr. tudi Koderman 2015; Birsa 1994; Gelt 2010). A položaj je bolj kompleksen. Tako so slovenski škofi v času pred osamosvojitvijo Slovenije ob obiskih slovenske skupnosti v Avstraliji obiskali oba domova, blagoslovili prostore, pred Jadranom stoji tudi kapelica. Članstvo se je, čeprav v manjšem obsegu, udeleževalo tudi dejavnosti v slovenskih cerkvah.³ Po drugi strani pa so predstavniki jugoslovanskega veleposlaništva ob določenih priložnostih prihajali na prireditve tudi v domove, ki niso bili naklonjeni komunističnemu režimu, česar npr. v Argentini ni bilo. Razlike so bile tudi v pripravljenosti v svojih prostorih izobešati jugoslovanske državne simbole, v vztrajanju izobešanja zastav brez rdeče zvezde, sprejemanju učiteljic iz Slovenije⁴ za učenje slovenščine, ali vztrajanju, da v klubih poučujejo prostovoljke iz skupnosti. Za primerjavo dodajmo, da je bilo po Skrbišu (1997: 602) pri avstralskih Hrvatih drugače. Zanje pravi, da so bile organizacije politično in osebno razdeljene, vsem pa je bilo skupno zanikanje legitimnosti komunističnega režima v domovini.

Za prvo generacijo lahko rečemo, da večina rojstne domovine duhovno nikoli ne zapusti. Dogajanje v domovini jih zelo zanima in se jih čustveno dotakne bolj kot dogajanje v državi prebivanja (za širši kontekst glej npr. Safran 1991), kar pa se pri naslednjih generacijah spremeni. Mikola (2005: 79) pravi, da je za drugo generacijo, ker nima neposredne migracijske izkušnje, slovenska kultura zamišljena in simbolična. »Za nekatere ostaja Slovenija neke vrste mitična dežela, ki jo poznajo skozi ustno pripoved svojih staršev.« Zaradi komunikacijskih novosti in mobilosti pripadniki druge in tretje generacije lahko domovino prednikov obiskujejo pogosteje, kot je bilo

2 Omenjam le skupnosti, ki sem jih osebno obiskal.

3 Skrbiš pravi, da gre za dve ohlapno definirani skupini ljudi: ena, ki se zbira okoli Cerkve, druga pa okoli posameznih klubov (1994: 140). Dodajam, da to drži, a je prihajalo tudi do precejšnjega prepletanja.

4 Dolgoletna aktivna članica Triglava mi je glede tega rekla: »Vedno so nas imeli za komuniste, a mi nismo bili komunisti. Bila je učiteljica, ki jo je poslala Jugoslavija, ta jih je med poukom slovenščine učila tudi ideologije. A kaj smo hoteli, potrebovali smo nekoga, ki zna učiti in smo pristali. Mi smo pa hodili k mašam v Kew in vse, saj nas je večina tudi prebežala čez mejo«.

to mogoče nekoč, in se tako srečujejo tudi s slovensko realnostjo (prav tam: 79–80). Pri tem pa je seveda treba izhajati iz dejstva, da ima kulturna dediščina pri izseljencih vedno drugačno podobo. Mikula za Slovence v Avstraliji (2005: 73–74) pravi: »Veliko staršev je na svoje otroke preneslo svoje lastne idealne stare domovine, ki je zanje ostala takšna, kot je bila, ko so jo zapustili pred približno petdesetimi leti«. Skrbiš pravi, da so diasporične skupnosti nagnjene k poudarjanju etničnih atributov, ki so v domovini daleč od relevantnih (1997: 607). Obenem pa v drugem delu navaja: »Kar danes najdemo med slovensko diasporo, niso nujno Slovenci, oblikovani po nostalgičnih vzdihih dela slovenske politike, temveč posamezniki, ki imajo v večini primerov topel in realističen odnos do svoje domovine oz. do domovine svojih staršev« (Skrbiš 2003: 16). Isti avtor v drugem delu navaja, da sta »danes nacionalni sentiment in vprašanje etnične identitete nasploh v veliki meri osvobodjena teritorialnih spon«, diaspore pa postajajo legitimen izvor politične moči (prav tam: 11).

Tudi v novejšem času lahko opazimo nekaj izrazitih aktivacij diaspor v prid matičnim državam. Med balkanskimi vojnami v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja sta pomembno vlogo igrali tako hrvaška kot srbska diaspora. Kot omenja Skrbiš (1999: 6), je imela tudi med vojno na Kosovem velik vpliv albanska skupnost na tujem. Med zadnjo politično krizo v Ukrajini in rusko okupacijo Krimskega polotoka se je v zagovarjanje ukrajinskih stališč zavzeto vključila tudi njihova diaspora, kar je rezultiralo tudi v bolj proukrajinskih stališčih držav z močnejšo ukrajinsko diasporo, npr. Kanade (glej npr. BBC 2016). Nikakor pa takšna posredovanja diaspor niso povezana le s političnimi zadevami, ob hudem potresu v Portoriku so se za pomoč domovini močno angažirale njihove izseljenske skupnosti. Pri tem ni šlo le za zbiranje lastnih finančnih sredstev, ampak tudi lobiranje pri oblasteh držav, kjer prebivajo, za čim večjo pomoč prizadetim območjem (glej npr. *NY Times* 2017). Možnost delovanja diaspor je odvisna tudi od širših okoliščin, tako se na primer predvideva, da je IRA svoje teroristične akcije na Severnem Irskem prenehala zato, ker jim irska diaspora iz ZDA, kjer so po 11. septembru 2011 poostriili nadzor nad finančnimi transakcijami (glej npr. *Belfast Telegraph* 2009), ni mogla več finančno pomagati. Obstajajo pa tudi primeri, ko politične sile iz matičnih držav izseljenske skupnosti poskušajo aktivirati v svojo korist. Tak primer je Turčija, kjer so najvidnejši politični predstavniki kampanjo ob ustavnem referendumu poskušali izvajati tudi v zahodnoevropskih državah, kar je sprožilo veliko neodobravanja in zaostriilo bilateralne odnose (glej npr. *SCF* 2018). Odnos med Slovenijo in njenimi izseljenskimi skupnostmi ni tak, čeprav je bila njihova vloga med osamosvajanjem velika.

AVSTRALSKI SLOVENCİ V ČASU DEMOKRATIZACIJE IN OSAMOSVAJANJA SLOVENIJE

Tako kot druge slovenske izseljenske skupnosti so tudi avstralski Slovenci aktivno podprli prebujanje demokratičnih in osamosvojitvenih teženj Slovenije. Finančno

so ji pomagali že ob nastanku opozicijskih demokratičnih zvez. Po prvih večstrankarskih volitvah so v zveznih državah – Viktoriji, Novem južnem Walesu, Camberri, Queenslandu in Južni Avstraliji – ustanovili Slovenske narodne svete. Ti so z organiziranjem številnih protestov in demonstracij z namenom obveščanja avstralske javnosti in političnega vrha o razmerah odigrali zelo pomembno vlogo. Že med vojno so lobirali za pomoč, po njej pa za mednarodno priznanje Slovenije. Za nastajajočo državo so zbirali tudi denarna sredstva. Prav gotovo je tudi njihova zasluga, da je Avstralija zelo zgodaj priznala Slovenijo, že 16. januarja 1992, torej obenem z državami Evropske skupnosti (Gregorič 1995; Klemenčič idr. 2005; Volarič idr. 2013). V času demokratizacijskih procesov je avstralske Slovence obiskalo več takrat pomembnih političnih akterjev, med njimi dr. Jože Pučnik, Lojze Peterle, Janez Janša in dr. Janez Dular, takratni republiški sekretar za Slovence po svetu.⁵ Obrambni minister Janša je 8. februarja 1992 ob svojem obisku v Avstraliji »Avstralski slovenski konferenci, Slovenskim narodnim svetom, vsem rojakom v Avstraliji za dragoceno in nesebično pomoč matičnemu narodu v borbi za demokracijo, samostojnost in mednarodno priznanje Republike Slovenije« (Klemenčič idr. 2005: 242) izročil medaljo in posebno priznanje.

Slovenski narodni sveti po zveznih državah so se 28. julija 1990 združili v Avstralsko slovensko konferenco, ki se je kot veja priključila Svetovnemu slovenskemu kongresu (Klemenčič 2017: 738). Najvidnejša osebnost je bila Stanka Gregorič, ki je kot organizacijska tajnica vodila tako Avstralsko slovensko konferenco kot Slovenski narodni svet za Viktorijo, ki je bil, glede na to, da je to avstralska zvezna država, kjer živi največ Slovencev, najaktivneši in najrazpoznavnejši. Druga zelo vidna oseba takratnega dogajanja je bil Alfred Brežnik, poznejši častni konzul Republike Slovenije, ki je, s ciljem avstralsko javnost obveščati o dogajanju v Jugoslaviji, decembra 1990 v Sydneyu odprl Slovenski informacijski urad (prav tam, po Gregorič 1995: 10).

Prva pomembnejša pobuda je bilo zbiranje podpisov v podporo plebiscitu za samostojno Slovenijo. V nekaj dneh so zbrali izjave 27 društev s podpisi številnih posameznikov (Gelt idr. 1992: 1). Že v prvi polovici leta 1991, ko so priprave na razglasitev samostojnosti šele potekale in je bila morebitna vojna, ki bi temu lahko sledila, šele grožnja, so avstralski Slovenci vložili velike napore, da bi avstralski politični vrh prepričali k podpori slovenskih prizadevanj in mirno rešitev krize. Uspeli so se osebno srečati s takratnim premierom Bobom Hawkom, številne pozive so namenili tudi zunanjemu ministru Garethu Evansu. V znani akciji, ki je potekala že med vojno za Slovenijo, so zunanjemu ministru poslali 13.000 dopisnic (Klemenčič v Klemenčič idr. 2005: 240), ob zbiranju denarne pomoči so organizirali tudi številne demonstracije in proteste. Obstaja bogat fotografski arhiv množic ljudi s transparenti. Na enem od

5 Skrbiš (1997: 602) pravi, da je nastajajoče novo hrvaško politično vodstvo ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja iskalo priznanje in legitimacijo v diaspori prav toliko kot doma. Za slovensko vodstvo tega ne moremo trditi. Šlo je za pridobivanje podpore za osamosvojitve države, hkrati pa simbolne poskuse združitve naroda, ne moremo pa govoriti o strankarski politizaciji diaspore.

zborovanj je v imenu mladih spregovorila Nevenka Golc Clarke, sedanja častna konzulka Slovenije za Queensland. Po pripovedovanju se je v Avstralijo priselila pred kratkim in je skupnost ni poznala, so ji pa takoj, ko so jo spoznali, dali možnost govora: »Bilo je zelo demokratično vse skupaj, lahko bi govorila karkoli takrat, sploh nihče ni pomislil na tveganje, ampak so vsi poskušali le združiti vse sile« (Golc Clarke 2017). Med pomembne dejavnosti spadajo še izdajanje *Slovenskega pisma* in drugi načini obveščanja medijev o dogajanju v Jugoslaviji. Pogosto so reagirali tudi na napačna poročanja medijev in organizirali molitvene ure in maše za domovino. Tudi Slovenci, ki so živeli raztreseni po avstralskem podeželju, so se bolj povezali s skupnostjo (Gerden v Volarič idr. 2013: 15).

Aktivisti slovenskih stališč niso predstavljali samo vladnim predstavnikom, ampak tudi predstavnikom opozicije in osebju ameriškega veleposlaništva. Iz stališč takratnega ameriškega zunanjega ministra Bakerja so prepoznali, da ZDA ne poznajo celostne problematike. Za zbiranje finančne pomoči za Slovenijo so organizirali Australian Slovenian Relief Appeal. Po koncu vojne se je dnevno dogajanje umirilo, s podpisovanjem peticij pa so se nadaljevala prizadevanja za uradno priznanje Slovenije. Poleg individualnih srečanj s politiki so 13. decembra 1991 v soorganizaciji s Hrvati pripravili večer z avstralskimi parlamentarci (Klemenčič 2017: 739).

Premiki so bili postopni, a vidni. Tako so politični predstavniki od začetne zadržanosti in podpore predvsem demokratizaciji prešli k izražanju jasnejših stališč o tem, da Jugoslavija v obstoječi obliki ne more preživeti. Naslednja pomembna poteza je bila, da je Garry Hand, avstralski minister za imigracijo in etnične zadeve, po obiskih slovenskih predstavnikov izdal navodilo, da lahko prebivalci Slovenije vstopne vizume za Avstralijo uredijo na avstralskem veleposlaništvu na Dunaju, čeprav je bilo njihovo veleposlaništvo v Beogradu. Na videz obrobna poteza je bila mednarodno-pravno izjemno pomembna. Bilo je posredno priznanje, da Slovenija ni več del Jugoslavije (Klemenčič 2017: 239 po Gregorič 1995: 56).

Klemenčič v svojem opisu dogajanja pravi, da je na ustanovnem srečanju Avstralske slovenske konference prišlo do politične sprave med avstralskimi Slovenci (Klemenčič v Klemenčič idr. 2005: 239). Treba je povedati, da povsem brez zapletov le ni šlo, a so bili po pripovedovanju sogovornikov predvsem posledica osebnih nestrinjanj, ko kdo v teh strukturah ni dobil tako vidnega mesta, kot si ga je želel. To je v skupnosti sicer pustilo še ne pozabljeno brazgotino, ki je sicer vplivala na diferenciacijo, na takratno dogajanje pa ni imela bistvenega vpliva. Prav tako niso bili vsi Slovenci enako aktivni in angažirani, Gerden (v Volarič idr. 2013: 16) omenja, da so bili »tudi žalostni in obupani nad rojaki in društvi, ki so dvomili v slovensko osamosvojitvev«. Tem obrobnim pojavom pa v celotnem dogajanju nima smisla dajati prevelikega pomena.

Prav tako močna kot prizadevanja za priznanje Slovenije so bila praznovanja po tem, ko je Avstralija uradno priznala Slovenijo kot samostojno državo. Slovenci so se v narodnih nošah zbrali na trgih večjih mest, kjer živi številčnejša slovenska skupnost, in praznovali. Zelo pogosti napisi v njihovih rokah so bili »Australia, we thank

you. Independent Slovenia«, »Thank you Australia«, »A new country is born – Slovenia« (Slovenci po svetu v času osamosvajanja Slovenije 2011 in osebni arhiv avtorja).

Zelo čustveno doživljanje in čutenje avstralskih rojakov v tem času dokazuje pismo Stanke Gregorič. Pismo je poleg na dr. Janeza Dularja naslovila tudi »vsi, vsi Slovenci!« Napisala je, da »smo Slovenci v Avstraliji tako aktivni, da vam tega nimamo časa niti sporočiti« ter »Morda je nam v nekem smislu še težje kot vam. Radi bi se borili z vami«. Pismo končuje z »Vaši avstralski Slovenci« (Klemenčič idr. 2005: 246). Od takrat je minilo že kar nekaj časa, v katerem se je spremenila tudi slovenska skupnost. Spomini na takratno dogajanje pa so še vedno živi, so tema pogovorov v slovenski skupnosti, o dogajanju nostalgичno pripovedujejo obiskovalcem iz Slovenije. Z njim pa so povezana tudi številna razočaranja nad današnjim stanjem v Sloveniji – o tem pišem v naslednjem poglavju.

Kljub velikemu ponosu avstralskih Slovencev na takratno dogajanje, pa sem med potovanjem doživel, da mi je ena od gostiteljic ob obisku pokazala polno omaro dokumentov in časopisnih izrezkov iz tistega časa ter DVD zgoščenko s presnetimi posnetki novic o Sloveniji z avstralskih televizij. Ni se zavedala dragocenosti zbrane graiva, tako da sem bil prvi, ki ga je videl, pa še to po naključju.

EMPIRIČNA RAZISKAVA

Intervjuvance iz slovenske skupnosti v Avstraliji bi glede na njihove poglede na stanje demokratične in pravne države v matični domovini lahko razdelili v tri skupine. Vsi so omenjeno vprašanje močno povezovali s svojimi stališči o političnem dogajanju v Sloveniji, z odnosom do komunizma pa tudi s širšimi nazorskimi in načelnimi vprašanji.

V prvo skupino bi uvrstil posameznike, ki težave pri uveljavljanju načel demokratične in pravne države povezujejo z ne dovolj odločno prekinitvijo s prejšnjim nedemokratičnim režimom. Nekdo je odločno povedal: »Ne vem, če je še rešitev za Slovenijo. Saj imajo komunisti spet vse v rokah. Pa tako smo se veselili v času osamosvajanja, pomagali po vseh močeh, sploh spati nismo hodili več dni med vojno. No, saj vsaj samostojno državo imamo, ni pa demokratična, kot bi bilo treba, saj so stalno isti na oblasti.« Podobna stališča je zagovarjalo tudi več drugih intervjuvancev, ki jim je skupno tudi to, da politično dogajanje v Sloveniji redno spremljajo. Drugi sogovornik je tako dejal: »Vsako jutro, ko vstanem, grem najprej na internet, kjer si pogledam novice iz Slovenije, takrat se pri vas dan ravno zaključí, tako da vem vse, kaj se je zgodilo.« Drugi intervjuvanec je še vedno naročnik dveh časopisov iz Slovenije, tretji pa se informira preko tedenske radijske oddaje in dvomesečnega časopisa v okviru slovenske skupnosti. Pri preostalih intervjuvancih, ki sem jih uvrstil v to kategorijo, sem zaznal kombinacijo omenjenih pristopov.

Glede na zgornje navedbe imajo dober vpogled v vsakodnevno dogajanje v Sloveniji in se do njega opredeljujejo. Podpirajo stališča slovenskih desnosredinskih

strank, poseben ugled uživa dr. Jože Pučnik, med aktivnimi politiki pa predvsem Janez Janša.⁶ V mnenjih o težavah pravne države v Sloveniji poudarjajo primer Patria, kritični pa so tudi do delovanja pravosodja. Dejstvo, da se oba politična pola na oblasti neenakomerno izmenjujeta, navajajo kot dokaz, da demokracija v Sloveniji ne deluje v polni meri. Eden od sogovornikov je navrgel naslednje:

Očitno je v Sloveniji diskreditacija za politika, ki ga hočeš očrniti, laganje, da ima v Avstraliji svojo privat kliniko. Mi tukaj smo se samo smejali, a bilo je tudi neprijetno, saj smo se večkrat pogovarjali o tem, da kljub vsemu, kar smo naredili za Slovenijo, se lahko tudi slovensko skupnost v Avstraliji zaradi političnih intrig doma tako lahko kotno žrtvuje v mahinacije.

Zgornje navedbe kažejo, da dogajanje v domovini v tem delu diaspore še vedno vzbuja reakcije. Kljub temu je bilo splošno stališče intervjuvancev, da vpliva na spremembe nimajo in ga tudi v prihodnje ne bodo imeli.

V drugo skupino bi uvrstil intervjuvance z ne tako negativnim odnosom do komunizma. Tudi ti so bili naklonjeni osamosvojitvi Slovenije, niso pa do danes ohranili tako živih političnih vezi. Kritični so do stanja demokratične in pravne države v Sloveniji, po njihovem mnenju stanje ni zadovoljivo. A v nasprotju s prejšnjo skupino svojih mnenj niso konkretizirali, ampak so ostajali pri splošnih stališčih. Najpogosteje poznajo splošne obrise današnjih političnih razmer v Sloveniji, niso pa seznanjeni s vsakodnevnim dogajanjem. Tudi imen in položajev vodilnih v Sloveniji ne poznajo natančno. Kot vir informacij o dogajanju so poleg interneta in slovenskih medijev v Avstraliji večkrat omenili tudi telefonske pogovore s sorodniki doma. En intervjuvanec je o svojih stališčih povedal naslednje: »Jaz sem v Avstralijo prišel kot komunist (čez mejo med Jugoslavijo in Italijo je sicer prebežal, op. a.) in bom komunist tudi ostal, tudi če vem, da delamo vse narobe. Zagotovo razmere glede demokracije in prava niso dobre, to vidim, ko grem na obisk, ne morem pa reči, kdo je kriv, da je tako.« Drugi intervjuvanec pa je razmišljal takole:

Levica, desnica, Cerkev, ne vem zdaj, kdo točno je kaj. Se mi kar zdi, da je vse isto, demokracijo razumejo bolj po svoje. Ko me vprašate glede pravne države, pa tudi isto, saj ko govorim po telefonu s Slovenijo, poslušam samo to, kaj vse so sodišča komu krivico naredila, pa mejnik tam, pa dediščina tam, pa nov kriminallec zunaj.

Tudi pripadniki te skupine na razvoj v Sloveniji nimajo več vpliva, v nasprotju s prvo skupino pa si tega niti ne želijo.

6 To je verjetno povezano tudi s tem, da je Janez Janša v Avstraliji v zadnjih letih nekajkrat obiskal tudi osebne prijatelje. Ker so med njimi ugledni predstavniki slovenske skupnosti, to verjetno vpliva tudi na del preostalih Slovencev. Čeprav so slovensko skupnost v preteklosti obiskali tudi drugi slovenski politiki, ti niso pustili takšnega vtisa. Mogoče je razlog tudi v tem, da so to bili uradni obiski.

Intervjuvanci iz druge generacije so ne glede na družinska ozadja manj seznanjeni z dogajanjem v Sloveniji. Vsi so omenili, da se o dogajanju v Sloveniji informirajo po *Facebooku*. Ob všečkanju strani iz Slovenije se jim prikazujejo novice o dogajanju, tako da ga do določene mere spremljajo. Opažam, da so do stanja demokratične in pravne države manj kritični kot prva generacija, kljub temu pa izražajo določeno nezadovoljstvo in kritike. Med intervjuji sem opazil, da čeprav na Slovenijo še vedno gledajo tudi čustveno, so vendarle primarno avstralski državljani in jih bolj zanima tamkajšnje politično dogajanje.

Tretjo skupino predstavljajo sodobni emigranti iz Slovenije. Med intervjuji sem opazil notranjo heterogenost skupine. Ob sicer splošni kritičnosti do razmer v Sloveniji in poudarjanju, da je Avstralija bolj demokratična, so razloge za stanje v Sloveniji opisovali zelo različno. En intervjuvanec je tako dejal: »Izselil sem se leta 2013, ko so Slovenijo pretresale vseslovenske vstaje, a se desnica nikakor ni hotela umakniti z oblasti. Rekel sem si, da ti pa res ne peljejo Slovenije v sodobno smer in poiskal možnost za izselitev.« Drugi intervjuvanec pa, obratno, pravi takole:

V Sloveniji še vedno živi socializem, levica, ki je stalno na oblasti, bi državne prste vtikala vsepovsod. Za podjetnike promovirajo kriminalce, ki so preko stikov s politiko pokradli podjetja. Prišel sem v Avstralijo, kjer lahko svoje podjetje svobodno razvijam, v Sloveniji je poslovna klima neprimerno manj naklonjena, saj nas oblast vidi kot nekaj slabega.

Opazil sem tudi, da ta vprašanja na občasnih srečanjih⁷ sodobnih slovenskih izseljencev v Avstralijo niso zelo prisotna, pogovarjajo se o drugih stvareh. V tradicionalnih slovenskih klubih so ta vprašanja bila in tudi ostala pogosta tema medsebojnih pogovorov. Med intervjuvanci ni bilo zaznati namena ali želje po večji vključenosti v družbeno dogajanje v Sloveniji.

ZAKLJUČEK

Odnos med diasporami in njihovimi matičnimi domovinami ni statičen, temveč se glede na številne dejavnike konstantno spreminja. Avstralski Slovenci so bili s Slovenijo najtesneje povezani med njenim osamosvajanjem. Razlog za rahljanje vezi in zmanjšan vpliv je posledica tako staranja in umiranja prve generacije izseljencev, manjše navezanosti druge generacije, ki je že odrasla v Avstraliji, manjšega interesa Slovenije za vključenost diaspore kot občutka izseljenske skupnosti, da je osrednji cilj, to je samostojna država, dosežen. Čeprav se je po Demmersu (2002: 86) politična teža diaspor v poznem 20. stoletju močno povečala in te pogosto igrajo ključno vlogo tudi v sodobnih konfliktih, je treba poudariti, da posploševanje ni mogoče, saj je

7 Njihova vključenost v tradicionalno slovensko skupnost je zanemarljiva.

njihova vključenost odvisna od različnega geopolitičnega stanja. Pomen slovenskih diaspor, tudi avstralskih Slovencev, se je sprva gotovo povečal, po letu 1992 pa se je začel zmanjševati. Primer Slovencev se nedvomno razlikuje od preostalih narodov z območja nekdanje Jugoslavije, kjer so izseljenske skupnosti zaradi konfliktov v devetdesetih letih prejšnjega stoletja (p)ostale veliko bolj »nacionalistične na daljavo«, če povzamem Skrbiša (1999: 183).⁸ Demmers (2002: 86 po Kaldor 1996) opaza, da so v diasporah prisotni tako kozmopolitizem in antinacionalizem kot reakcionarni etnonacionalizem. Mogoče je trditi, da je razvoj pri Slovencih šel v prvi smeri, pri preostalih narodih v južnem sosedstvu pa v drugi.

Kljub temu pa ne moremo trditi, da je slovenska skupnost zgolj folklorizirana in povsem brez politične osti, kar se je pokazalo ob aferi z veleposlanikom Republike Slovenije v Avstraliji, Milanom Balažicem. Ta je ob odprtju slovenskega konzulata v Melbournu med povabljenimi gostil tudi obsojenega pedofila Nikolasa Omana. Slovenska skupnost je strnjeno stopila skupaj ter odločno reagirala na veleposlanika in Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, posledica je bila, da je ministrstvo Balažica kot slovenskega veleposlanika v Avstraliji odpoklicalo (MMC 2014).

Med avstralskimi Slovenci ostajajo tudi vidnejši posamezniki, ki ohranjajo glasnije idejno in finančno podporo določenim političnim vizijam in akterjem iz Slovenije. Te primere Anderson opisuje kot »življenje politike na daljavo« s strani diaspore (Anderson 1992: 12). Ker v sodobnem svetu skupinske identitete niso več prostorsko ali teritorialno zamejene, to postaja vse lažje (Dammers 2002: 89).

Analiza pogledov dvanajstih intervjuvancev je po eni strani subjektivna kategorija, saj ima (lahko) vsak posameznik svoje poglede na konkretna vprašanja o stanju demokratične in pravne države v Sloveniji. Hkrati pa sta po drugi strani, glede na način izbora intervjuvancev, do določene stopnje mogoči tudi posplošitev in aplikacija na celotno skupnost. V Melbournu in Sydneyu, kjer sta slovenski skupnosti močnejši, se članstvo med posameznimi klubi deli tudi na podlagi političnih prepričanj. V drugih mestih, kjer so skupnosti manjše, pa vsi zahajajo v isti slovenski klub. Pri predstavnikih vseh skupin sem glede delovanja demokratične in pravne države zaznal nezadovoljstvo s sedanjim položajem. Zanimiva pa je ločnica, da je med intervjuvanci, ki se istovetijo s t. i. desno politično stranjo v Sloveniji, intenzivnost spremljanja dogajanja v Sloveniji izrazito večja kot med tistimi, ki se istovetijo s t. i. levo politično opcijo. Lahko rečem, da so med intervjuvanci simpatizerji t. i. desnice do stanja demokratične in pravne države v Sloveniji nekoliko, a ne zelo izrazito, bolj kritični kot simpatizerji t. i. leve. Manjša, kot sem pričakoval, pa je razlika glede na čas in ozadje izselitve. Tudi nekateri prebežniki čez mejo so v Avstraliji pridobili simpatije do jugoslovanskega režima. Po drugi strani pa tudi poznejši legalni izseljenci izražajo ali izrazit odklon do komunizma ali večjo naklonjenost. Proces osamosvajanja Slovenije je bil točka, ki jo vsi vrednotijo pozitivno. V vseh primerih pa je treba

8 Skrbiš (1999: 183) je prepričan, da bo »nacionalizem na daljavo« v prihodnosti še pridobival na pomenu. Tudi tukaj je treba dodati, da tega ne smemo posploševati, ampak je odvisno od vsakega posameznega primera.

jasno poudariti, da je vprašanje pogledov na stanje demokratične in pravne države v Sloveniji tesno povezano s pogledi na nekdanji režim v Jugoslaviji in na sedanje politične razmere. Teh vprašanj v intervjujih nikakor ni bilo mogoče ločiti, saj so jih intervjuvanci stalno prepletali.

Miselni okviri sodobnih izseljencev so drugačni. Izrazito se razlikujejo glede političnih pogledov, a so hkrati vsi kritični do demokratične in pravne države v Sloveniji, stanje pa pogosto povezujejo tudi z razlogi za svojo izselitev. Skladno z moderno individualistično usmerjeno družbo imajo kritična stališča pripadnikov sodobne slovenske emigracije v Avstraliji do stanja demokratične in pravne države v Sloveniji bistveno manjši pomen za etnično povezovanje in družabno življenje kot pri zgodnejših izseljencih.

Od vseh segmentov slovenske skupnosti v Avstraliji pa bi bilo zelo nerealistično pričakovati, da bodo v prihodnje kakorkoli pomembno vplivali na razvoj demokratične in pravne države v Sloveniji, ostalo bo le zavedanje o splošnem dogajanju. Trendi pa kažejo, da se bo krepilo sodelovanje na drugih področjih, primer tega je SAAA (Slovenian Australian Academic Association), kjer se kažejo možnosti znanstvenega sodelovanja in gospodarskega povezovanja (za širši kontekst tega glej npr. Faist 2008) ter promocije Slovenije, oboje predvsem preko častnih konzulov in drugih uspešnih posameznikov slovenskega rodu.

VIRI IN LITERATURA

- Albina in Branko Kalc (2017). *Pričevalci*, <https://4d.rtv slo.si/arhiv/pricevalci/174502262> (7. 4. 2018).
- Anderson, Benedict (1992). *Long-Distance nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. The Wertheim Lecture. Amsterdam: Centre for Asian Studies.
- Anica in Alojz Markič (2017). *Pričevalci*, <https://4d.rtv slo.si/arhiv/pricevalci/174490502> (7. 4. 2018).
- Avbelj, Matej (2018). The Sociology of (Slovenian) Constitutional Democracy. *Hague Journal on the Rule of Law* 10/1, 35–57.
- Birsa, Irena (1994). *Slovenians in Australia*. Pascoe Vale South (Victoria): Birsa Melbourne; Bundoora (Victoria): La Trobe University, Graduate School.
- Boeije, Hennie (2010). *Analysis in Qualitative Research*. Los Angeles: Sage Publications.
- Bryman, Alan (2004). Qualitative Research on Leadership: A Critical but Appreciative Review. *The Leadership Quarterly* 15/6, 729–769.
- Canadian-Ukrainian Relations: *As Thick as Blood?* (2016). BBC, <https://www.bbc.com/news/world-europe-36739074> (10. 4. 2018).
- Creswell, John (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Method Approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Čebulj Sajko, Breda (1992). *Med srečo in svobodo*. Ljubljana: samozaložba.

- Demmers, Jolle (2002). Diaspora and Conflict: Locality, Long-Distance Nationalism, and Delocalisation of Conflict Dynamics. *The Public* 9/1, 85–96.
- Faist, Thomas (2008). Migrants as Transnational Development Agents: An Inquiry into the Newest Round of the Migration-Development Nexus. *Population, Space and Place* 14, 21–42.
- Gelt, Draga idr. (1992): *Kronika: Razpad Jugoslavije, bitka za Slovenijo, Delovanje Avstralske slovenske konference, njenih Slovenskih narodnih svetov in ostalih slovenskih društev ter organizacij v Avstraliji, od plebiscita 1990 do konca februarja 1992*. Melbourne: Slovenski narodni svet Viktorije.
- Gelt, Draga (2010). *Chronicle of Slovenian Schools and Slovenian Language Teachers in Australia = Kronika slovenskih šol in učiteljev slovenskega jezika v Avstraliji*. Melbourne-Kew: Slovenian Religious and Cultural Centre Sts Cyril and Methodius.
- Germany, Netherlands Announce they will not Allow Turkish Politicians to Campaign for Elections (2018). *SCF Stockholm Center for the Freedom*, <https://stockholmcf.org/germany-netherlands-announce-they-will-not-allow-turkish-politicians-to-campaign-for-elections/> (29. 4. 2018).
- Gregorič, Stanka (1995). *Naša bitka za Slovenijo – Avstralija*. Melbourne: Slovenski narodni svet Viktorija.
- How 9/11 Ended America's Love Affair with the Provos (2009). *Belfast Telegraph*, <https://www.belfasttelegraph.co.uk/opinion/how-911-ended-americas-love-affair-with-the-provos-28495106.html> (10. 4. 2018).
- Intervju z Nevenko Golc Clarke* (2017). Brisbane. Dostopno pri avtorju.
- Kaldor, Mary (1996). Cosmopolitanism Versus Nationalism: The New Divide? *Europe's New Nationalism: States and Minorities in Conflict* (ur. E. Caplan, J. Feffer). Oxford: Oxford University Press, 42–58.
- Klemenčič, Matjaž idr. (ur.) (2015). *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. IV del: Slovenci v zamejstvu in po svetu ter mednarodno priznanje Slovenije*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.
- Klemenčič, Matjaž (2017). Vloga pripadnikov slovenskih avtohtonih manjšin v sosednjih državah in slovenskih izseljencev v osamosvajanju Slovenije. *Annales, Analiza istrske in mediteranske študije, Serie Historia et Sociologia* 27/4.
- Koderman, Miha (2015). *Nazaj v domači kraj: Prostorske in turistične razsežnosti obiskovanja Slovenije s strani slovenskih izseljencev in njihovih potomcev iz Avstralije*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Kokot, Waltraud (2017). *Diaspora as a Resource: Comparative Studies in Strategies, Networks and Urban Space*. Münster: LIT Verlag.
- Lamut, Urša, Macur, Mirna (2012). *Metodologija družboslovnega raziskovanja od zasnove do izvedbe*. Ljubljana: Vega.
- Letnar Čerňič, Jernej (2017). Varstvo človekovega dostojanstva v slovenski družbi. *Prenova Evrope* (ur. Tine Hribar idr.). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 159–169.

- Leskovec, Jure (2016). Jure Leskovec postal redni profesor na Stanfordu: Intervju. *SIOL*, <https://siol.net/novice/svet/jure-leskovec-postal-redni-profesor-na-stanfordu-423427> (1. 6. 2018).
- Marija in Jožef Prinčič (2017). *Pričevalci*, <https://4d.rtv slo.si/arhiv/pricevalci/174507845> (8. 4. 2018).
- Mikola, Maša (2005). *Živeti med kulturami: Od avstralskih Slovencev do slovenskih Avstralcev*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- New York's Response to Puerto Rico Devastation: 'It's Personal for Us' (2017). *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2017/09/29/nyregion/puerto-rico-new-york-relief-efforts-ties.html> (12. 4. 2018).
- Safran, William (1991). Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1/1, 83–99.
- Salloum, Cynthia (2015). The Foreign Politics of Diasporas Plays an Important Role in Shaping U.S. Foreign Policy. *USApp – American Politics and Policy Blog* (12. 2. 2015). Blog Entry.
- Skrbiš, Zlatko (1994). On Ethnic „Communities“ in Non-Native Environments. *Dve domovini / Two Homelands* 5, 137–149.
- Skrbiš, Zlatko (1997). The Distant Observers? Towards the Politics of Diasporic Identification. *Nationalities Papers* 25/3, 601–610.
- Skrbiš, Zlatko (1999). *Long-Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities*. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Skrbiš, Zlatko (2003). Diasporočno slovenstvo: Politika, nacionalizem in mobilnost. *Družboslovne razprave* XIX/42, 9–20.
- Slovinci po svetu v času osamosvajanja Slovenije* (2011). Razstava Društva Slovenija v svetu.
- Trebše Štolfa, Milica (ur.). (2001). *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*. Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica.
- Trstenjak, Verica (2017). V Sloveniji ni pomembno, da si strokoven, ampak da si poslušen: Intervju. *SIOL*, <https://siol.net/novice/slovenija/verica-trstenjak-v-sloveniji-ni-pomembno-da-si-bolj-strokoven-ampak-da-si-bolj-poslusen-445281> (1. 6. 2018).
- Veleposlanik Balažič se bo moral posloviti od Avstralije (2014). *MMC*, <https://www.rtv slo.si/slovenija/veleposlanik-balazic-se-bo-moral-posloviti-od-avstralije/337304> (2. 6. 2018).
- Velikonja, Urška (2017). Slovenska profesorica na Georgetownu: Ameriška vlada me je že večkrat vprašala za nasvet, slovenska nikoli: Intervju. *SIOL* <https://siol.net/novice/slovenija/slovenska-profesorica-na-georgetownu-ameriska-vlada-me-je-ze-veckrat-vprasala-za-nasvet-slovenska-nikoli-video-444541> (1. 6. 2018).
- Volarič, Zdenka idr. (ur.). (2013). *Zlata knjiga o osamosvojitvi Slovenije: Slovenski rojaki v podporo svobodi*. Ljubljana: Svetovni slovenski kongres.

SUMMARY

VIEWS OF SELECTED AUSTRALIAN SLOVENES ON THE STATE OF DEMOCRACY AND RULE OF LAW IN SLOVENIA

Dejan VALENTINČIČ

Diasporas play different roles with respect to their mother countries. There are many reasons that affect their motivation. Political refugees are well known to be more interested in affecting the situation in their countries of origin than economic migrants. At the same time, the ties between members of diaspora communities and their mother countries change over generations. Nevertheless, generally speaking all diasporas become most active at times of crisis. Australian Slovenes were actively involved in the democratisation process and the fight for the country's independence and international recognition. More than twenty-five years later, the Slovenian community in Australia is no longer so tightly connected with political life in Slovenia. However, they are still to varying degrees interested in the happenings there. Based on semi-structured interviews with carefully selected informants we can generally divide them into three groups. Those that are strictly anti-communist often follow day to day politics, are very unsatisfied with the situation in Slovenia and support right-wing parties. They believe that the democratization process in Slovenia has not been completed and that aspects of post-communist forces are still present in state institutions. On the other hand, those who are nostalgic about communist times also supported Slovenian independence at that time. Interestingly, they do not follow current politics in Slovenia very closely. They too are dissatisfied with the current situation in Slovenia and believe that the democratic institutions are not fully working. But they do not have such clear opinions as to who is responsible. In both cases the second generation is far less interested in political happenings in the country of their parents' origins, but are mostly connected to Slovenia through tradition, culture and family. The third group consist of modern emigrants from Slovenia to Australia. This group is heterogeneous. They have very critical views on the state of democracy and rule of law in Slovenia, but different opinions as to which parties are responsible. In accordance with modern individual society these topics are not so relevant for their social life as they were for the previous waves of Slovenian emigrants. In all cases it can be expected that they are very unlikely to play any significant role in the future political processes in Slovenia.

POMEN UČENJA SLOVENŠČINE V OKVIRU IZOBRAŽEVALNEGA SISTEMA ZA SLOVENSKO SKUPNOST V VARAŽDINSKI ŽUPANIJI

Mojca MEDVEŠEK

COBISS 1.02

IZVLEČEK

Pomen učenja slovenščine v okviru izobraževalnega sistema za slovensko skupnost v Varaždinski županiji

Avtorica v svojem prispevku ugotavlja, da so se v šolskem sistemu na Hrvaškem možnosti za učenje slovenskega jezika izboljšale. Predstavlja načine poučevanja slovenskega jezika v Varaždinski županiji, strukturo učencev, njihove motive za učenje ter odnos učencev in staršev do slovenskega jezika. Pri spraševanju o tem, v kolikšni meri učenje slovenščine v okviru izobraževalnega sistema prispeva k ohranjanju slovenske skupnosti oziroma revitalizaciji jezika, se opira na podatke, v raziskavah zbrane s pomočjo kvantitativnih in kvalitativnih metod. Pokazalo se je, da se večina mladih, ki se slovenščino uči v šoli, opredeljuje za Hrvate, njihovo vstopno znanje jezika pa je šibko. **KLJUČNE BESEDE:** slovenščina, šola, revitalizacija jezika, Varaždinska županija, Hrvaška

ABSTRACT

The Importance of Learning Slovene within the Educational System for the Slovenian Community in Varaždin County

The opportunities for learning Slovene within the Croatian school system have improved. The paper presents the teaching of Slovene in Varaždin County, the demographic structure of the students, their reasons for learning Slovene, and the attitude of the students and their parents towards learning Slovene. The purpose is to find out to what extent the teaching of Slovene within the framework of the educational system contributes to the preservation of the Slovenian community and to the revitalisation of the language. The paper relies on data collected using quantitative and qualitative methods. The results show that the children who learn Slovene at school mostly declare themselves Croats. Their initial knowledge of Slovene is poor.

KEY WORDS: Slovene, school, revitalisation of the language, Varaždin County, Croatia

1 Dr. sociologije, višja znanstvena sodelavka, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana; mojca.medvesek@inv.si

UVOD

Že v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (v nadaljevanju: SFRJ) so imeli Slovenci na Hrvaškem kot eden od konstitutivnih narodov z jezikom povezane pravice, ki so bile od leta 1963 zapisane v Ustavi Socialistične republike Hrvaške in Ustavi SFRJ.¹ Te pravice se kljub formalnopravni enakopravnosti narodov in narodnosti večinoma niso uresničevale v skladu z zapisanim. Javna raba slovenskega jezika na Hrvaškem ni bila niti zagotovljena niti zaželenjena, učenje slovenskega jezika v izobraževalnem sistemu je bilo izjema.² Slovenščina se je v omejenem obsegu govorila v krogu družine in v kulturnih društvih. To je bila delno tudi posledica razširjanja ideje o skupni jugoslovanski pripadnosti ter konceptu bratstva in enotnosti. V obdobju skupne države Jugoslavije je mnogo potomcev Slovencev na Hrvaškem izgubilo povezavo s slovenstvom in slovenskim jezikom (Lokar 2014: 228).

Z razpadom Jugoslavije in nastankom novih držav se je pod vplivom novih družbenopolitičnih okoliščin začel spreminjati odnos slovenske skupnosti do slovenskega jezika in etnične identitete. Slovenska skupnost še zlasti po letu 2000 v večji meri uresničuje obstoječe možnosti na področju družbene (kulturne) in politične participacije. Spodbuden je trend, ki se kaže v angažiranju slovenske skupnosti pri organiziranju različnih oblik učenja slovenskega jezika. V zadnjih letih so se v nekaterih županijah na Hrvaškem izboljšale možnosti za učenje slovenskega jezika tudi v javnem šolskem sistemu. To velja na primer za Varaždinsko županijo, kjer učenje slovenščine na osnovnih šolah poteka kot obšolska dejavnost, v srednjih šolah pa kot fakultativni ali izbirni predmet (po modelu C). Vprašanje je, ali se bo učenje slovenščine v šoli med pripadniki slovenske skupnosti odrazilo v revitalizaciji slovenskega jezika. Pri tem revitalizacijo razumem kot nabor praks ali ukrepov, s pomočjo katerih bo slovenski jezik pridobil nove domene rabe jezika, s tem pa se bo povečala njegova institucionalna moč (Paulston 1994). Seveda pri revitalizaciji jezika ne gre samo za jezik, temveč tudi za identiteto in (vsakodnevne) izkušnje govorcev oziroma skupnosti (Hornberger 2008: 2). Nekateri strokovnjaki (Edwards 1985: 75; Fishman 1990: 23; Hornberger 2008) opozarjajo, da šola sama ne more »rešiti« manjšinskega jezika, lahko pa njegovo vključevanje v izobraževalni proces pomembno vpliva na izboljšanje njegovega statusa v družbi, večjo samozavest manjšine (Kaufmann 2006: 2437), povečanje števila govorcev manjšinskega jezika in medgeneracijski prenos jezika. Vsekakor je učenje jezika v šoli v primerjavi z rabo jezika v družini tisto področje, ki ga lahko snovalci politik skupaj z manjšinsko skupnostjo z različnimi ukrepi lažje usmerjajo in nadzirajo.

V prispevku predstavljam način izvajanja učenja slovenščine na različnih ravneh (osnovna in srednja šola) v Varaždinski županiji, strukturo učencev, motive za učenje,

1 Več o tem glej Medvešek 2017: 150–151.

2 Leta 1947 je bil v osnovni šoli v Labinu oblikovan oddelek s slovenskim učnim jezikom; deloval je eno šolsko leto. V osnovni šoli na Reki pa je oddelek s slovenskim učnim jezikom deloval tri leta, in sicer od leta 1950 do leta 1953 (Riman 2013: 372).

odnos učencev in staršev do učenja slovenščine ter postavljam vprašanje, ali učenje slovenskega jezika v izobraževalnem sistemu prispeva k revitalizaciji jezika in ohranjanju slovenske skupnosti.

KAKO ZAUSTAVITI ZMANJŠEVANJE ŠTEVILA GOVORCEV SLOVENSKEGA JEZIKA V VARAŽDINSKI ŽUPANIJ?

Popisni podatki hrvaškega zavoda za statistiko kažejo, da se število Slovencev (po kategorijah narodna pripadnost in materni jezik) na Hrvaškem od leta 1953 zmanjšuje (Medvešek, Riman 2017: 188). Število v popisih opredeljenih Slovencev se, čeprav v nekoliko manjši meri, zmanjšuje tudi v obmejni Varaždinski županiji.

Tabela 1: Število prebivalcev Varaždinske županije, ki so se ob popisih prebivalstva opredelili za slovensko narodno pripadnost ali slovenski materni jezik

Popisi prebivalstva	2001		2011	
	število	delež prebivalstva županije	število	delež prebivalstva županije
slovenska narodna pripadnost	562	0,3	496	0,28
slovenščina kot materni jezik	583	0,3	505	0,29

Vir: Državni zavod za statistiko Republike Hrvaške 2001, 2011

K nekoliko počasnejšemu zmanjševanju števila prebivalcev, ki se ob popisu opredeljujejo kot Slovenci oziroma za materni jezik navajajo slovenščino, verjetno pripomore obmejni položaj Varaždinske županije, saj se je med prebivalci teh območij – kljub oblikovanju državne meje – ohranila večina čezmejnih interakcij, kot so: etnično mešani zakoni, vzdrževanje sorodstvenih vezi, zaposlovanje, izobraževanje, potrošniške aktivnosti (Knežević Hočevar 2007).

Slovenci se iz različnih razlogov kontinuirano priseljujejo na Hrvaško, zdi pa se, da se že druga in vse naslednje generacije v velikem številu ne opredeljujejo več za Slovence in imajo šibko znanje (ali pa so brez znanja) slovenskega jezika. Tako nekateri strokovnjaki govorijo o visoki stopnji asimilacije slovenske skupnosti na Hrvaškem (Josipović 2014: 72; Lokar 2014: 228).

Edwards (2006: 104) meni, da je zmanjševanje števila govorcev manjšinskega jezika posledica stika med skupinama z neenako politično in ekonomsko močjo. Narodne manjšine imajo v primerjavi z večinsko populacijo manjšo politično in ekonomsko moč, kar velja tudi za slovensko skupnost na Hrvaškem. Dejavnike, ki lahko prispevajo k zaustavitvi upadanja števila govorcev manjšinskega jezika, navede Crystal (2000: 130–143): višji status manjšinskega jezika v družbi, večja ekonomska moč manjšinske skupnosti, večja legitimna moč manjšinske skupnosti v očeh

večinske skupnosti, večje število domen, kjer se lahko uporablja manjšinski jezik, zadostno število pripadnikov jezikovne skupnosti, močna prisotnost v izobraževalnem sistemu, močna literarna dejavnost v manjšinskem jeziku, izkoriščanje informacijsko-komunikacijske tehnologije, močno razvit občutek etnične identitete ter formalnopravna zaščita in priznanje s strani večinske skupnosti. Našteti dejavniki so kompleksni in pokrivajo večino področij družbenega življenja. Slovenska skupnost na Hrvaškem je pri uresničevanju nekaterih omenjenih dejavnikov uspešnejša, pri uresničevanju drugih pa bistveno manj.

Prav zato, ker na ohranjanje manjšinskega jezika vpliva več dejavnikov, ki jih je pogosto težko uresničiti, je Edwards (2006) manj optimističen glede možnosti, ki jih imajo narodne manjšine v povezavi z revitalizacijo manjšinskega jezika. Meni, da je revitalizacija jezika manjšinske skupnosti teoretično možna, vendar so za to potrebne »revolucionarne« spremembe, ki niso omejene samo na sprejemanje ukrepov v zvezi z jezikom. Predvsem poudarja pomen subjektivnih dejavnikov, kot sta želja in volja manjšinske skupnosti, da ohrani svoj jezik. Uresničevanje ukrepov od zunaj, brez izrazite podpore manjšinske skupnosti, ne prinaša želenih rezultatov. Edwards (prav tam) se sprašuje, ali ima manjšinska skupnost, ki je praviloma v podrejenem položaju, dovolj moči, da uresniči željo po ohranjanju jezika. Prav tako meni, da za vzdrževanje jezikovne kontinuitete manjšinske skupnosti vse domene rabe jezika niso enako pomembne. Domene, ki so povezane z najpomembnejšimi vidiki posameznikovega življenja, kot so družina, šola in delovno mesto, imajo gotovo večjo težo pri ohranjanju jezika kot domene, ki se jih posameznik udeležuje občasno ali prostovoljno (na primer delovanje v kulturnem društvu). Jezik, ki se uporablja v omenjenih treh domenah, je za pripadnika manjšine ključnega pomena (prav tam: 103). Izvedene raziskave (Medvešek, Novak Lukanović 2017; Medvešek 2017) kažejo na to, da med pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem v omenjenih treh domenah prevladuje raba hrvaškega jezika. Določene spremembe se odvijajo le na področju učenja slovenščine v šoli, pa še to v zelo omejenem obsegu. Na kakšen način je slovenski jezik vključen v izobraževalni sistem v Varaždinski županiji, predstavljam v naslednjih poglavjih.

PRAVNI OKVIR UREJANJA POLOŽAJA SLOVENSKEGA JEZIKA NA HRVAŠKEM

Varstvo pravic narodne manjšine je v prvi vrsti odgovornost države, v kateri manjšina živi, v podporo pri ohranjanju manjšinskih jezikovnih in kulturnih značilnosti pa je lahko tudi izvorna država s svojo zakonodajo in z ukrepi ter bilateralnimi dogovori. Položaj Slovencev na Hrvaškem je opredeljen v Ustavi Republike Hrvaške (1990), Ustavnem zakonu o pravicah narodnih manjšin (2002) in drugih področnih zakonih.

Za ohranjanje in razvoj slovenskega jezika na Hrvaškem je pomemben 11. člen Ustavnega zakona o pravicah narodnih manjšin, ki določa, da se »vzgoja in izobraževanje pripadnikov narodnih manjšin izvajata v predšolskih ustanovah, osnovnih

in srednjih šolah v svojem jeziku in pisavi«. Omeniti velja še 15. člen, v katerem je zapisano, da imajo »pripadniki manjšin možnost ustanovitve kulturnih društev, knjižnične, arhivske in znanstvene aktivnosti z namenom ohranjanja, razvoja in izkazovanja svoje kulturne identitete«, in 18. člen, ki govori o pravici narodne manjšine do lastnih medijev (tisk, radio in televizija) ter o vključevanju za manjšino (in tudi večino) relevantnih vsebin (tudi v manjšinskem jeziku) v nacionalne, regionalne in lokalne medije (Ustavni zakon o pravicah narodnih manjšin 2002).

Možnosti, ki jih imajo narodne manjšine na Hrvaškem glede učenja in rabe manjšinskih jezikov v vzgojno-izobraževalnem sistemu, so opredeljene še v Zakonu o rabi jezika in pisave narodnih manjšin (2000), Zakonu o vzgoji in izobraževanju v jeziku in pisavi narodnih manjšin (2000), Zakonu o predšolski vzgoji in izobraževanju (1997), Zakonu o vzgoji in izobraževanju v osnovni in srednji šoli (2008) ter Zakonu o učbenikih v osnovni in srednji šoli (2010).

Hrvaška zakonodaja narodnim manjšinam pravico do izobraževanja v njihovem jeziku omogoča po celotni vertikali. Ministrstvo za znanost, izobraževanje in šport Republike Hrvaške je za raven osnovne in srednje šole za narodne manjšine razvilo tri modele in posebne oblike izobraževanja:³ 1) model A – učni jezik v šoli je jezik narodne manjšine, kar pomeni, da pouk poteka v jeziku in pisavi narodnih manjšin, obvezno pa je učenje hrvaškega jezika; 2) model B – dvojezično izobraževanje, kar pomeni, da pouk poteka v hrvaškem jeziku in v jeziku narodne manjšine; 3) model C – jezik manjšine se poučuje kot ocenjevan izbirni predmet (manjšinskega jezika se učenci učijo 2–5 šolskih ur tedensko, kar vključuje tudi spoznavanje manjšinske književnosti, geografije, zgodovine, glasbe in likovne umetnosti), učni jezik učencev v šoli pa je hrvaščina.

Narodne manjšine lahko same izberejo model izobraževanja, ki mora biti v skladu z izkazanim interesom oziroma ustrezno udeležbo pri izvajanju programa. Obstaja možnost, da na posamezni šoli organizirani pouk, ki je namenjen manjšinskim predmetom, obiskujejo tudi učenci drugih šol, kar pa je v praksi zaradi organizacijske in časovne komponente zelo težko uresničljivo. V trenutnih okoliščinah lahko slovenska skupnost zaradi razpršene poselitve in relativno majhnega števila kandidatov učenje slovenskega jezika organizira zgolj po modelu C. Formalnopravno dobro zasnovano varstvo narodnih manjšin na Hrvaškem se v praksi spopada s težavami pri uresničevanju posameznih pravic. Uresničevanje pravice do učenja manjšinskega jezika v šolskem sistemu pogosto ni enostavno, saj mora hkrati obstajati močan interes manjšinske skupnosti, vodstva šole, lokalne skupnosti in političnih akterjev. Ker manjšinske pravice s strani vlade oziroma politike niso predstavljene kot nujne in pravične, se jih mnogokrat interpretira kot privilegije manjšinske skupnosti, zaradi česar tudi ne dobijo ustrezne podpore pri vodstvu šole, v lokalni skupnosti ali med političnimi akterji.

3 To so: poletna ali zimska šola, pouk na daljavo (dopisni pouk) in posebni programi za vključevanje romskih učencev v vzgojno-izobraževalni sistem.

URESNIČEVANJE UČENJA SLOVENSKEGA JEZIKA V VARAŽDINSKI ŽUPANIJ

Na Hrvaškem so jezikovni tečaji, ki jih samostojno ali kot dopolnilni pouk izvajajo slovenska kulturna društva, še vedno najbolj razširjena oblika učenja slovenskega jezika. To ne velja za Varaždinsko županijo, v kateri Slovensko kulturno društvo Nagelj in Hrvaško-slovensko društvo prijateljstva Varaždin nimata tradicije izvajanja tečajev. V Varaždinski županiji učenje slovenščine na nekaterih osnovnih in srednjih šolah poteka kot fakultativni predmet, izbirni predmet (po modelu C) ali pa kot občolska dejavnost. V okviru predšolske vzgoje učenje slovenščine ni omogočeno.

Na ravni osnovne šole se v Varaždinski županiji učenje slovenščine⁴ od šolskega leta 2012/2013 izvaja kot občolska dejavnost, ki jo v veliki meri financira Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport Republike Slovenije (v nadaljevanju: MIZŠ).⁵ Slovenski jezik v osmih osnovnih šolah Varaždinske županije poučujejo učiteljice, ki prihajajo iz Slovenije. Pouk poteka po učnem načrtu, ki so ga pripravile učiteljice, obsega šestdeset ur letno in se izvaja kot občolska dejavnost, kar pomeni, da ni del rednih šolskih dejavnosti, učenci pa niso ocenjeni. V prvem šolskem letu, 2012/2013, je pouk slovenščine obiskovalo 239 učencev, v šolskem letu 2017/2018 pa je bilo k pouku vpisanih le še 95 učencev. V šestih letih izvajanja učenja slovenskega jezika na osnovnih šolah je prišlo do precejšnjega padca števila vpisanih otrok. Po mnenju ene od učiteljic učenje slovenščine nekatere šole niti ne spodbujajo niti ga ustrezno ne promovirajo, zaradi česar se v zadnjem obdobju k pouku ne vpisujejo novi učenci (INV 2018).

Na ravni srednje šole se v Varaždinski županiji učenje slovenščine izvaja po modelu C ali kot fakultativni predmet. Druga gimnazija Varaždin je postala prva srednja šola na Hrvaškem, v kateri je slovenščina del rednega učnega programa. V prvem letu učenja slovenskega jezika (šolsko leto 2011/2012) je pouk obiskovalo 64 dijakov (MZOS 2012), v šolskem letu 2016/2017 pa 52 dijakov. Slovenščino se kot plačljiv fakultativni predmet, ki je organiziran, če je zanj dovolj interesa, dijaki lahko učijo tudi na Prvi gimnaziji Varaždin.

4 Učenci pri tej občolski dejavnosti poleg slovenskega jezika spoznavajo tudi slovensko kulturo ter naravne in kulturne značilnosti Slovenije.

5 Delo učiteljic financira MIZŠ Republike Slovenije, pouk pa se izvaja v prostorih hrvaških osnovnih šol.

METODOLOŠKA IZHODIŠČA

Pri ugotavljanju pomena učenja slovenščine v šoli za slovensko skupnost v Varaždinski županiji se opiram na empirične podatke, zbrane v raziskavah: *Perspektive učenja slovenskega jezika v osnovnih šolah Varaždinske županije* (2013),⁶ *Promocija učenja slovenskega jezika v Varaždinski županiji* (2014),⁷ *Mladi v slovenskem zamejstvu: Družbeni in kulturni konteksti ter sodobni izzivi* (2013–2016)⁸ in *Priložnosti in možnosti za ohranjanje oziroma revitalizacijo slovenščine med slovensko skupnostjo v sosednjih državah*.⁹ Podatke smo v navedenih raziskavah zbirali s pomočjo kvantitativnih in kvalitativnih metod. Med učenci in dijaki, ki se v Varaždinski županiji učijo slovenski jezik, ter njihovimi starši smo izvedli anketiranje. Za namen anketiranja smo pripravili ločene vprašalnike za učence in dijake ter vprašalnike za starše. Leta 2013 smo izvedli anketo med 239 učenci (od prvega do osmega razreda) na dvanajstih osnovnih šolah Varaždinske županije. Vprašalnik je izpolnilo 183 učencev, kar je 76,6-odstotna realizacija ankete, in 145 staršev, kar je 60,6-odstotna realizacija ankete. Leta 2014 smo anketo izvedli še med dijaki Druge gimnazije Varaždin, ki se učijo slovenski jezik, in njihovimi starši. Med 45 dijaki, ki so obiskovali pouk slovenskega jezika, je vprašalnik izpolnilo 41 dijakov (91-odstotna realizacija ankete) in 39 staršev (87-odstotna realizacija ankete).

Učenci in dijaki so izpolnjevali vprašalnik v slovenskem jeziku, starši pa so imeli možnost izbire, ali bodo vprašalnik izpolnili v slovenščini ali hrvaščini. V primerjavi s starši osnovnošolcev, ki so vsi izpolnili vprašalnike samo v hrvaškem jeziku, so nekateri starši dijakov izpolnjevali vprašalnike tudi v slovenskem jeziku. Šest staršev (15 odstotkov) je izpolnilo vprašalnik v slovenščini in štirje starši (10 odstotkov) v obeh jezikih.

6 Projekt je sofinanciral Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.

7 Projekt je sofinanciral Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.

8 Temeljni raziskovalni projekt *Mladi v slovenskem zamejstvu: Družbeni in kulturni konteksti ter sodobni izzivi* (2013–2016), 6J7-5570, je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

9 Projekt *Priložnosti in možnosti za ohranjanje oziroma revitalizacijo slovenščine med slovensko manjšinsko skupnostjo v sosednjih državah* (CRP V6-1633) so financirali Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu ter MIZŠ.

Tabela 2: Struktura anketiranih učencev in dijakov ter njihovih staršev, ki so sodelovali v anketi v Varaždinski županiji (izraženo v odstotkih)

Osnovne šole, 2013				Druga gimnazija Varaždin, 2014			
starši (N = 145)		učenci (N = 183)		starši (N = 39)		dijaki (N = 41)	
spol				spol			
ženski	72,9	ženski	68,7	ženski	69,0	ženski	71,0
moški	27,1	moški	31,3	moški	31,0	moški	27,0
				brez odgovora	0	brez odgovora	2,0
starostna struktura				starostna struktura			
do 30 let	4,3	7–9 let	3,9	do 30 let	25,6	1. letnik	9,8
31–40 let	51,4	10–12 let	41,4	31–40 let	64,1	2. letnik	43,9
41–50 let	37,7	13–15 let	54,7	41–50 let	7,7	3. letnik	19,5
51–60 let	6,5			51–60 let	2,6	4. letnik	26,8
				nad 61 let	2,6		
narodna pripadnost				narodna pripadnost			
hrvaška	93,1	hrvaška	96,7	hrvaška	92,3	hrvaška	95
slovenska	2,8	hrvaška in slovenska	0,5	ruska	5,1	brez odgovora	5
drugo	2,1	slovenska	0,5	makedonska	2,6		
brez odgovora	2,1	brez odgovora	2,2				
materni jezik				materni jezik			
hrvaščina	91,7	hrvaščina	90,2	hrvaščina	94,9	hrvaščina	100
hrvaščina in slovenščina	3,4	hrvaščina in slovenščina	5,5	ruščina	5,1		
slovenščina	2,1	slovenščina	0,5				
hrvaščina in drugi jezik	1,4	hrvaščina in drugi jezik	3,7				
ruščina	0,7	ruščina	0				
domač, zagorski	0,7						

Podatki kažejo, da so se za učenje slovenskega jezika na osnovnih šolah odločili predvsem učenci višjih razredov, med katerimi so prevladovala dekleta. Velika večina učencev in staršev (več kot 90 odstotkov) je odgovorila, da je njihov prvi oziroma materni jezik hrvaščina. Le manjši delež učencev (10 oziroma 5,5 odstotka) in staršev (pet oziroma 3,4 odstotka) je za materni jezik navedel dva jezika: hrvaščino in slovenščino.

Anketa, izvedena med dijaki, je pokazala, da so se za učenje slovenščine odločili predvsem dijaki drugega in četrtega letnika, med katerimi so prav tako prevladovala dekleta. Med dijaki se nihče ni opredelil za pripadnika slovenske narodnosti in nihče

ni navedel, da je njegov materni jezik slovenščina. Samo en dijak Druge gimnazije Varaždin je pri vprašanju o narodni pripadnosti dopisal, da je Hrvat s slovenskimi koreninami. 92,3 odstotka staršev se je opredelilo za hrvaško narodnost, dva starša (5,1 odstotka) sta navedla rusko narodnost, en starš (2,6 odstotka) je navedel makedonsko narodnost. Pri vprašanju o maternem jeziku je 94,9 odstotka staršev navedlo hrvaščino, dva starša (5,1 odstotka) pa sta navedla ruščino.

Informacije, ki smo jih dobili s pomočjo anket, smo dopolnili z intervjuji, v obdobju od leta 2016 do leta 2017 izvedenimi s pripadniki slovenske skupnosti v Varaždinski županiji. Za izvedbo intervjujev smo pripravili polstrukturiran vprašalnik. Potencialne intervjuvance smo iskali s pomočjo metode snežna kepa, kar pa se je pokazalo za vse prej kot enostavno. Vzpostavili smo stike z različnimi posamezniki s slovenskimi predniki. Nekateri med njimi že v izhodišču niso želeli sodelovati pri raziskavi, drugi so si tik pred izvedbo intervjuja premislili in zavrnilo srečanje. Izvedli smo intervjuje s tremi pripadnicami slovenske skupnosti srednje generacije, ki so t. i. prva generacija, ter z eno mlajšo predstavnico druge generacije (takrat dijakinjo). Med njimi sta se dve intervjuvanki opredelili kot Slovenki, ena intervjuvanka je povedala, da je njena identiteta sestavljena (slovenska in hrvaška), ena anketiranka, pripadnica druge generacije, pa se je opredelila kot Hrvatica.

POMEN UČENJA SLOVENŠČINE V OKVIRU IZOBRAŽEVALNEGA SISTEMA ZA SLOVENSKO SKUPNOST

Izvajanje učenja slovenščine je rezultat sodelovanja slovenskih in hrvaških državnih organov in institucij, predvsem pa je rezultat prizadevanj posameznih pripadnikov slovenske skupnosti na Hrvaškem. Učenje slovenskega jezika kot obšolske dejavnosti na osnovnih šolah in učenje slovenščine po modelu C na srednji šoli sta bila v izhodišču organizirana za potrebe slovenske skupnosti. Ankete, izvedene med učenci, dijaki in njihovimi starši, so pokazale, da pouk slovenskega jezika obiskuje precejšnje, celo prevladujoče število mladih, ki se ne opredeljujejo kot pripadniki slovenske skupnosti oziroma nimajo slovenskega družinskega ozadja. O razlogih za majhno število otrok, ki imajo slovensko družinsko ozadje, v šolah se je spraševala intervjuvanka 3: »Ja, samo [...] ne vem [...] kako nas je malo, če imamo mladi normalno velike družine, pa še na novo se priseljujejo?« Majhno število mladih kažejo tudi popisni podatki iz leta 2011, ko je bilo za Slovence opredeljenih 36 prebivalcev Varaždinske županije, starih od 0 do 19 let.

Tabela 3: Starostna struktura prebivalcev, ki so se po narodni pripadnosti opredelili za Slovence

		Skupaj	0–9 let	10–19 let	20–29 let	30–39 let	40–49 let	50–59 let	60–69 let	70–79 let	80–89 let	90 let in več
Varaždinska županija	št.	496	14	22	16	56	100	103	96	50	36	3
	%	100	2,8	4,4	3,2	11,3	20,2	20,8	19,3	10,1	7,2	0,6

Vir: Popis prebivalstva 2011, Varaždinska županija

Osemintrideseet prebivalcev Varaždinske županije, starih od 0 do 19 let, je ob popisu navedlo, da je slovenščina njihov materni jezik (Državni zavod za statistiko Republike Hrvaške 2017a, 2017b).

Tabela 4: Starostna struktura prebivalcev, ki so kot materni jezik navedli slovenščino

		Skupaj	0–9 let	10–19 let	20–29 let	30–39 let	40–49 let	50–59 let	60–69 let	70–79 let	80–89 let	90 let in več
Varaždinska županija	št.	505	10	28	19	57	104	103	100	53	28	3
	%	100	2	5,5	3,8	11,3	20,6	20,4	19,8	10,5	5,5	0,6

Vir: Popis prebivalstva 2011, Varaždinska županija

Tako majhno število opredeljenih pripadnikov slovenske skupnosti se v vzgojno-izobraževalnih ustanovah Varaždinske županije hitro porazgubi. Seveda lahko predvidemo, da je posameznikov, ki imajo slovenske prednike, v Varaždinski županiji več, kot jih to navaja ob popisih prebivalstva. Vprašanje pa je, ali se neopredeljevanje za slovensko narodno pripadnost ob popisih odraža tudi v njihovem »vsakodnevnem« narodnem (ne)opredeljevanju. Ali to pomeni, da nimajo več vezi s slovenstvom in slovenskim jezikom ali gre za razlikovanje med javnim narodnim opredeljevanjem in zasebno narodno identifikacijo? »Nas je tukaj po zadnjem popisu v celi Varaždinski županiji 500 in nekaj, od tega jih je sigurno 400 in nekaj v penziji. Njihovi vnuki so pa tukaj Hrvati. Če so šli v Slovenijo, so pa Slovenci,« je povedala intervjuvanka 2.

O narodnem opredeljevanju ob različnih priložnostih pa je intervjuvanka 1 razmišljala takole:

Zakaj se ne opredeljujejo kot Slovenci? Evo, tu imate mene primer. Jaz se nisem. Ko so bile volitve, se nisem deklarirala kot pripadnica manjšine. Jaz teh problemov z identiteto nimam. Mene, če boste vprašali, kaj sem po identiteti, jaz sem po materi Hrvatica, po očetu Slovenka. Imam dvojno državljanstvo. [...]. Jaz osebno ne vidim smisla, da bi jaz tu rekla, da sem Slovenka. [...]. Ne vem, kaj bi dobila s tem, da bi na volitvah rekla: »Meni pa dajte tisti list za manjšine.« Ne vidim konkretno, v bistvu, zakaj. [...]. Bi pa težko rekla, kaj sem. Težko bi se opredelila, da sem ali eno ali drugo.

Posamezniki, ki izhajajo iz etnično mešanih zakonov, se pogosto ne opredeljujejo za eno ali drugo narodnost in svojo identiteto razumejo kot sestavljeno. Sestavljene identitete pa ne morejo izraziti ob popisih prebivalstva ali v drugih oblikah javnega opredeljevanja (rojstnih knjigah, volilnih imenikih itd.). V takih primerih pogosto prevlada pragmatična odločitev in s tem opredelitev za večinsko pripadnost. Podobna situacija je pri tistih, ki so se na Hrvaško preselili zaradi poroke in imajo otroke v etnično mešanem zakonu.

Jaz poznam samo en par v Varaždinski županiji, ki sta člana društva, da sta oba Slovenca. Večina nas je pravzaprav v mešanih zakonih. Mladih, ki imajo otroke v šoli, nas je zelo malo. [...]. Vsi ostali so tukaj že na pol, najmanj na pol, da so naših let, ampak kak se Slovenci prilagodimo, so se tudi oni. (Intervjuvanka 2)

Marsikomu med njimi se zdi logično, da se njegovi otroci opredeljujejo kot pripadniki večinske skupnosti, torej kot Hrvati. »In oni dve (otroka intervjuvanke, op. av.), saj sta tukaj doma, oče jima je Hrvat, ne morata bit ... če hočeta bit Slovenke, kar se mene tiče, sta lahko, ampak meni to kakšne logike nima,« je o narodnem opredeljevanju svojih otrok menila intervjuvanka 2.

Zdi se, da mladi ne razmišljajo pretirano o relacijah etnična ali narodna identiteta in državljanstvo. Intervjuvanka 4 je, ne glede na to, da se doma z mamo pogovarja tudi v slovenščini, na vprašanje, kako bi se opredelila po narodnosti, odgovorila: »Po narodnosti sem Hrvatica, ker nimam dvojnega državljanstva. Mama nima slovenskega državljanstva, čeprav je rojena v Sloveniji in je večino svojega življenja bila tam, ampak je bila še Jugoslavija in dedek si je vzel hrvaško državljanstvo.«

Pokazalo se je, da imajo ljudje različne strategije vključevanja v družbo priselitve. Nekateri so še vedno previdni, kadar se je treba opredeljevati v javnih evidencah.

Tu je bila težava. Ko so se morali ljudje ob popisu izjasniti, si marsikdo ni upal napisati, da je Slovenec. Ko smo imeli svojo evidenco (evidenco kulturnega društva, op. av.), so se pa. Zdaj pa jim rečeš, saj vi to lahko spremenite. [...]. Nihče ne upa tega narediti. [...]. Izgubili smo ogromno ljudi. [...]. Številka je bila manjša, kot dejansko je. (Intervjuvanka 3)

Drugi javno izkazujejo svojo narodno pripadnost. Kot je še povedala intervjuvanka 3:

Mene vsi v našem kraju poznajo kot Slovenko, na takšen ali drugačen način. [...]. Najprej me niso razumeli ... Potem sem ugotovila, da nič ne razumejo, sem tu pa tam spregovorila kakšno besedo hrvaško. Najprej nisem želela govoriti hrvaško. Zdaj pa s tistimi, ko vidim, da res nič ne razumejo, govorim hrvaško, z ostalimi pa v slovenščini.

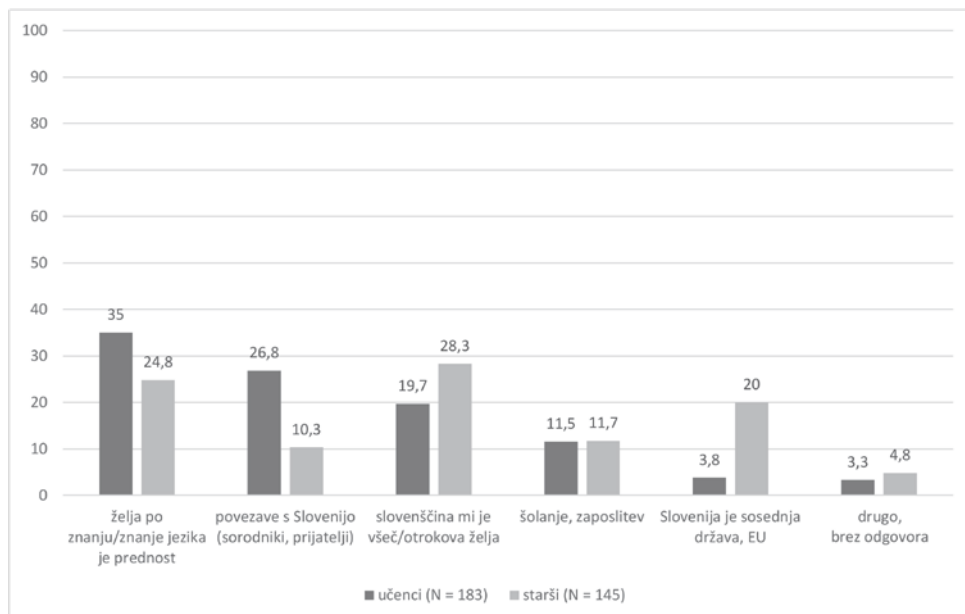
Slovenci, ki se preselijo na Hrvaško, najprej poskrbijo za svojo eksistenco in dobro počutje. To pogosto pomeni, da se okolju prilagodijo. O rabi slovenskega jezika,

vključevanju v hrvaško družbo in druženju z drugimi Slovenci je intervjuvanka 2 povedala naslednje:

Recimo v Šibeniku, takrat ko smo imeli vseslovensko srečanje – ena gospa iz Šibenika je rekla, da se oni vsak teden dobijo in skupaj štrikajo samo zato, da se slovensko pogovarjajo. Mi tukaj te potrebe nimamo, ker pravzaprav imaš s kom govoriti slovensko. Mi vsi hodimo v šoping v Ormož, tako da ni kakšne potrebe. Oni dol pa verjetno jo že imajo in se bolj skupaj držijo. Tukaj ni tako, da so ostali ljudje tok drugačni, da bi se z nekom družila samo zato, ker je Slovec, a ne? Ti mogoče ravno tako ne paše. Tam, kjer jih je malo in so ljudje v okolju različni, ali pa če te okolica ne sprejema ... Če tebe okolica sprejema, si ti del okolice, če te pa ne sprejema, potem pa iščeš nekaj, kamor se lahko vklopiš; pol se ponavadi vklopiš med ljudi, ki so iste nacionalnosti kot ti. Tukaj v Varaždinu to res ni potrebe. Jaz nikoli nisem doživela nič slabega zato, ker sem Slovenka. Pa se mi še danes sliši in se mi bo celo življenje slišalo, ker imam gorenjski naglas, ki nikoli ne bo šel stran.

O razlogih oziroma motivih za učenje slovenskega jezika smo v anketi spraševali učence, dijake in njihove starše.

Graf 1: Odgovori učencev osnovnih šol in njihovih staršev na vprašanje, zakaj so se odločili za učenje slovenščine, 2013 (izraženo v odstotkih)

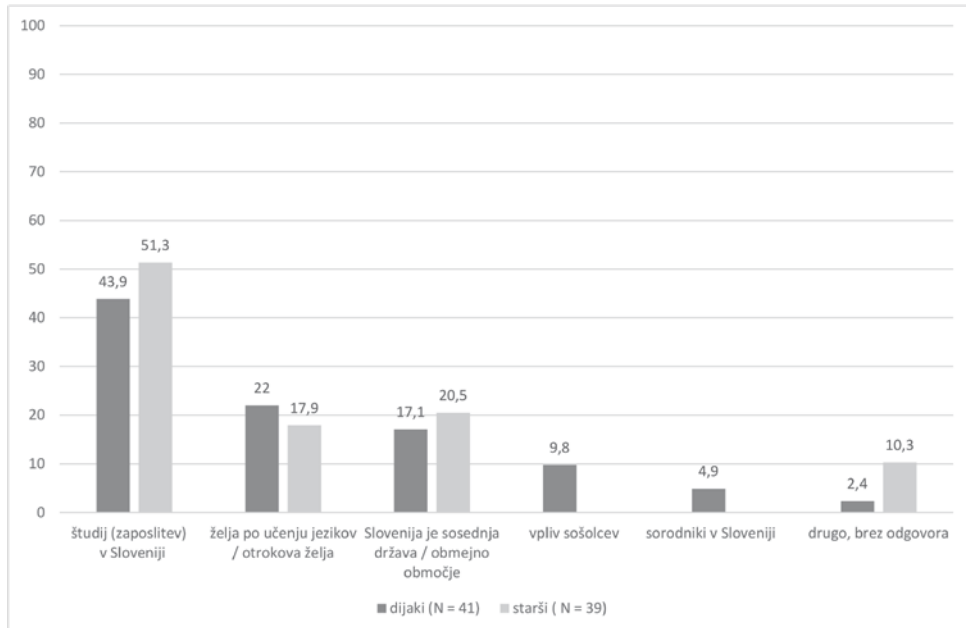

Motivi učencev za učenje slovenskega jezika so različni. Učenci so se v najvišjem deležu za učenje slovenskega jezika odločili zato, ker je po njihovem mnenju znanje različnih jezikov pomembno in potrebno. Med pomembnimi dejavniki za učenje

slovenskega jezika je bilo poudarjeno tudi to, da imajo v Sloveniji sorodnike in prijatelje, da so se v Sloveniji šolali njihovi starši in da jim bo znanje slovenščine prišlo prav pri potovanjih v Slovenijo. Starši učencev so poudarili pomen znanja slovenskega jezika zaradi možnosti nadaljnega izobraževanja njihovih otrok v Sloveniji ali potencialne zaposlitve v Sloveniji. Skoraj tretjina staršev pa je poudarila, da je otrok sam izrazil željo in interes po učenju slovenščine.

Anketirani dijaki in njihovi starši so učenje slovenščine v še večjih deležih utemeljevali s pragmatičnimi razlogi, ki kažejo na to, da je slovenščina percipirana kot perspektivna izbira za nadaljnje izobraževanje ali zaposlitev v Sloveniji. Ti razlogi so bili pri dijakih, ki so že bliže odločitvi o nadaljnjem izobraževanju ali zaposlitvi, zlasti pa pri njihovih starših, še nekoliko izrazitejši kot pri osnovnošolcih. Na Hrvaškem je študij v Sloveniji priljubljen, saj naj bi diploma, pridobljena v tujini, imela na trgu dela večjo vrednost. Študij v Sloveniji ima še druge prednosti: lažji vpis na nekatere študijske smeri, na katere se na Hrvaškem zaradi velike konkurence ne bi mogli vpisati, možnost pridobitve štipendije za pripadnike avtohtone slovenske narodne skupnosti v sosednjih državah in potomce slovenskih izseljencev ter s tem povezana možnost subvencioniranega bivanja v študentskih domovih.

Graf 2: Odgovori dijakov Druge gimnazije Varaždin in njihovih staršev na vprašanje, zakaj so se odločili za učenje slovenščine, 2014 (izraženo v odstotkih)

Kaj menijo o učenju slovenščine v šoli, smo povprašali tudi intervjuvanke. Pokazalo se je, da so dobro informirane o možnostih učenja slovenskega jezika v šoli. Imajo pa različne poglede in mnenja o tem, ali se bodo njihovi otroci učili slovenščino v

šoli oziroma zakaj se njihovi otroci ne učijo slovenščine v šoli. Intervjuvanka 2, katere otroka nista vključena k pouku slovenščine, je povedala:

Jaz sem svoje otroke naučila slovensko, čeprav doma govorimo hrvaško od začetka, ker sem morala tudi jaz vadit, ko sem prišla. Ampak po televiziji, knjige, risanke ... bratrance in sestrične, vsako leto na počitnicah gor (v Sloveniji, op. a.). Naslednje leto bosta šli v šolo slovenskega jezika na Filozofsko fakulteto v Ljubljani [...]. Meni je bilo važno, da znata slovensko. Se mi zdi, da ... samo kakšna vrata jim lahko odpreš s tem, če znata jezik. Pa tudi malo bi me bilo sram, da se s svojo staro mamo pogovarjata hrvaško. [...]. Glede na to, da starejša že par let govori, da bo šla študirat v Ljubljano, je to treba narediti (tečaj slovenskega jezika v Sloveniji, op. a.). Vsak jezik jima dobro pride. Ni to zdaj iz nekih ... čist tok, da znata. Zakaj ne bi, če imata možnost?

Poleg tega se je intervjuvanki 2 zdelo učenje slovenščine ob vseh drugih šolskih in občolskih aktivnostih, ki jih imajo njuni otroci: »Še ena stvar zraven.« Pripomnila je tudi: »[...] je tudi vprašanje, kakšna kvaliteta je, če en Hrvat, ki se je učil slovensko na fakulteti, predava (slovenščino, op. a.), verjetno moji znata boljše kot on.« Intervjuvanka 1, katere otrok še ni šoloobvezen, je o slovenščini v šoli menila:

Jaz nisem bila na nobeni uri slovenskega jezika. Sem pa videla, da otroci na prireditvah v osnovni šoli tak veselo berejo, pojejo, recitirajo, tako se mi zdi, da jim je fajn. [...]. Mislim, da so otroci zadovoljni. Kako je to na Drugi gimnaziji, je že malo bolj resna stvar. [...]. Ne vem, koliko je tistim, ki so se učili slovenščino in so šli študirat v Slovenijo, koliko jim je to pomagalo.

Intervjuvanka 4, ki se je učila slovenščino v srednji šoli in izhaja iz etnično mešanega zakona, v katerem se je mama z njo pogovarjala slovensko in ima namen izobraževanje nadaljevati v Sloveniji, je povedala: »Ne, v osnovni šoli nismo imeli slovenščine. To gimnazijo pa sem izbrala zaradi slovenščine. To je edina šola v Varaždinu, ki ima slovenščino.« Dodala je še: »Mislim, da (slovenščina, op. a.) ni toliko popularna. V moji generaciji nas je samo pet, od teh petih samo trije pridemo na pouk slovenščine. Ostali pa enkrat ali dvakrat na leto. Samo kadar je obvezno, ko so izpiti kakšni. Mislim, da se premalo dijakov odloči za učenje slovenskega jezika.«

O učenju slovenščine v Varaždinski županiji, ki poteka šele nekaj let, imajo starši mešane občutke. Intervjuvanka 3 je predstavila, kako ona vidi percepcije staršev o učenju slovenskega jezika v šoli:

Če bi ponudila učenje francoščine, bi verjetno starši rekli: »Ja, dajmo, super!« Za slovenščino bodo pa rekli: »Kaj naj s tem?« Srednješolce najlažje dobiš, ker že začnejo razmišljati o študiju in staršem že »klik« naredi. Na ravni osnovne šole je še bolj sentimentalno ... Saj doma tudi malo razumejo, saj gredo kdaj na počitnice, pa k

babici in dedku ... Naj zna, nič mu ne bo škodilo. Ne, koristilo mu bo, samo škodilo mu ne bo. V vrtcu pa: »Ah, kaj bi, saj so še majhni.«

Glede tega, ali bodo njeni otroci obiskovali pouk slovenščine v šoli, je intervjuvanka 3, ki se doma z otroki pogovarja v slovenščini, povedala:

Ne vem. Bo imel na izbiro. Sam se bo odločil. [...]. Verjetno bo šel pogledat, če bo imel čas, če ne bo drugih stvari. Pa če mu bo verjetno učiteljica simpatična. [...]. On rešuje revijo *Duhec* križanke doma. Dvomim, da bo to njemu dovoljšni izziv, razen če bi mu bila to motivacija, da se pred drugimi pokaže. [...]. On govori isto slovenščino kot jaz. Njemu se skoraj ne sliši, da prihaja s Hrvaške. Tu in tam kakšno besedo kombinira. Ampak to je čisto simpatično.

S podobnimi pomisleki glede kakovosti oziroma ustrezno visoke ravni učenja manjšinskega jezika v skupinah, ki so sestavljene iz pripadnikov večine in manjšine, se soočajo tudi v dvojezičnih šolah v Italiji (Bogatec 2015) in Avstriji (Kern 2009).

Zanimalo nas je tudi, ali je izvajanje učenja slovenščine na osnovnih šolah kot obšolske dejavnosti primerno, ali bi bilo bolje uveljaviti učenje slovenščine po modelu C, kar pomeni, da je slovenščina del javno veljavnega šolskega sistema in s tem ocenjevan predmet. O tem je intervjuvanka 3 razmišljala takole:

Če bi bilo to za oceno, ne vem, kaj bi starši naredili. Dejansko ne vem. Pri večini je to še sentimentalno. Nič ti ne bo škodilo. Kolikor boš odnesel, bo dobro. Itak ni za oceno ... Pojdi, pa se boš kaj naučil. Če je pa za oceno, pa bodo rekli: »Vidiš, Slovenca, pa ne zna slovensko!« Kaj pa, če mu bo to nižalo ocene, potem pa mu bo moja slovenščina zmanjšala možnosti za vse ostalo na Hrvaškem. To si Slovenci najmanj želijo za svojega otroka, sploh če oni niso tako suvereni, da bi z njim govorili slovensko.

Vključevanje slovenskega jezika v izobraževalni sistem, bodisi kot obšolske dejavnosti ali kot izbirnega predmeta, je izjemno pomembno. Tudi vključevanje pripadnikov večinskega naroda k pouku manjšinskega jezika ima, dolgoročno gledano, pozitivne učinke, ki se kažejo kot povečevanje števila govorcev slovenščine na Hrvaškem in zviševanje statusa slovenskega jezika v lokalnem okolju. Hkrati pa je treba imeti v mislih ugotovitve jezikoslovcev o omejenih učinkih učenja manjšinskega jezika, organiziranega kot obšolske dejavnosti ali izbirnega predmeta v obsegu nekaj ur tedensko, na revitalizaciji manjšinskega jezika (Kaufmann 2006: 2437–2438).

ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

V desetletjih skupne države Jugoslavije se je na Hrvaškem slovenščina govorila večinoma v krogu družine in v kulturnih društvih. Zaradi lažjega vključevanja

v družbo, številnih etnično mešanih zakonov in razširjanja ideje o skupni jugoslovanski pripadnosti se je tudi na ravni družine pogosto – predvsem v komunikaciji z otroki – opuščala raba slovenskega jezika. V takšnem družbenem kontekstu so se oblikovale generacije mladih, ki se slovenskega jezika niso naučili v družini, niti se ga niso imeli priložnost naučiti v šoli, zato so ga v velikem številu prenehali uporabljati v vsakdanjem življenju. Posledično znanja slovenščine niti niso mogli prenesti na svoje potomce, s tem pa je bil prekinjen medgeneracijski prenos jezika in kulturnih tradicij. Z razpadom Jugoslavije in nastankom novih držav je Hrvaška oblikovala solidno pravno zaščito manjšin. Odnos slovenske skupnosti do slovenskega jezika se je v določenih segmentih začel spreminjati. Opazno je aktivnejše angažiranje slovenske manjšine na področju učenja in ohranjanje slovenskega jezika. V zadnjih nekaj letih so se tudi ob pomoči Slovenije na Hrvaškem (še zlasti v Varaždinski županiji) razvile različne oblike učenja slovenskega jezika v okviru izobraževalnega sistema. S tem je šola dobila potencial, da poleg družine postane pomemben dejavnik, ki omogoča pridobivanje znanja manjšinskega jezika, hkrati pa slovenska skupnost pridobiva novo komunikacijsko domeno.

Izsledki do sedaj izvedenih raziskav v Varaždinski županiji so pokazali, da se mladi, ki se učijo slovenski jezik v šoli, večinoma opredeljujejo kot Hrvati, poleg tega je na podlagi njihovih odgovorov (raba jezika v družini, motivi za učenje slovenščine itd.) mogoče predvidevati, da ima le manjši del učencev oziroma dijakov tudi slovenske prednike. Vstopno znanje slovenskega jezika učencev je šibko in se slovenščino učijo kot tuji jezik. Bolj kot potreba po ohranjanju etnične pripadnosti so v ospredju pragmatični razlogi za učenje jezika, saj sta se kot glavna motiva za učenje pokazala nadaljevanje izobraževanja ali iskanje zaposlitve v Sloveniji. V povezavi s tem velja omeniti, da je na Hrvaškem sicer opazno močno angažiranje posameznih pripadnikov slovenske skupnosti, ni pa zaznati širše etnične mobilizacije med slovensko skupnostjo.

Vključevanje mladih, ne glede na narodno pripadnost, k pouku slovenskega jezika je pomemben del revitalizacije jezika, saj se s tem po eni strani povečuje število govorcev slovenskega jezika, po drugi strani pa to prispeva k izboljševanju statusa manjšinskega jezika v večinski družbi. Poleg možnosti pridobivanja znanja jezika med pripadniki slovenske skupnosti je pomembno tudi število komunikacijskih domen, kjer se jezik lahko uporablja. Zunaj družine se na Hrvaškem slovenski jezik pravzaprav še vedno lahko uporablja samo v kulturnem društvu. Zaradi bližine meje je Slovenija za prebivalce Varaždinske županije pomembna domena rabe slovenskega jezika. Slovenščino uporabljajo ob obiskih sorodnikov, prijateljev, pri nakupovanju, na delovnem mestu, v cerkvi itd. Prav tako v veliki meri spremljajo slovenske medije, zlasti televizijske programe. Vse to pa so le občasne priložnosti, ki učenja in rabe slovenščine ne omogočajo v zadostni meri. Z vidika potrebe po »novi« komunikacijski domeni šola lahko postane prostor, kjer se vsaj pri pouku ali z učiteljem komunicira v slovenščini. Čeprav se v praksi poučevanje manjšinskega jezika v šoli spopada s precejšnjimi ovirami in tudi samo po sebi še ni zadosten dejavnik za revitalizacijo

manjšinskega jezika, pa je vključevanje učenja slovenščine v vzgojno-izobraževalni sistem zagotovo pomemben mejnik v procesu revitalizacije slovenskega jezika.

VIRI IN LITERATURA

- Bogatec, Norina (2015). Šolanje v slovenskem jeziku v Italiji. *Razprave in gradivo* 74, 5–21.
- Crystal, David (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Državni zavod za statistiko Republike Hrvaške (2001). *Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama, popis, 2001*, http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html (14. 1. 2018).
- Državni zavod za statistiko Republike Hrvaške (2011). *Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama, popis 2011*, http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html. (17. 6. 2016).
- Državni zavod za statistiko Republike Hrvaške (2017a). *Stanovništvo prema materinskom jeziku i starosti, po županijama, popis 2011*, osebna dokumentacija.
- Državni zavod za statistiko Republike Hrvaške (2017b). *Stanovništvo prema narodnosti i starosti, po županijama, popis 2011*, osebna dokumentacija.
- Edwards, John (2006). Language Revitalization and its Discontents: An Essay and Review of Saving Languages: An Introduction to Language Revitalization. *Saving Languages: An Introduction to Language Revitalization* (ur. Lenore A. Grenoble, Lindsay J. Whaley). Cambridge: Cambridge University Press, 101–120.
- Fishman, George (1990). What is Reversing Language Shift (RLS) and how Can it Succeed? *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Hornberger Nancy H. (ur.) (2008). *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. New York: Palgrave Macmillan.
- INV (2018). Srečanje učiteljic in učiteljev slovenskega jezika na Hrvaškem, 16. 3.–17. 3. 2018, Reka, Inštitut za narodnostna vprašanja, MIZŠ in Zavod Republike Slovenije za šolstvo, interna dokumentacija.
- Josipovič, Damir (2014). Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880–2012. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 67–89.
- Kaufmann, Göz (2006). Language Maintenance and Reversing Language Shift / Spracherhalt und Umkehr von Sprachwechsel. *Sociolinguistics / Soziolinguistik, An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*, Volume 3 (ur. Ulrich Ammon, Dittmar Norbert, Klaus Mattheier, Peter Trudgill). Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Kern, Damjana (2009). Vloga manjšinske šole pri ohranjanju slovenskega jezika in kulture. *Jezik in slovstvo* 54/1, 55–71.

- Knežević Hočevar, Duška (2007). Ideologies of 'Fortress Europe' in two Slovenian-Croatian Borderlands. *Geopolitics of European Union Enlargement: The Fortress Empire* (ur. Warwick Armstrong, James Anderson). London, New York: Routledge, 206–222.
- Lokar, Metka (2014). Slovenski jezik med Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanjost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 227–240.
- Medvešek, Mojca (2017). Učenje slovenskega jezika ter stališča dijakov in staršev do slovenščine v Varaždinski in Medžimurski županiji na Hrvaškem. *Slovenščina 2.0 5/2*, 150–177.
- Medvešek, Mojca, Novak Lukanović, Sonja (2017). Perspektive učenja slovenskega jezika v Varaždinski županiji. *Jezik in slovstvo* 62/4, 3–50.
- Medvešek, Mojca, Riman, Barbara (2017). Splošni položaj mladih v slovenskem zamejstvu na Hrvaškem. *Mladi v slovenskem zamejstvu: Družbeni in kulturni kontekst ter sodobni izzivi* (ur. Vera Kržišnik Bukič). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, Trst: SLORI, Celovec: Slovenski znanstveni inštitut, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik.
- MZOS (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta) (2012). *Izvješće o provođenju Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina i utrošku sredstava osigurani u Državnom proračunu Republike Hrvatske za 2011 godinu*, Vlada Republike Hrvatske Ured za nacionalne manjine, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. Zagreb, 17. april 2012, <http://www.public.mzos.hr/fgs.axd?id=23272> (16. 11. 2016).
- Paulston, Christina Bratt (1994). *Linguistic Minorities in Multilingual Settings: Implications for Language Policies*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Riman, Barbara (2013). Riječka Slovenka Zora Ausec i Slovenci u Rijeci nakon 1945. godine: »Bratski narod« ili nacionalna manjina. *Intelektualci i rat 1939.–1947.: Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012* (ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina). Zagreb: FF press – Filozofski fakultet, 363–378.
- Ustava Republike Hrvatske (1990). *Narodne novine* 56/1990, 135/1997, 8/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010, 05/2014.
- Ustavni zakon o pravica narodnih manjšin (2002). *Narodne novine* 155/2002, 47/2010, 80/2010, 93/2011.
- Zakon o predšolski vzgoji in izobraževanju (1997). *Narodne novine* 10/1997, 107/2007, 94/2013.
- Zakon o rabi jezika in pisave narodnih manjšin (2000). *Narodne novine* 51/2000.
- Zakonu o učbenikih v osnovni in srednji šoli (2010). *Narodne novine* 27/2010, 57/2011, 101/2013.
- Zakon o vzgoji in izobraževanju v jeziku in pisavi narodnih manjšin (2000). *Narodne novine* 51/2000, 56/2000.
- Zakon o vzgoji in izobraževanju v osnovni in srednji šoli (2008). *Narodne novine* 87/2008, 86/2009, 92/2010, 105/2010, 90/2011, 5/2012, 16/2012, 86/2012, 126/2012, 94/2013, 152/2014.

SUMMARY

THE IMPORTANCE OF LEARNING SLOVENE WITHIN THE EDUCATIONAL SYSTEM FOR THE SLOVENIAN COMMUNITY IN VARAŽDIN COUNTY

Mojca MEDVEŠEK

In recent years, the opportunities for learning Slovene within the Croatian school system have improved. This applies in particular to Varaždin County, where Slovene is taught in primary schools as an extra-curricular activity, while at the secondary-school level it is offered as an elective (under model C) or an optional subject. The school is thus likely to become a key factor that, in addition to the family, enables the learning of a minority language, and a new communication domain. The paper presents the teaching of Slovene in Varaždin County, the demographic structure of the students, their reasons for learning Slovene, and the attitude of the students and their parents towards learning Slovene. The purpose is to find out to what extent the teaching of Slovene within the framework of the educational system contributes to the preservation of the Slovenian community and to the revitalisation of the language. The paper relies on data collected using quantitative and qualitative methods.

The results of the research show that the children who learn Slovene at school mostly declare themselves Croats, and only a small proportion of them have Slovenian ancestors. Their initial knowledge of Slovene is poor and they learn Slovene as a foreign language. Rather than preserving ethnicity, the students and their parents consider the reasons for learning Slovene to be quite pragmatic, the main motives being further education and/or employment in Slovenia. The participation of children, regardless of their nationality, in Slovene lessons is a significant aspect of the revitalisation of the Slovene language, increasing the number of speakers of Slovene and contributing to improving the status of a minority language in the majority society.

KAKOVOST ŠOLE S PERSPEKTIVE UČENCEV S PRISELJENSKO IZKUŠNJO KOT IZHODIŠČE ZA ZAGOTAVLJANJE INKLUZIVNEGA IZOBRAŽEVANJA

Sonja RUTAR¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Kakovost šole s perspektive učencev s priseljsko izkušnjo kot izhodišče za zagotavljanje inkluzivnega izobraževanja

Avtorica v članku najprej predstavi rezultate mednarodnih primerjalnih raziskav (OECD 2015), ki kažejo, da so učni dosežki otrok priseljencev pomembno nižji od učnih dosežkov njihovih vrstnikov brez izkušnje preseljevanja. Na podlagi rezultatov ugotavlja, da je z namenom vzpostavljanja socialno kohezivne in inkluzivne družbe zagotavljanje kakovostnega pedagoškega procesa za otroke priseljencev velik pedagoški izziv. Z raziskavo v slovenskih osnovnih šolah, v katero je vključila 40 osnovnošolskih učencev s priseljsko izkušnjo, je z namenom, da bi se njihova stališča upoštevala pri oblikovanju predloga programa dela v slovenskih šolah in vrtcih, želela spoznati, kaj oni razumejo pod pojmom dobra šola.

KLJUČNE BESEDE: participacija otrok, otroci priseljenci, kakovost, inkluzija, šola, vključevanje

ABSTRACT

School Quality from the Perspective of Migrant Children as a Basis for Ensuring Inclusive Education

Comparative analyses (OECD 2015) indicate considerably lower school performance of migrant children compared to their non-migrating peers. Consequently, providing quality education for migrant children in order to establish a socially cohesive and inclusive society is seen as a serious challenge. The paper presents the results of a study conducted with migrant schoolchildren in Slovenian primary schools (n = 40) aimed at investigating their perception of what a good school is. The results of the study will allow us to include migrant children's perspectives when designing the programme for working with migrant children in Slovenian schools.

KEY WORDS: child participation, migrant children, education quality, inclusion of migrant children, integration of migrant children

¹ Dr. pedagogike, docentka, znanstvena sodelavka, Univerza na Primorskem, Titov trg 4, SI-6000 Koper; sonja.rutar@pef.upr.si

UVOD

Da sta razvoj in s tem sprememba pedagoškega procesa pri vključevanju otrok priseljencev upravičena in pričakovana, utemeljum s cilji Strateškega okvira ET 2020, ki je leta 2009 določil skupne cilje EU za reševanje izzivov v sistemih izobraževanja in usposabljanja do leta 2020. Svet Evropske unije je leta 2017 z namenom zagotavljanja visoke kakovosti izobraževanja za vse, sprejel tudi sklepe o inkluziji in raznolikosti, ker je, kot je zapisano v dokumentu, »osrednja vloga evropske politike spodbujanje inkluzije in spoštovanje raznolikosti v Evropski uniji« (*Draft Conclusions ... 2017*). Dokument poudarja, da je inkluzivno izobraževanje namenjeno vsem učencem in se na njihove različne potrebe odziva v vseh oblikah izobraževanja, skupne vrednote pa promovira z namenom spodbujanja sobivanja različnih kulturnih identitet v miroljubni in demokratični Evropi. Zaradi dejstva, da se bo Evropa v prihodnje sprejemala s povečano raznolikostjo, dokument predvideva potrebo po preprečevanju vseh oblik netolerantnosti in socialnega izločanja, bodisi evropskih državljanov bodisi migrantov, še zlasti pa v novo okolje pravkar priseljenih migrantov.

Argumenti, ki v povezavi s cilji Strateškega okvira ET 2020 podpirajo nujnost prizadevanja za spreminjanje pedagoške prakse pri vključevanju otrok migrantov in s tem izboljšanja kakovosti ter učinkovitosti izobraževanja v slovenskih vrtcih in šolah, so rezultati mednarodnih raziskav (OECD 2012; OECD 2015). Ti kažejo, da otroci migranti prve generacije v primerjavi s svojimi vrstniki, katerih starši so se v Slovenijo priselili pred njihovim rojstvom, in tistimi brez migrantskega ozadja izkazujejo pomembno nižje dosežke pri matematiki, branju in naravoslovju. Po rezultatih PISA 2015 (OECD 2016) dosegajo otroci z migrantskim ozadjem in s podobnim kulturnim in socialnoekonomskim ozadjem v različnih državah različne učne rezultate, kar pomeni, da dosežki otrok niso povezani zgolj z družinskim socialnoekonomskim statusom (izobrazba matere, znanje učnega jezika, družinski prihodki ...), pač pa tudi z značilnostmi izobraževalnega sistema v državi gostiteljici.

Slovenija je leta 2007 sprejela Strategijo vključevanja otrok, učencev in dijakov migrantov v sistem vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji, leta 2009 Smernice za izobraževanje otrok tujcev v vrtcih in šolah in dopolnitve Smernic za vključevanje otrok priseljencev v vrtece in šole (2012). Dokument Vključevanje otrok priseljencev v slovenski vzgojno-izobraževalni sistem (2017) opredeljuje sistemske vidike in proces vključevanja otrok priseljencev, s poudarkom na vključevanju otrok prosilcev za mednarodno zaščito in otrok z mednarodno zaščito v vzgojno-izobraževalni sistem. Poudariti je treba, da se dodatna strokovna pomoč pri učenju slovenščine priseljenim učencem, ki se prvo leto šolajo v Republiki Sloveniji, zagotavlja že od konca devetdesetih let, s šolskim letom 2010/11 se tovrstna pomoč priseljenim učencem zagotavlja tudi v drugem letu šolanja (*Vključevanje otrok priseljencev ... 2017*: 9). Marijanca Ajša Vižintin (2017) je razvila model medkulturne vzgoje in izobraževanja, ki predvideva medsebojno sodelovanje staršev, učiteljev, učencev in lokalnega okolja ter njihovo soodgovornost pri vključevanju otrok priseljencev v vzgojno-izobraževalni proces.

Ob že zagotovljenih sistemskih rešitvah in priporočilih v prispevku poudarjam, da je za uspešno vključevanje vseh otrok/učencev v vrtce in šole treba zagotavljati kakovost pedagoškega procesa, kar vpliva tudi na dobro počutje in učno uspešnost otrok (učencev in dijakov) migrantov. Na temelju postmodernističnega dvoma v ustreznost dominantne ekspertne resnice (Foucault 1980) pri določanju kazalcev dobre šole me je – z namenom upoštevanja otrokovih stališč pri oblikovanju predloga programa dela z otroki priseljenci v slovenskih osnovnih in srednjih šolah ter vrtcih – zanimalo, kako si na podlagi svojih lastnih izkušenj šolanja v novem okolju in selitve predstavljajo dobro (kakovostno) šolo.

POVEZANOST SOCIOKULTURNIH POGOJEV IN PEDAGOŠKIH NAČEL PRI ZAGOTAVLJANJU KAKOVOSTI PEDAGOŠKEGA PROCESA

Pri vključevanju otrok priseljencev v slovenske vrtce in šole je treba upoštevati, da je v Sloveniji več kot 40 odstotkov otrok migrantov prve generacije, katerih matere imajo nizko stopnjo izobrazbe (OECD 2012). Delež otrok priseljencev, ki imajo matere z nizko stopnjo izobrazbe, je v primerjavi s starši večinske populacije (v državah OECD) enako visok tudi na Nizozemskem, v Franciji, Švici in Luksemburgu. V nekaterih drugih državah OECD je tudi višji od 40 odstotkov, vendar je v teh državah pomembno višji tudi delež otrok brez migrantskega ozadja, katerih matere imajo nizko stopnjo izobrazbe. V Sloveniji je delež otrok brez migrantskega ozadja, ki imajo matere z nizko stopnjo izobrazbe, nižji od 10 odstotkov (OECD 2012). Iz tega razloga pedagoški izziv pri vključevanju otrok migrantov predstavlja tudi velika razlika v izobrazbeni strukturi staršev otrok migrantov in staršev otrok brez migrantskega ozadja. Rachel Seginer (2006) je analizirala 60 študij, ki so proučevale povezavo med vključevanjem staršev in otrokovimi dosežki. Ugotavlja, da se vključevanje staršev razlikuje glede na njihovo etnično pripadnost, vendar se tudi znotraj etničnih skupin razlikuje glede na njihov socialnoekonomski status. Iz študij povzema, da jezikovne in kulturne razlike omejujejo participacijo staršev v šolskih aktivnostih in njihovo neposredno komunikacijo z učitelji, sodelovanje s šolo in z otroki pri domačem delu za šolo. Zato se starši otrok migrantov raje odločajo za vključevanje v otrokovo domače delo za šolo. Ob tem spoznanju kot ključno poudarjam potrebo po razvoju sociokulturne ozaveščenosti učiteljev in drugih strokovnih delavcev. Zanj je, kot pravita Ana Maria Villegas in Tamara Lucas (2007), značilno zavedanje, da »posameznikov pogled na svet ni univerzalen, pač pa nanj pomembno vplivajo življenske izkušnje, uravnane z različnimi dejavniki, kot so rasa, nacionalnost, spol in socialnoekonomski status« (prav tam: 4), kar pomembno vpliva tudi na zmožnost staršev za njihovo sodelovanje s šolo in podporo pri učenju njihovih otrok.

Že vrtci, pozneje pa tudi šole, lahko opravljajo pomembno kompenzacijsko (Ramey, Ramey 2004), emancipatorno (Rutar 2013) ter socialno kohezivno vlogo, in to s prepoznavanjem neenakosti (Vandenbroeck 2011) in transformativno vlogo za re-

konceptualizacijo obstoječega socialnega reda (Freire 1970) tudi za otroke, katerih starši svojim otrokom ne zmorejo zagotoviti ustrezne podpore pri doseganju učnega uspeha. Podpora pri vključevanju otrok, učencev v novo okolje pa mora biti vedno povezana tudi s pozitivnim pripoznanjem jezikovne in kulturne raznolikosti otrok in njihovih družin ter njihovih potreb. To je mogoče zagotoviti v kulturno odzivnem pedagoškem procesu (Gay 2010), ki upošteva predhodne izkušnje učencev in njihove etnično specifične stile izražanja, z namenom, da zanje učenje postane pomembnejše in učinkovitejše (prav tam), predvsem pa otrokov prvi jezik upošteva kot njegovo bogastvo, ki vključje vrednote in prepričanja določene kulture. Lo'pez, Scribner in Mahitivanichcha (2001) so pri proučevanju pogojev za uspešno vključevanje migrantskih staršev v šole ugotovili, da je treba za razumevanje njihove življenjske realnosti osebno poznati družine otrok migrantov in njihove raznolike potrebe.

V skladu s postmodernističnim dvomom v ustreznost enoznačnega, univerzalističnega definiranja in razumevanja koncepta kakovosti ter merjenja kvalitativnih vidikov pedagoškega procesa morata vsaka šola in vrtec pred začetkom spreminjanja in zagotavljanja kakovosti izobraževalnega procesa definirati sam pojem kakovosti oz. definirati, kaj je dobra šola. Po Mossu, Dahlbergovi in Pencu (2000: 104) je kakovost »subjektiven, na vrednotah temelječ, relativen in dinamičen koncept, ki vključuje različne perspektive in razumevanja, kaj je kakovost«. Predstava in pojmovanje o tem, kaj je dobra šola oziroma vrtec, se lahko pomembno razlikujeta glede na zorni kot, perspektivo, pozicijo, vlogo in moč nosilcev določenega pojmovanja. Zato sta med pomembnimi perspektivami, poleg perspektiv zakonodajalcev, strokovnjakov s področja vzgoje in izobraževanja, ravnateljev vrtcev, šol, svetovalnih delavcev in učiteljev, tudi perspektivi staršev in učencev migrantov. Perspektiva otrok je vse od sprejetja Konvencije o otrokovih pravicah (1989) ključna, saj konvencija določa, da morajo imeti otroci možnost izražanja svojih stališč in mnenj o vsebinah, povezanih z njimi samimi in njihovim življenjem.

Temeljna kazalca kakovosti pedagoškega procesa na vseh ravneh izobraževanja sta dobro počutje otroka/učenca/dijaka in vključenost, utemeljena v izobraževalnem modelu Experiential Education (EXE), razvitem v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja. Avtor modela Ferre Laevers (2011) meni, da je v procesu vzgoje treba spremljati, ali so zadovoljene otrokove osnovne potrebe za to, da je lahko sproščen, deluje spontano, vitalno, s samozaupanjem (dobro počutje). Obenem pa je treba glede na limite otrokovih zmožnosti spremljati tudi stopnjo osredotočenosti, zainteresiranosti, navdušenosti in stopnjo angažiranosti v dejavnostih (vključenost).

Navedena indikatorja sta manifestaciji in obenem rezultat pedagoškega procesa. Pri vključevanju otrok migrantov poudarjam:

- potrebo po pravični distribuciji dobrin in s tem dostopa do izobraževanja (Rawls 1999) z vključevanjem etike skrbi v delo z otroki (Slote 2007);
- spodbudno fizično in socialno učno okolje ter pogosto, intenzivno interakcijo odraslih z otroki in otrok z otroki (*ISSA Pedagogical Standards ... 2005*);

- smiselno učenje, ki vključuje prepoznavanje predhodnih znanj in izkušenj otrok, individualizacijo, organizacijo procesa, ki omogoča vzporedno uporabo materialov v otrokovem prvem jeziku in slovenskem jeziku (*ISSA Pedagogical Standards ... 2005; Smernice za vključevanje ... 2012*);
- participacijo otroka pri načrtovanju, izvedbi in evalvaciji pedagoškega procesa (Rutar 2013);
- celostni pedagoški pristop spremljanja in evalvacije, ki je umeščen v prostor, čas in kulturo otrok ter družin, strokovnih delavcev, vrtcev, šol in širše skupnosti in omogoča poglobljeno kontekstualizacijo razumevanja otrokovega učenja (Formosinho, Formosinho 2016);
- vključevanje družin v proces vzgoje, kar lahko zagotovi tudi uspešen prehod otrok iz domačega oziroma predšolskega v šolsko okolje.

Starši lahko k uspešnemu vključevanju otroka prispevajo predvsem s predstavitvijo otroka, z informacijami »o otrokovem dozdajšnjem šolanju, predznanju in dosežkih; močnih in šibkih področjih« (Vižintin 2017: 304), obenem pa bodo starši, »ki imajo občutek, da s sodelovanjem resnično vplivajo – na otrokov učni uspeh in počutje, spreminjanje v šoli, na učiteljevo delovanje itd. – tudi v prihodnje sodelovali s šolo (Vec 2009: 80). Vandenbroeck, De Stercke in Gobeyn (2013: 190) poudarjajo, da sodelovanje s starši ni vedno preprosto, ker je »pogajanje s starši drzna avantura, če izpostavimo spraševanju nekaj naših najljubših sklepov in predpostavk«, vendar je, kot navajajo »... nemogoče spoštovati otroke, če ne spoštujemo staršev«.

RAZLOGI ZA VKLJUČEVANJE GLASU OTROK PRISELJENCEV V RAZVOJ USTREZNIH PEDAGOŠKIH PRAKS

Vsi izvajalci programov predšolskega, osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja nimajo izkušnje preseljevanja v drugo okolje, državo, zato si težko predstavljajo občutja in potrebe otrok/učencev priseljencev. Veliko bolj senzibilni pa so lahko učitelji z lastno izkušnjo preseljevanja, ki so, kot pravi Marijanca Ajša Vižintin (2014), »sami izkusili medkulturni šok, proces izseljevanja in vključevanja v novo družbo, večleten trud za učenje jezika okolja, dileme, kako ohranjati in izpopolnjevati materni jezik, kulturo iz izvorne države ter hkrati sprejemati določena (drugačna) družbena pravila novega okolja« (prav tam: 75).

Predvidevam, da imajo študenti pedagoških študijskih programov, ki so med študijem v interakciji z učenci iz drugih kulturnih in jezikovnih okolij, večjo možnost za razvoj medkulturnih kompetenc, če te interakcije z otroki/učenci spremlja in podpira teoretizirana refleksija (Peček, Skubic Ermenc 2016). Ključnega pomena je prav refleksija izkušnje z upoštevanjem različnih perspektiv, vključenih v pedagoško situacijo. Vse, kar se zgodi v praksi, je namreč mogoče interpretirati izključno s pomočjo enoznačnega, dominantnega režima resnice (Foucault 1980), ki v določenih situacijah lahko spregleda

razloge za vedenje oziroma ravnanje otrok in njihovih staršev. Tako je mogoče nezainteresirano vedenje otroka za delo v razredu interpretirati kot odsotnost želje za učenje, čeprav je lahko razlog otrokovo nerazumevanje učnega jezika. Kljub temu da je razlog za nezainteresirano vedenje otroka nerazumevanje jezika, v katerem poteka pouk, bi lahko s pomočjo dominantnega režima resnice trdili, da mora otrok pred vključitvijo v razred dovolj dobro znati jezik, v katerem poteka poučevanje, zato da bo lahko sledil pouku in bil učno uspešen. Ta dominantna resnica izhaja iz poučevalne prakse, v kateri sta izključna vira novih vsebin učitelj in tekstovno gradivo. Vendar je mogoče doseči višjo stopnjo dobrega počutja in zainteresirane vključenosti otroka v učno situacijo (po Laevers 2011), kljub temu da otrok ne zna učnega jezika, z zagotavljanjem intenzivnih in pogostih interakcij med otroki in z odraslimi ter multimodalnim poučevanjem (Jewitt 2012). Tudi aktivno delo s senzornimi in samoregulacijskimi gradivi otroku omogoča, da sam uvidi pravilnost rezultata, rešitve problema oziroma naloge. Sem spada tudi stalno preverjanje pomena izgovorjenih in napisanih besed ter drugih vsebin, ki se dogajajo v razredu s pomočjo IKT tehnologije ali spoznavanja novih vsebin v jeziku, ki ga otrok razume. Razlage oziroma interpretacije pedagoških situacij namreč ne izhajajo zgolj iz vsebin, ki se jih študent ali učitelj uči in nauči med svojim izobraževanjem za poklic učitelja oziroma nadaljnjim izobraževanjem in usposabljanjem, pač pa tudi iz globljih profesionalnih plasti, ki jih Korthagen (2004) prepoznava v vrednotah, prepričanjih, stališčih in učiteljevem razumevanju svojega poslanstva. Zato je refleksija sicer obetaven koncept in priložnost za profesionalni razvoj in spreminjanje pedagoške prakse (prav tam), vendar samo v primeru soočanja različnih stališč staršev, otrok in učiteljev ter njihovih resnic. Ob tem pa je treba upoštevati tudi dejstvo, da lahko šibkejši predstavniki in nosilci stališč, to so otroci, prevzamejo resnice drugih, močnejših in dominantnih (čeprav s tem degradirajo svojo resnico oziroma stališče, perspektivo), kajti identitete in podobe o sebi otroci razvijajo predvsem v interakciji s pomembnimi drugimi (Vandenbroeck 1999). Zato za izboljšanje poučevanja ni treba zgolj spoznavati boljše strategije poučevanja, pač pa stalno in temeljno spreminjati stališča, predstave, koncepte, prepričanja in vedenja (Baird 2004).

Ob zavedanju, da je nemogoče posredno, zgolj z opazovanjem in interpretiranjem vedenja otrok/učencev spoznavati njihova občutja in potrebe, je treba poudariti ključni pomen neposrednega spoznavanja, poslušanja zgodb, pričakovanj otrok in njihovih družin, ki se vključujejo v nova okolja. Vključevanje glasu otrok/učencev je etična in moralna praksa, ki ima namen učencem omogočiti demokratično participacijo v šolskem procesu na ravni inštitucije in razreda (Taylor, Robinson 2009). Glas otrok priseljencev je pri njihovem vključevanju v slovenske šole pomemben tudi z vidika zagotavljanja redistribucije moči (Arnstein 1969), kar se lahko zgodi izključno v dialoški, enakovredni izmenjavi, predstavitvi in upoštevanju različnih socialnih, spoznavnih, emocionalnih stališč in perspektiv posameznikov ter skupin, udeleženih v vzgojno-izobraževalnem procesu. Pripravljenost za redistribucijo moči pa lahko prepoznamo v pedagogiki poslušanja in participatorni pedagogiki ter praksi (Rutar 2013), ki se v procesu načrtovanja, izvajanja in evalvacije odmika od vnaprej natančno

določenih predstav o poteku vzgojnega procesa in rezultata. Participatorna pedagogika in praksa z vključevanjem glasu otrok/učencev pri načrtovanju, izvedbi in evalvaciji pedagoškega procesa omogoča transformacijo odnosov in vsebin, kar pri vključevanju otrok priseljencev lahko pomeni spremembo načel in s tem samega procesa vzgoje. Obenem pa zmožnost in pripravljenost za delovanje v skladu z načeli participatorne pedagogike kažeta na interkulturno kompetentnost učiteljev/vzgojiteljev v teoriji in praksi. Ustreznost interkulturne kompetentnosti pa se po Klari Skubic Ermenc (2016) prepoznava v večperspektivnem in kulturno odzivnem kurikulumu ter razvoju zavedanja o večkulturni družbi pri poučevanju vseh predmetov (Vižintin 2017).

NAMEN RAZISKA VE

V pričujoči raziskavi sem želela raziskati, kako si otroci s priseljsko izkušnjo predstavljajo dobro (kakovostno) šolo in dobre učitelje. Spoznanja bodo lahko vplivala na odločitve pri oblikovanju predloga programa dela z otroki priseljenci v slovenskih osnovnih in srednjih šolah ter vrtcih, razvitem v projektu »Izzivi medkulturnega sobivanja«, ki poteka med letoma 2016 in 2021; sofinancirata ga Republika Slovenija in Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada.¹ V skladu s Konvencijo o otrokovih pravicah (1989), ki določa, »da morajo države pogodbenice jamčiti otroku, ki je sposoben izoblikovati lastna mnenja, pravico do svobodnega izražanja le-teh v vseh zadevah v zvezi z njim, o tehtnosti izraženih mnenj pa se presoja v skladu z otrokovo starostjo in zrelostjo«, je treba zagotoviti, da je pred pomembnimi odločitvami pri pripravi predloga programa slišan tudi glas otrok.

RAZISKOVALNA VPRAŠANJA

Z namenom priprave in organizacije ustreznega programa vključevanja otrok priseljencev sem želela pridobiti vpogled, kakšno šolo si želijo otroci priseljenci, ki že imajo izkušnjo izobraževanja v slovenskih javnih osnovnih šolah. Zanimalo me je:

- Kdaj se učenci v šoli dobro počutijo?
- Kaj je po mnenju učencev značilno za dobro šolo?
- Kdo je za učence dober učitelj?
- Kaj je učencem všeč pri odnosih sošolcev do njih?
- Kaj bi potrebovali učenci migranti in kaj bi morali upoštevati, da bi se učenci migranti lahko dobro počutili in bili učno uspešni?

¹ Vzporedno, prav tako med letoma 2016 in 2021, poteka tudi projekt »Le z drugimi smo«, ki ga financirata Republika Slovenija in Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada, z namenom ozaveščanja pomena spoštovanja različnosti, medkulturnega sodelovanja in spoštljivega sobivanja v večkulturnih družbah za krepitev oblikovanja vključujočih šolskih in razrednih skupnosti v vzgojno-izobraževalnih organizacijah.

METODOLOGIJA

V raziskavi sem uporabila deskriptivno in kavzalno neeksperimentalno metodo pedagoškega raziskovanja.

Vključeni v raziskavo

V raziskavo je bilo vključenih 40 učencev, starih od 8 do 15 let, ki obiskujejo pouk v slovenskih javnih šolah, vključenih v projekt »Izzivi medkulturnega sobivanja«, katerega cilj je med drugim tudi priprava predloga programa dela z otroki priseljenci v vrtcih, osnovnih in srednjih šolah; projekt poteka med letoma 2016 in 2021; sofinancirata ga Republika Slovenija in Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada.

Postopek zbiranja in obdelave podatkov

Podatki so bili zbrani junija 2017 s polstrukturiranimi intervjuji. Ob pogovoru z učenci so multiplikatorke projekta, ki sodelujejo z učenci na šolah, skupaj z učenci neposredno zapisovale njihove odgovore. Zbrani podatki so bili obdelani po načelih kvalitativne metodologije pedagoškega raziskovanja. Podatke sem uredila, transkribirala in odprto kodirala (Vogrinc 2008).

REZULTATI IN INTERPRETACIJA

Situacije in pogoji, ki omogočajo, da se učenci v šoli dobro počutijo

Izhajajoč iz dveh indikatorjev kakovosti pedagoškega procesa, in sicer »dobrega počutja« in »vključenosti« (po Laevers 2005), me je zanimalo, v katerih situacijah se otroci v šolah dobro počutijo. V odgovorih so učenci omenjali situacije, ki jih je bilo mogoče umestiti v štiri kategorije, in sicer: odnose in proces, materialne pogoje, vsebino in samoznavo, kar se sklada s temeljnimi standardi kakovosti. Strukturni kazalci se nanašajo na organizacijske dimenzije inštitucije in materialne pogoje (velikost razredov, stopnjo izobrazbe strokovnih delavcev, število otrok na odraslo osebo ...), procesni so v povezavi s procesom in z odnosi v razredu, ki se kažejo na ravni individualizacije, učnega okolja, sodelovanja z družinami, strategij poučevanja in smiselnega učenja, načrtovanja in spremljanja, socialne inkluzije, profesionalnega razvoja (*ISSA Pedagogical Standards ...* 2005), rezultati pa so pričakovani učinki učnega procesa. V raziskavi se rezultati kažejo v samoznavni učencev. Očitno za otroke priseljence niso zanemarljivi materialni pogoji, saj navajajo, da se počutijo dobro, ko so v telovadnici, računalniški učilnici, (v) veliki šoli z dobro opremo. Med

učnimi aktivnostmi, pri katerih se dobro počutijo, omenjajo aktivnosti, v katerih poteka veliko intenzivnih interakcij med učenci, kot so športni dnevi, šport, izleti, likovni in glasbeni pouk, multimedija, omenjajo tudi učenje slovenščine in matematike.

Rezultati kažejo, da je za dobro počutje otrok priseljencev ključnega pomena ustrezen odnos, pozitivno pripoznanje (Fraser 1996) in ne zgolj dostop do izobraževanja. Učenci omenjajo, da se dobro počutijo, ko je v šoli zabavno, ko dobijo pomoč, ko so vsi prijazni, učitelji prijazni, ko se družijo, so sproščeni, imajo prijatelje, dobre prijatelje in dodatno razlago. Očitno je, da se dobro počutijo, ko je zagotovljenih več različnih pogojev za učno uspešnost, saj omenjajo 1) materialne pogoje, 2) odnose, 3) učne strategije (pomoč, dodatna razlaga) ter 4) dobro počutje ob rezultatu: »ker se učim, ko nekaj znam«. Iz odgovorov je mogoče zaznati povezanost ustreznih materialnih pogojev, naklonjenih odnosov, in kot rezultat, učno uspešnost učencev.

Značilnosti dobre šole s perspektive učencev priseljencev

V odgovorih na vprašanja o značilnostih dobre šole so učenci s priseljsko izkušnjo predstavili svoj pogled na značilnosti dobre šole/dobrih šol. Odgovori ponovno odsevajo pomen prisotnosti vseh pogojev, značilnih za kakovostne šole (strukturnih, procesnih in rezultatov). Učenci so eksplicitno poudarili materialne pogoje, odnose in proces ter učne rezultate. V odgovorih, ki se nanašajo na procesne vidike kakovosti, je ponovno poudarjena pričakovana 1) spodbudna interakcija učiteljev z učenci in 2) učencev z učenci. Na ravni spodbudnih socialno-emocionalnih in učnih interakcij učenci priseljenci omenjajo naslednje značilnosti dobre šole: dobre prijateljice/prijatelje, da si učenci pomagajo med seboj, prijazne, pravične učitelje, pomoč učitelja, ko učenec potrebuje pomoč in možnost biti razumljen pri sporočanju.

Iz izjav učencev pa je mogoče sklepati, da je njihova predstava o dobri šoli povezana predvsem s pričakovanji do učiteljev, kot kaže izjava 14-letnega učenca iz Kosova, ki je dejal: »Če so učitelji dobri, je tudi šola dobra.«

Pri naštevanju strukturnih pogojev učenci omenjajo naslednje: lepa šola z lepim igriščem, lepo opremljene učilnice, knjižnica z veliko knjigami, velika telovadnica, malica v šoli, podaljšano bivanje, jedilnica v šoli. Materialne pogoje otroci priseljenci opazijo in cenijo ter zanje niso samoumevni. Na to kaže tudi izjava 8-letne učenke iz Moldavije, ki je dejala: »Da imamo podaljšano bivanje, pomoč, da šola nudi malico. Tega pri nas ni bilo. In kosilo v podaljšanem bivanju.«

Očitno pa dobri šoli učenci pripisujejo tudi učne rezultate. Značilnost dobrih šol je po mnenju učencev, »da se kaj naučiš, da se veliko naučiš in da se lahko učiš različne jezike«.

Značilnosti dobrih učiteljev s perspektive učencev priseljencev

Pri navajanju značilnosti dobrega učitelja so učenci ponovno navajali, tokrat še bolj poudarjeno 1) spodbudno socialno-emocionalno interakcijo in 2) spodbudno poučevalno interakcijo. Navajajo, da je dober učitelj tisti, »ki pomaga, posluša, ne nadere, hoče govoriti z mano, prijazen, pravičen, zabaven, se heca, se zna pohecati, lahko se pogovoriš, ko imaš težave in poskuša razumeti moj jezik«.

Pri poučevalni spodbudni interakciji pa so učenci navajali pedagoško-didaktične pristope. Za vse pričakovane in omenjene pristope je značilno, da so usmerjeni k zagotavljanju dodatnih spodbud za doseganje učne uspešnosti, kot so: »poskuša me razumeti; te uči, kako moraš delati; pomaga, da se hitreje naučim; dobro razloži snov, razlaga; potrudi se naučiti; razloži dodatno, če ne razumeš; zanimive ure, povezuje snov s primeri iz prakse; daje domače naloge, da ponovim; daje možnost, da popravimo, če so negativne ocene. Omenjena pa je bila tudi dimenzija vodenja razreda, kot je »ustavi klepetanje med uro«.

Rezultati kažejo, da je pozitivna podoba učiteljev v predstavah učencev priseljencev pri navajanju pedagoško-didaktičnih pristopov povezana z intrapersonalnimi kompetencami učiteljev (Stier 2006), s kognitivnimi veščinami in z zmožnostmi umeščanja sebe v pozicijo drugega, videnja sebe »od zunaj«, izmenjavo v delovanju glede na vlogo notranjega ali zunanjega akterja dogajanja, soočanja s problemi, ki izhajajo iz interkulturnih situacij, in odprtostjo, z upoštevanjem kulturnih posebnosti, ne da bi jih ocenjevali avtomatično ali nekritično. Interpersonalne kompetence vsebujejo tudi emocionalne veščine, kot so razumevanje vzroka pojava določenih občutij, zmožnost soočanja z različnimi občutki v povezavi z neznanimi kulturnimi okolji. Povezana pa je tudi z interpersonalnimi kompetencami učiteljev, kot so interaktivne veščine in zmožnosti ustreznega interpretiranja različnih neverbalnih in subtilnih znakov ter emocionalnih odzivov, razumevanje verbalnih in neverbalnih sporočil in kulturnih kodov pogovorov, zmožnost zavedanja lastnega interakcijskega stila in situacijska senzibilnost oz. ustrezna odzivnost na kontekstualni pomen (prav tam).

Predstava o dobrem učitelju/učiteljici, ki posredno kaže na potrebe otrok v procesu učenja, in izkušnja v odnosu z njima se sintezno odražata v naslednji izjavi 15-letne učenke iz Irana: »Meni vedno (učiteljica) pomaga za vse, rada se smeje in je zabavna, posluša, hoče govoriti z mano, vse razlaga 100-krat, lepo riše, je prijazna, mene ima rada.«

Rezultati raziskave se skladajo tudi s študijo Cornelius Whita (2007), v kateri avtor ugotavlja, da zlasti empatija, toplina, učiteljeva nedirektivnost ter spodbujanje učencev k razmišljanju pozitivno vplivajo na dosežke otrok na akademskem področju in še posebej pri razvoju kritičnega razmišljanja. Podobno Thijs in Koomen ugotavljata (2008), da ima podpora, naklonjenost vzgojitelja ključno vlogo pri otrokovem občutku varnosti kot izhodišču za otrokovo vključevanje v učne dejavnosti, naloge.

Kaj je učencem priseljencem všeč v odnosu sošolcev do njih

Spodbudna interakcija med učitelji in otroki je pogostejša kot interakcija med otroki prepoznana kot pomemben dejavnik učne uspešnosti učencev. Že v zgodnjih osemdesetih letih prejšnjega stoletja je Johnson (1981) ugotovil, da je lahko interakcija med otroki celo pomembnejši dejavnik vpliva na učno uspešnost otrok kot interakcija učitelja z učenci. Ob tem avtor poudarja, da zgolj bližina in prisotnost vrstnikov v razredu ne zagotavljata pozitivnega vpliva na učno uspešnost učencev. Za pozitiven vpliv odnosa učenec-učenec na učno uspešnost so potrebni sprejemanje, podpora in naklonjenost drug drugemu, kar lahko učitelj spodbuja z ustreznim oblikovanjem ciljev. K razvoju spodbudnih interakcij med učenci prispevajo predvsem sodelovalne oblike dela in cilji, v katerih se pojavljajo nestrinjanja in kontroverznosti, kar lahko konstruktivno prispeva k učnim dosežkom, socializaciji in razvoju, vendar morajo biti učenci v teh situacijah ustrezno spodbujani in vodeni (prav tam).

Pričujoča raziskava tudi kaže, da otroci priseljenci, vključeni v raziskavo, pri svojih vrstnikih ne cenijo zgolj njihovega odnosa z namenom vzpostavljanja prijateljstva, pač pa tudi odnos z namenom zagotavljanja učne uspešnosti. Prav zato je bilo mogoče vse odgovore povezati z dvema kategorijama, in sicer s socialno-emocionalnimi in spodbudnimi učnimi interakcijami. Učenci migranti v socialno-emocionalnih interakcijah cenijo, da se drugi učenci, kot navajajo: »pogovarjajo z mano, pomagajo, (so) dobri prijatelji; prijazni; me poslušajo; posodijo; družijo z mano; ne zafrkavajo; vabijo na rojstne dneve; so fajn; se hecajo; se skupaj igramo, se igrajo z mano«. Odgovori v celoti odsevajo temeljne človekove funkcije, kot jih antropologinja Martha Nussbaum (1992) priznava kot značilne za vsako človeško bitje, se pa v različnih družbah odražajo na različne načine. Pri njihovem prepoznavanju izhaja iz prepričanja, da mora družba takrat, ko identificiramo te še zlasti pomembe temeljne funkcije, razmisliti, kaj socialne in politične institucije naredijo za njihovo uresničevanje. Vprašati se moramo, ali družba nudi ljudem to, kar ti potrebujejo, da bi zmogli delovati v skladu s temeljnimi človekovimi funkcijami? Temeljne človekove funkcije lahko prevedemo tudi na področje vzgoje in pogojev v razredu. Zaželeno bližino in naklonjenost drugih otrok do migrantov lahko povežemo s temeljno človekovo funkcijo pripadnosti, kajti, kot pravi Nussbaum: »Vsa človeška bitja prepoznavajo in občutijo pripadnost in skrb za druge ljudi. Še več, cenimo način življenja, ki je konstituiran s pripoznanjem in pripadnostjo. Živimo za druge in z drugimi, in življenja, ne da bi pripadali, ni vredno živeti« (prav tam: 219). Tudi igra in humor sta temeljni človekovi funkciji, ki jo omenjajo v raziskavo vključeni učenci. In, kot meni Nussbaum (1992: 219–220): »Smeh in igra sta najpogostejše med najglobljimi in prvimi oblikami vzajemne oblike pripoznanja ... celotna skupnost, ki ne zmora humorja in igre, je zelo tuja in zastrašujoča.«

Izjave, ki podpirajo tezo, da se otroci priseljenci želijo učiti in naučiti več tudi v odnosu z vrstniki, kot bi se zmogli naučiti sami, se skladajo s sociokulturno teorijo Vygotskega (1978). Avtor poudarja, da če želimo odkriti aktualni odnos razvojnega procesa z učnimi zmožnostmi, učečega ne moremo omejiti z določanjem in ugotavljanjem

njegove trenutne razvojne stopnje, pač pa moramo zagotavljati priložnosti za učnje v območju bližnjega razvoja, v katerem je učenec lahko uspešen pri učenju s pomočjo vodenja odraslega ali v sodelovanju z bolj razvitim vrstnikom. Otroci priseljenci se ob sovrstnikih dobro počutijo tudi takrat, ko jim ti pomagajo pri hitrejšem učnem napredovanju. Navajajo, da jim je pri odnosu njihovih vrstnikov do njih všeč, ko jim: »pomagajo pri učenju, povejo, kako naj se učim; pomagajo narediti domačo nalogo; pomagajo učiti slovensko«. Prav ta spoznanja nas spodbujajo k ozaveščanju o velikem pomenu podpore, ki jo lahko nudijo tudi drugi otroci priseljenci, ki so že dlje časa vključeni v slovenske šole in vrtce oziroma govorijo jezik, ki ga razume otrok, ki se pravkar vključuje v novo okolje (Vižintin 2017).

Kaj bi potrebovali otroci migranti in kaj bi morali upoštevati, da bi se počutili dobro in bili učno uspešni

Z vključevanjem otrokovega glasu, glasu učencev migrantov, sem, izhajajoč iz njihovih doživetij in izkušenj, želela spoznati, kaj bi bilo treba upoštevati pri načrtovanju in izvajanju pedagoškega procesa v šolah. V nadaljevanju predstavljam nekaj tipičnih izjav učencev.

Da to, kar doživljam, je težko, in da je to, kar sem do zdaj delala največ, kar lahko. (Deklica iz Kosova, tri leta vključena v slovensko šolo)

Rad bi, da vejo, koliko se trudim in da večkrat ponovimo neko stvar. (Deček iz Srbije, eno leto vključen v slovensko šolo)

Da ni vsaka oseba ista, vsaka oseba ima svoje mišljenje in svoje življenje. (Deklica iz Bosne, eno leto vključena v slovensko šolo)

Da v Sloveniji ne živim dolgo. Da sem imel v Bosni same petice in štirice, tu pa zaradi nepoznavanja jezika dobivam slabše ocene, zato vsi mislijo, da sem slab učenec. Da sem dober športnik. (Deček iz Bosne, 10 mesecev vključen v slovensko šolo)

Rezultati kažejo, da je bila večina otrok v okolju, kjer so se do sedaj šolali, učno zelo uspešnih, pogosto so bili športno aktivni. Zaradi slabšega izražanja v slovenskem jeziku so v novem okolju pogosto prepoznani kot slabi učenci. Učenci želijo, da bi v okolju, v katerega se vključujejo, vedeli, »da jim je težko« in da so bili v okolju, iz katerega prihajajo, uspešni; želijo si pozitivnega pripoznanja. Spoznanja nas ponovno opozorijo na dejstvo, da pravica do vključevanja v šole ni dovolj, potrebna sta skrben odnos (Fraser 1996) in zagotavljanje priložnosti za participacijo (z možnostjo različnih načinov izražanja, upoštevanjem njihovih pobud, s prispevanjem in pripadanjem

v učeči se skupnosti). Svoje sedanje počutje in uspešnost učenci pogosto primerjajo s počutjem in z uspešnostjo v prejšnjem okolju, kjer so bili običajno uspešni oziroma uspešnejši kot v okolju, v katerega se vključujejo.

SKLEP

V raziskavi sem želela spoznati stališča otrok, učencev priseljencev, njihovo pojmovanje dobre šole, z namenom vključevanja njihove perspektive v razvoj strateških dokumentov na področju razvoja in zagotavljanja kakovosti pedagoškega procesa. Identificirani so bili ključni elementi, ki vplivajo na dobro počutje in stopnjo vključenosti (procesna indikatorja kakovosti pedagoškega procesa po Laevers 2011) otrok priseljencev v slovenske osnovne šole.

Učni dosežki učencev priseljencev v Sloveniji so pomembno nižji kot dosežki otrok brez migrantske izkušnje (PISA 2015). Rezultati pričujoče raziskave pa nakazujejo, da si učenci s priseljskim ozadjem zelo želijo učne uspešnosti, s svojimi odgovori pa tudi predlagajo poti in pristope, za katere menijo, da bi k temu lahko prispevali (pomoč učiteljev, sodelovanje s sošolci, pomoč sošolcev, dodatne razlage, znanje učnega jezika oziroma poučevanje v maternem jeziku). Raziskava je tako empirično potrdila potrebo po organizaciji vzgojno-izobraževalnega procesa v skladu z načelom enakih možnosti z upoštevanjem različnosti otrok (spoštovanje otrokove izvorne kulture) in z razvijanjem večkulturnosti in raznojezičnosti, pri čemer naj bi »vrtec/šola/dijaški domovi otroka podpirali pri uporabi maternega jezika ter ga hkrati aktivno spodbujali k razvoju sporazumevalnih zmožnosti v slovenskem jeziku« (Smernice za vključevanje ... 2012: 4). Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport RS že več let za učence priseljence podpira in omogoča izvajanje pouka maternih jezikov otrok (*Vključevanje otrok ...* 2017) tudi z vabili k oddaji vlog za sofinanciranje dopolnilnega pouka maternih jezikov in kultur za otroke priseljencev.

V raziskavi ugotavljam, da otroci priseljenci dobro šolo povezujejo s spodbudno socialno-emocionalno in poučevalno interakcijo ter z učiteljevimi ravnanji, povezanimi z njegovo intrapersonalno in interpersonalno kompetentnostjo. Predstava otrok priseljencev o dobri šoli je povezana predvsem s kakovostjo učnega procesa, čeprav velik pomen pripisujejo tudi materialnim pogojem, založenosti šol s knjigami in dostopnosti do druge infrastrukture, kot so igrišča, telovadnice, računalniške učilnice. Zgovoren pa je tudi podatek, da učenci pogosto poudarjajo dostopnost in organiziranost šolske prehrane.

Rezultati nakazujejo, da večina učiteljev in vzgojiteljev v slovenskih šolah in vrtcih, ki so vključeni v oblikovanje predloga programa dela z otroki priseljenci, empatično in skrbno vzpostavlja odnos z učenci priseljenci; večina učencev, vključenih v raziskavo, se v osnovni šoli dobro počuti, kar pomeni, da je zagotovljen individualiziran in personaliziran odnos učiteljev z učenci. Kot moteče dejavnike v interakciji

nekateri učenci omenjajo vpitje učiteljev oziroma njihovo neobčutljivost za počutje učencev in njihove težave pri učenju.

V raziskavo vključeni učenci priseljenci velik pomen pripisujejo tudi dobrim odnosom s sošolci. Kjer se pojavljajo težave v interakciji učencev priseljencev z drugimi učenci, bo treba s soočanjem različnih perspektiv vseh vključenih v pedagoški proces ugotoviti razloge za morebitno neustrezno razredno dinamiko, ki ne omogoča polnega uresničevanja temeljnih človekovih funkcij, po Marthi Nussbaum (1992) pripadnosti, igre in humorja v vzajemnem pozitivnem pripoznanju vseh vključenih v pedagoški proces.

Ugotavljam, da lahko uspešen prehod v novo okolje omogočimo s prepoznavanjem in povezovanjem otrokovih predhodnih znanj in izkušenj z novimi vsebinami, učnimi pogoji in pričakovanji. Možnost, da se otrok izrazi, predstavi, je mogoče zagotoviti z naklonjenim poslušanjem, v intervjujih z otroki in s starši, v neformalnih pogovorih in multimodalnem okolju (Jewitt 2012), v reprezentacijah s pomočjo uporabe sodobne tehnologije – kadar se otrok ne more verbalno izražati oz. sporočiti v jeziku, ki ga razumejo učitelj in drugi otroci.

Pedagoški izziv je tudi zagotavljanje nepaternalističnega odnosa in spoštovanja drugega, ki si prizadeva izražati v jeziku, katerega le deloma obvlada. Treba je poudariti, da je lahko govorec, katerega materni jezik ni slovenščina, enakovredno kot sogovornik, s katerim je v govorni interakciji, kompetenten v drugem jeziku (Cenoz, Jasone, Durk Gorter 2011). Rezultati raziskave kažejo na preveliko odvisnost uspešnosti učencev od jezikovne zmožnosti sporočanja v slovenskem jeziku. Marijanca Ajša Vižintin (2017) pri poučevanju slovenščine kot drugega jezika v osnovni/srednji šoli v prvih šestih mesecih predlaga strnjeno obliko učenja vsak dan prve tri šolske ure, nato vključitev v razred oz. oddelek, po šestih mesecih do dveh let pa poučevanje slovenščine prvo šolsko uro ali med preduro. Spoznanja v projektu »Izzivi medkulturnega sobivanja« pa kažejo, da je pri poučevanju slovenščine kot drugega jezika v šoli ključnega pomena neposredna in takojšnja povezanost učenja slovenskega jezika z vsebinami, ki jih učenci pozneje, če je le mogoče še istega dne, spoznavajo pri pouku oziroma uporabijo v svojem vsakdanjem življenju. Pri razvijanju ustreznih pedagoških modelov je treba upoštevati tudi mednarodna spoznanja, po katerih integracija otrok migrantov v razrede že od samega začetka vključevanja v novo okolje prinaša boljše učne rezultate kot vključevanje otrok najprej v pripravljalne jezikovne tečaje z zavlačevanjem vključevanja v razred skupaj z drugimi otroki. Raziskave kažejo, da je učenje jezika pomembno, vendar mora biti organizirano kot dodatek rednega pouka in ne namesto njega (OECD 2012).

Spoštovanje jezikovnega in kulturnega ozadja vsakega otroka spodbuja njihov akademski uspeh s povečanjem samozaupanja in samozavesti (Herzog Punzenberger, Le Pichon Vorstman, Siarova 2017). Obenem pa ima nespoštovanje ali zniževanje vrednosti kultur otrok in jezikov, ki jih otrok govori in razume, negativni vpliv na njihove dosežke in motivacijo. Kljub temu v povezavi z jezikovno raznolikostjo pogosto prevladuje diskurz deficita. Jezikovno raznolikost se tudi v mednarodnem

okolju pogosto razume kot oviro in ne kot vir in priložnost (prav tam). Za zagotavljanje večkulturnega in večjezikovnega okolja bo treba v razrede vključevati družine in lokalno skupnost ter šolo povezovati s skupnostjo, kar dobro vpliva na (Radovan, Koscielniak 2015) kohezivnost lokalne skupnosti (z druženjem, s sodelovanjem, z izmenjavo znanja, izkušenj med različnimi posamezniki, kulturami, družbenimi skupinami in generacijami). Predvsem pa bo treba razvoj veščin in prenos znanja med različnimi jeziki in kulturami spodbujati z interaktivnimi strategijami učenja in spoštovanjem kulturnih razlik in raznolikosti v razredu in zunaj njega.

Pridobljena spoznanja pa navsezadnje kažejo, da učenci priseljenci zaznavajo različne stopnje vključenosti. Med 1) biti prisoten v določenem okolju, 2) biti vključen v življenje in dejavnosti v razredu, skupini ter 3) biti del skupine, ki ji pripadaš, obstajajo pomembne razlike, tako kot med toleranco in pozitivnim, skrbnim pripoznanjem v raznoliki, učeči se skupnosti.

LITERATURA

- Arnstein, Sherry R. (1969). A Ladder of Citizen Participation. *JAIIP* 35/4, 216–224.
- Baird, John R. (2004). Collaborative Reflection, Systematic Enquiry, Better Teaching. *Teachers and Teaching* (ur. H. Munby, T. Russell). London: Routledge, 39–54.
- Cenoz, Jasone, Durk Gorter (2011). A Holistic Approach in Multilingual Education: Introduction. Special issue: Toward a Multilingual Approach in the Study of Multilingualism in School Contexts. *The Modern Language Journal* 95/3, 339–343.
- Cornelius White, Jeffrey (2007). Learner-Centered Teacher-Student Relationships are Effective: A Meta-Analysis. *Review of Educational Research* 77, 113–143.
- Draft Conclusions of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council, on Inclusion in Diversity to achieve a High Quality Education for All* (2017), <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5741-2017-INIT/en/pdf> (23. 5. 2018).
- Ermenc Skubic, Klara (2016). Intercultural Dimensions of Education. *Nastava i vaspitanje: Časopis za pedagošku teoriju i praksu* 65/1, 7–16.
- Formosinho, João, Formosinho, Júlia (2016). The Search for a Holistic Approach to Evaluation. *Assessment and Evaluation for Transformation in Early Childhood* (ur. Julia Formosinho, Christine Pascal). Oxon, New York: Routledge, 93–106.
- Foucault, Michel (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- Fraser, Nancy (1996). *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition and Participation*. The Tanner Lectures on Human Values. Stanford University.
- Freire, Paulo (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Herder and Herder.
- Herzog Punzenberger, Barbara, Le Pichon Vorstman, Emmanuelle, Siarova, Hanna (2017). Multilingual Education in the Light of Diversity: Lessons Learned. *NESET II Report*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.

- ISSA Pedagogical Standards for Preschool and Primary Grades* (2005). Budimpešta, New York: International Step by Step Association.
- Jewitt, Carey (2012). *Technology, Literacy, Learning: A multimodal Approach*. London: Routledge.
- Johnson, David W. (1981). Student-Student Interaction: The Neglected Variable in Education. *Educational Researcher* 10/1, 5–10.
- Konvencija o otrokovih pravicah* (OZN), <http://www.varuh-rs.si/pravni-okvir-in-pristojnosti/mednarodni-pravni-akti-s-podrocja-clovekovih-pravic/organizacija-zdruzenih-narodov/konvencija-o-otrokovih-pravicah-ozn/> (1. 5. 2018).
- Korthagen, Fred A. J. (2004). In Search of the Essence of a Good Teacher: Towards a More Holistic Approach in Teacher Education. *Teaching and Teacher Education* 20/1, 77–97.
- Laevers, Ferre (2011). Experiential Education: Making Care and Education More Effective Through Well-Being and Involvement. *Child Care – Early Childhood Education and Care* (ur. John Bennett). France: OECD, 52–56.
- Lopez, Gerardo R., Scribner Jay D., Mahitivanichcha, Kanya (2001). Redefining Parental Involvement: Lessons from High-Performing Migrant-Impacted Schools. *American Educational Research Journal* 38/2, 253–288.
- Moss, Peter, Dahlberg, Gunilla, Pence, Alan (2000). Getting Beyond the Problem with Quality. *European Early Childhood Education Research Journal* 8/2, 103–115.
- Nussbaum, Martha C. (1992). Human Functioning and Social Justice: In Defense of Aristotelian Essentialism. *Political theory* 20/2, 202–246.
- OECD (2012). *Untapped Skills: Realizing the Potential of Immigrant Students*, OECD Publishing, <http://www.oecd.org/education/school/Untapped%20Skills.pdf> (23. 5. 2018).
- OECD (2015) *Helping Immigrant Students to Succeed at Schools – and beyond*, <https://www.oecd.org/education/Helping-immigrant-students-to-succeed-at-school-and-beyond.pdf> (23. 5. 2018).
- OECD (2016), *PISA 2015 Results (Volume I): Excellence and Equity in Education*, PISA, OECD Publishing: Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264266490-en> (23. 5. 2018).
- Peček, Mojca, Skubic Ermenc, Klara (2016). Educating Teachers to Teach in Culturally and Linguistically Heterogeneous Classrooms. *Sodobna pedagogika* 67/2, 8–25.
- Radovan, Marko, Kościelniak, Marek (ur.) (2015). *Learning and Education in Community: The Role of Schools and Community Organisations = Učenje in izobraževanje v skupnosti: Vloga šole in skupnostnih organizacij*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete = University Press, Faculty of Arts.
- Ramey, Craig T., Ramey L. Sharon (2004). Early Learning and School Readiness: Can Early Intervention Make a Difference? *Merrill-Palmer Quarterly* 50/4, 471–491.
- Rawls, John (1999). *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Rutar, Sonja (2013). *Poti do participacije otrok v vzgoji*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.

- Seginer, Rachel (2006). Parents' Educational Involvement: A Developmental Ecology Perspective. *Parenting: Science and practice* 6/1, 1–48.
- Slote, Michael (2007). *The Ethics of Care and Empathy*. London, New York: Routledge.
- Smernice za vključevanje otrok priseljencev v vrtce in šole (2012), http://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2013/programi/media/pdf/smernice/cistopis_Smer-nice_vkljucevanje_otrok_priseljencev.pdf (25. 4. 2018).
- Stier, Jonas (2006). Internationalisation, Intercultural Communication and Intercultural Competence. *Journal of Intercultural Communication* 11, 1–11.
- Strategija vključevanja otrok, učencev in dijakov migrantov v sistem vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji (2007), http://www.mizs.gov.si/si/vkljucevanje_priseljencev_v_sistem_vzgoje_in_izobrazevanja/splosno/ (14. 5. 2018).
- Smernice za vključevanje otrok priseljencev v vrtce in šole (2012), http://www.mizs.gov.si/si/vkljucevanje_priseljencev_v_sistem_vzgoje_in_izobrazevanja/splosno/ (14. 5. 2018).
- Taylor, Carol, Robinson, Carol (2009). Student Voice: Theorising Power and Participation. *Pedagogy, Culture & Society* 17/2, 161–175.
- Thijs Jochem, T., Koomen, Helma M. Y. (2008). Taskrelated Interactions Between Kindergarten Children and their Teachers: The Role of Emotional Security. *Infant and Child Development* 17/2, 181–197.
- Vandenbroeck, Michel (1999). *The View of the Yeti: Bringing up Children in the Spirit of Self-Awareness and Kindredship*. The Hague, Netherlands: Bernard van Leer Foundation.
- Vandenbroeck, Michel, Coussée, Filip, Lieve, Bradt, Roose, Rudi (2011). Diversity in Early Childhood Education: A Matter of Social Pedagogical Embarrassment. *Social Pedagogy and Working with Children and Young People: Where Care and Education Meet* (ur. Claire Cameron, Peter Moss). London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, 53–68.
- Vandenbroeck, Michel, De Stercke, Nadine, Gobeyn, Hildregard (2013). What if the Rich Child has Poor Parents? The Relationship from a Flemish Perspective. *Early Childhood and Compulsory Education: Resonconceptualising the Relationship* (ur. Peter Moss). London, New York: Routledge, 174–191.
- Vec, Tomaž (2009). Partnerstvo med šolo in starši – enoznačni cilj in različnost poti. *Šola kot stičišče partnerjev: Sodelovanje šole, družine in lokalnega okolja pri vzgoji in izobraževanju otrok* (ur. Franc Cankar, Tomi Deutsch). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 63–82.
- Vižintin, Marijanca Ajša (2014). Model medkulturne vzgoje in izobraževanja: Za uspešnejše vključevanje otrok priseljencev = The Model of Intercultural Education: For a More Successful Inclusion of Immigrant Children. *Dve domovini / Two Homelands* 40, 71–89.
- Vižintin, Marijanca Ajša (2017). *Medkulturna vzgoja in izobraževanje: Vključevanje otrok priseljencev*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Vključevanje otrok priseljencev v slovenski vzgojno-izobraževalni sistem (2017), http://www.mizs.gov.si/si/vkljucevanje_priseljencev_v_sistem_vzgoje_in_izobrazevanja/splosno/ (14. 5. 2018).

Vogrinc, Janez (2008). *Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Vygotsky Semyonovich, Lev (1978). *Mind in Society*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

SUMMARY

SCHOOL QUALITY FROM THE PERSPECTIVE OF MIGRANT CHILDREN AS A BASIS FOR ENSURING INCLUSIVE EDUCATION

Sonja RUTAR

Ensuring the quality of the educational process for migrant children in order to establish a socially cohesive and inclusive society is a serious challenge. There is a clear connection between a successful integration of migrant children and school performance on the one hand and a positive recognition of children and their families' languages, cultures, previous knowledge and experiences on the other. The paper presents the results of a study conducted with migrant schoolchildren in Slovenian primary schools (n=40) aimed at investigating their perspectives on and perception of what a good school is. The results of the study will allow us to include migrant children's perspectives when designing the programme for working with migrant children in Slovenian schools and preschools.

The findings of the study indicate that students with an immigrant background really want to be successful academically; they suggest methods and approaches that could contribute to their school performance (assistance provided by their teachers and schoolmates, collaboration with schoolmates, additional explanations, knowledge of the teaching language or classes taught in their mother tongues). They associate a good school with encouraging socio-emotional and learning interaction as well as with teachers' actions that demonstrate the teachers' intrapersonal and interpersonal competence. Furthermore, they emphasize good relationships with schoolmates and material conditions.

The responses given by the children participating in the study indicate that students' academic achievements depend greatly on their proficiency in communicating in Slovene. To ensure a multicultural and multilingual environment, children's prior languages and experiences will have to be acknowledged (in interviews with children, parents, informal conversations and in multimodal environments). Moreover, schools will have to cooperate with the community, interactive learning strategies will have to be implemented and cultural differences/diversity inside and outside the classroom will have to be recognized.

Our findings also point to significant differences among (1) being present in an environment, (2) participating in the life and activities of a classroom or group and (3) being part of a group you belong to. In other words, there is a significant difference between tolerance and positive, caring recognition in a diverse, learning community.

BIOGRAFSKO UČENJE IN SPREMINJANJE IDENTITETE: MIGRACIJSKE IZKUŠNJE NEŽE GERKŠIČ – AGNES LACROIX

Klara Kožar ROSULNIK¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Biografsko učenje in spreminjanje identitete: Migracijske izkušnje
Neže Gerkšič – Agnes Lacroix

Avtorica v prispevku migracijske izkušnje svoje pratete Neže Gerkšič oz. Agnes Lacroix obravnava kot polje učenja in ga interpretira s teorijo biografskega učenja. Biografsko učenje obravnava kot proces, ki se dogaja v vsakdanjem življenju in (re)konstruira identiteto, znanje, veščine, stališča in vrednote. Z analizo avtobiografskega zapisa prikaže, kako je akterka migracij z različnimi strategijami (s prilagajanjem, z osebno rastjo, razvojem individualnega sloga življenja, s poseganjem v družbena pravila okolja, z inovativnim učenjem) oblikovala svoja znanje in identiteto. Avtorica strategije učenja predstavi kot orodje, s katerim analizira in interpretira učenje ob izkušnji migracije.

KLJUČNE BESEDE: biografsko učenje, ženska migracija, identiteta, avtobiografska metoda, fenomenološka paradigma raziskovanja

ABSTRACT

Biographical Learning and Identity (Re)construction: The Migration Experiences of Neža Gerkšič, aka Agnes Lacroix

The article interprets the migration experiences of Neža Gerkšič using the theory of biographical learning. It sees biographical learning as a process that occurs in everyday life and results in the (re)construction of identity, knowledge, skills, attitudes and values. The analysis of the autobiographical story shows how a female migrant used various strategies (adaptation, personal growth, development of an alternative lifestyle, influencing local social rules, innovative learning) to form her knowledge and (re)construct her identity. The article closes by presenting learning strategies that represent a tool that can help in the analysis and interpretation of learning that happens during migration experiences.

KEY WORDS: biographical learning, female migration, identity, autobiographical method, phenomenological research

¹ Dr. andragogike, asistentka z doktoratom, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; klara.kozar-rosulnik@zrc-sazu.si

UVOD

Migracije niso zgolj fizično gibanje skupin oziroma posameznikov z enega geografskega območja na drugega (npr. Klinar 1976), motivirane z ljubeznijo, s študijem, z izboljšanjem življenjskih pogojev, vojno, avanturo, temveč so povezane tudi s spreminjanjem posameznika, ki se seli. Spreminjajo se znanje in veščine, samopodobe, identitete, mentalni vzorci, vrednote in vsakdanje prakse. Raziskava, po kateri je nastalo besedilo, se je osredotočala na učenje ob migraciji. Analizirala sem ga s konceptom biografskega učenja, ki učenje interpretira kot proces celostnega spreminjanja posameznika (Jarvis 2006; Kožar Rosulnik 2015). Rezultati učenja so (pre)oblikovane izkušnje, znanja, veščine in vrednote, novi načini mišljenja, čustvovanja in delovanja ter rekonstruirane identitete (Jarvis 2012). Biografsko učenje se povezuje z izkušnjskim (Jarvis 2006) in s transformativnim učenjem (Dirkx 1998; Mezirow 2009; Tennant 2012), z učenjem ob življenjskih prehodih (Wildemeersch, Stroobants 2009) in narativnim učenjem (Rossiter, Clark 2007).

Po konceptu biografskega učenja se posameznik vse življenje oblikuje (Alheit 2009) in soustvarja svoja znanje in identiteto. Izkušnja selitve je stresen, čustven, včasih izjemno negativen življenjski dogodek. Stres je povezan z odhodom posameznika iz domačega, »varnega« ali vsaj znanega okolja v novo, neznano okolje, v katerem so sooča z novimi izkušnjami, ki, ker niso del rutinskih vzorcev, zahtevajo nujne spremembe. Nove situacije povzročajo t. i. 'življenjsko zarez' (*disjuncture*) ali disharmonijo med identiteto kot psihosocialno strukturo osebe in zunanjim svetom. Ker posameznikovo rutinsko vedenje in v preteklosti oblikovani vzorci v novem okolju (navadno) ne delujejo, se pojavi potreba po pridobivanju in akumuliranju informacij, tvorbi znanja, presojanju in odločanju, oblikovanju vrednot, praks in identitete (Jarvis 2006, 2012). Zareza se pojavi kot manjši razkorak med lastno biografijo in dojemanjem situacije, na katerega posameznik lahko odgovori z minimalnimi prilagoditvami v vsakdanjem življenju; če je ta razkorak večji, pa zahteva več učenja na različnih ravneh (kognitivni, emocionalni, vrednotni, delovanjski). Posameznik v migracijskem procesu z reflektivnim mišljenjem kot aktivni opazovalec lastne izkušnje razvija učenje, ki vključuje procese transmisije (pridobivanja, prenosa podatkov), transakcije (dialog s sabo in z okoljem, izmenjava v odnosih) in transformacije (ozaveščanje kognitivnih vzorcev in oblikovanje identitete).

Za biografsko učenje je pomemben tudi koncept narativnosti (Tedder, Biesta 2009). Ob doživetju potrebujemo tudi sistem znakov, s pomočjo katerih doživetje vpnemo v kulturne pomena in s katerimi drugim o njem poročamo v dialogu. Avtorja Tedder in Biesta (2009) biografsko učenje povežeta z narativno strukturo življenjske zgodbe, s čimer poudarjata rabo pripovedi kot metode reflektivnega učenja. Že samo pripovedovanje življenjske zgodbe je lahko proces učenja; poimenujemo ga narativno učenje. Življenjska zgodba ni le rezultat izkušenj in doživetega, konstruirana je tudi na temelju izkušnjam pripisanih pomenov. Konstrukcija zgodbe in naracija sta del procesa učenja in oblikujeta narativno vednost (Kroftič 2017). Življenjska

zgodba nam pomaga razumeti, o čem posameznik razmišlja, kako in kaj občuti ob določenih življenjskih izkušnjah; prav tako lahko s pripovedovanjem o doživetju kritično analizira svoje doživljanje. Posameznik med nastajanjem zgodbe vzpostavlja stik s samim sabo, svojo identiteto, svojimi življenjskimi resnicami in vrednotami, kar mu pomaga, da jih sprejme in spremeni. Pripovedovanje ne konstruira le posameznikovega življenja (zgodbe o življenju), temveč tudi identiteto, kar najpogosteje interpretiramo s konceptom narativne identitete (prim. Adler 2012; McAdams, McLean 2013).

Temeljno zasnovo za raziskavo, ki jo predstavljam v pričujočem besedilu, sem razvila na podlagi avtobiografskega zapisa pratete¹ Neže Gerkšič. Namen raziskave, načrtovane po načelih fenomenološke metodologije (Creswell 2013; Van Maanen 2017) in *grounded theory* (Charmaz 2014), je bil ugotoviti, kako posameznica z izkušnjo migracije z različnimi strategijami učenja (re)konstruira svojo identiteto. S pomočjo avtobiografske pripovedi sem želela spoznati življenje akterke migracije v izvorni družbi, njene motive za migracijo, njeno doživljanje prehajanja meja, vpliv migracije na njeno (ne)opolnomočenje in način življenja v novi družbi ter kako se je (po pripovedovanju) spremenila njena identiteta. Želela sem osvetliti tudi dolgo spregledano področje raziskovanja – ženske kot akterke migracijskih procesov. Izkušnje žensk so bile v prevladujočih študijah o migracijah pogosto spregledane, obravnavane stereotipno, morebitne specifičnosti njihove migracijske izkušnje pa zamolčane. Te so v slovenskem prostoru postale predmet zanimanja šele v zadnjem desetletju, zlasti zaradi intelektualnih prizadevanj feminističnih raziskovalk (npr. Milharčič Hladnik, Mlekuž 2009; Vidmar Horvat 2014; Cukut Krilič 2009; Kožar Rosulnik, Ličen, Milharčič Hladnik 2016).

VSAK IMA SVOJO USODO

Jeseni 2005 mi je stric podaril avtobiografski zapis pratete Neže s pomenljivim naslovom *Vsak ima svojo usodo*. Na pisalni stroj natipkana življenjska zgodba se mi je zdelo zanimivo in bogato biografsko gradivo za analizo učenja iz migracijskih izkušenj, omogoča namreč vpogled v učenje in migracijske procese na ravni posameznice. Dodatni vpogled v Nežino življenje sem med letoma 2015 in 2016 dobila z elektronsko korespondenco z njenima hčerko Malou in vnukinjo Sandrine, ki sta mi posredovali Nežine fotografije, in z branjem pustolovskega romana *Afrika, Afrika*² (Dajčman 1994).

Življenjska zgodba na dobrih 60 straneh se bere kot roman, katerega rdeča nit je Nežina migracija v Afriko ter ljubezenska zgodba med njo in njenim možem. Naslov zapisa bi lahko razumeli kot avtoričino prepričanje v edinstvenost posameznikovih

1 Prateta Neža je bila sestra dedka Jožeta.

2 Na podlagi zapisane zgodbe ter osebnih pogovorov z Nežo Gerkšič / Agnes Lacroix je izšel pustolovski roman *Afrika, Afrika* (Dajčman 1994).

življenjskih poti ali kot pasivno vdanost v usodo. Vsebina pa odkriva, da je bila v življenju aktivni subjekt svojih dejanj in ne le pasivna žrtev okoliščin.

Kot vsak zgodovinski vir imajo tudi zapisane življenjske zgodbe svoje šibke točke. Že na začetku raziskave sem se spraševala, koliko se opis dogodkov iz preteklosti dejansko sklada z nekdanjo realnostjo? Vprašanje se nanaša na odnos med spominom in pripovedjo. Dejstvo je, da se v pripovedovanju o nekdanjem življenju sčasoma pojavijo določena odstopanja, saj spomini z leti (z)bledijo (Strle 2009). Neža je zgodbo zapisala leta 1994, ko je bila stara 81 let, kar ni zanemarljivo. Poleg tega je zgodbo pisala, ko je bila kot osebnost že spremenjena in je na preteklost gledala z drugačnimi očmi. Številni avtorji, ki se ukvarjajo z avtobiografskimi gradivi, ugotavljajo, da spomin ni odvisen le od lastnega izkustva, temveč se sčasoma (pre)oblikuje v interakciji z mnogimi drugimi dejavniki.³ Pisnemu viru zato nisem slepo verjela in sem določene podatke preverila pri njenima hčerki Malou in vnukinji Sandrine.

ŽIVLJENJE PRED MIGRACIJO IN ODLOČITEV ZA SELITEV

Neža se je rodila 8. maja 1913 v vasi Suhor v Beli krajini. Občutljiva in inteligentna deklca je bila najmlajša med šestimi otroki. Imela je tri brate in dve sestri: Janeza, Jožeta, Toneta, Metko in Mico. Njeno sicer srečno otroštvo je zaznamovalo garanje družine za preživetje. Revščina in delo sta bili prevladujoči izkušnji njenega družinskega življenja v rodni vasi. Poleti, ko ni bilo šole, je na polje, kjer so delali starši, brat Jože in sestra Metka, prinašala kosila. Takrat je analizirala svoje življenje, ki bi ga živela, če bi celo življenje ostala v rodni vasi. Vedela je, da ji ta kraj ne obeta več kakor le delo na polju, ki ga ni marala. Z avtorefleksijo in avtoanalizo⁴ je spoznavala, kakšna oseba si želi postati, kakšne so njene želje, hrepenenja ter kakšno prihodnost si želi ustvariti. Rada je razmišljala o krajih »zunaj« svojega življenja, ki jih je spoznavala pri geografiji, in sanjala o tem, da bi jih obiskala:

Pobirati krompir ali korenje ni bilo zanimivo, zato sem že, čeprav majhna, sklenila, da ne bom nikoli delala na njivah. Ko smo se učili v šoli zemljepis, sem sanjala o teh tako oddaljenih krajih, katere nam je gospodična pokazala na zemljevidu. Najprej so me zanimale sosednje države, kot Italija, Francija, Španska; posebno pa dežele onstran morja, kot Afrika, Amerika. V svoji duši sem že odločila, da ko bom velika, bom šla nekam daleč, najbrž v Afriko, kjer vedno sije sonce in kjer so žene sužnje moškim.

3 Na spominjanje vplivajo tudi različne skupnosti, ki jih povezuje skupni simbolni pomen dogodkov iz preteklosti (od družine do kulturnega okolja, v katerem živimo, ali države). Spominjanje avtorji opisujejo z različnimi koncepti, kot npr.: individualni in kolektivni spomin (Maurice Halbwachs), subjektivnost in intersubjektivnost (Luisa Passerini), komunikativni in kulturni spomin (Jan Assmann, Aleida Assmann) (glej Kuljić 2012).

4 Avtorefleksijo in avtoanalizo razumem kot opazovanje in razmišljanje o samem sebi. Procesu omogočata, da je posameznik hkrati objekt in subjekt opazovanja, kar vodi v (re)konstrukcijo identitete.

Mislim, da je povsod tako in da so po celem svetu žene malo ali bolj sužnje – najprej svojih možev in potem sužnje svojih otrok. Vse te načrte sem obvarovala v svojem srcu in se vprašala, kako bi morda šla nekam iz Suhorja, saj starši niso imeli denarja, da bi se njihova Nežika tako špancirala po svetu; kaj takega ni še nikoli nihče videl.

Nežo je razmišljanje o selitvi v tujino osvobodilo pričakovanj izvirne družbe; selitev je bila njen edini načrt za prihodnost. Ker je bila odlična učenka, delo na njivah pa je ni veselilo, si je po končani osnovni šoli želela nadaljevati izobraževanje, ki bi ji odprlo vrata v svet. Starša ji zaradi pomanjkanja denarja nista mogla omogočiti šolanja v Metliki ali Novem mestu, zato je bila zanjo edina možnost za nadaljevanje učenja in izobraževanja odhod v samostan. Odločila se je za vstop v sarajevski samostan, v katerem je že bila njena sestrična Marija. Sprva se starša z njeno odločitvijo nista strinjala, toda sčasoma sta se zaradi hčerkinega vztrajnega pregovarjanja premislila in podprla njeno odločitev. Kljub temu se je mami trgalo srce, saj ji je tujina »vzela« že dva sinova:

Imela sem brata Janeza, ki je odšel v Ameriko, ko je bil star osemnajst let. [...] Janez se ni nikdar vrnil iz Amerike. Poročil se je tam, žena mu je dala dva sinova in mislim, da je srečno živel s svojo družino [...] Naša mama je močno trpela zaradi svojega sina, ker bi bila rada, da se Janez vrne domov, in ate so tudi to želeli. [...] Jože pa je odšel v Francijo, kjer je bil upravitelj pri nekem posestniku velikih vinogradov, dve leti po tem pa je odšel v Severno Afriko, v Algerie. Tam se je tudi pečal s še večjimi vinogradi in vsi so ga spoštovali in cenili, Francozi in Arabci.

Bela krajina je slovenska pokrajina, iz katere se je poleg Dolenjske in Prekmurja v obdobju do druge svetovne vojne izselilo največ ljudi. Vzroki za to so bili predvsem gospodarski, saj je kapitalistična proizvodnja ob koncu 19. stoletja to območje obšla. Ker večje industrije do obdobja po drugi svetovni vojni v Beli krajini ni bilo, so se Belokranjci preživljali pretežno s poljedelstvom, z živinorejo in vinogradništvom. V zadnjih desetletjih 19. stoletja je v Evropo z ameriškega kontinenta prineslo tudi trtno uš, ki je skupaj s peronosporo skoraj popolnoma uničila trtne nasade v Beli krajini. Kmetje so se začeli zadolževati ali odhajati s kmetij. Takrat se je po Beli krajini naglo širil glas o obljubljeni deželi preko oceana, v kateri se »cedita med in mleko«. V belokranjske vasi so začela prihajati prva pisma s pisanimi tujimi znamkami in vaščane vabila v tujino, pozneje so prihajali celo izseljenski posredniki in Belokranjce novačili z opisi prelepega življenja preko oceana. Vasi so preplavili reklamni plakati in letaki s ceniki potovanja v Ameriko (Sulič 1995). Medtem ko so se Slovenci pred prvo svetovno vojno izseljevali predvsem preko oceana, so bile migracije po prvi svetovni vojni predvsem kontinentalne. Ko so Združene države Amerike pot preko oceana skoraj zaprle, so si slovenski izseljenci začeli iskati delo v evropskih industrijskih deželah. Francija je postala »nova Amerika«. Tudi Nežin brat Jože je delo najprej našel v Franciji, nato pa v francoski koloniji Alžiriji.

Neža se je za migracijo odločila iz radovednosti in želje po učenju. Že kot majhna deklica je vedela, da delo v vinogradih in na domačih poljih ni nekaj, kar bi jo izpolnjevalo. Njena želja je bila potovati, odkrivati nove, oddaljene kraje ter občutiti tamkajšnje življenje. Neperspektivnost okolja je od doma odgnala že njena brata. Njuni razlogi za izselitev niso bili enaki njenim. Odločitve za migracijo so odvisne od družbenih kontekstov in različnih individualnih interesov, ki posameznika spodbujajo ali celo prisilijo v selitev. Posameznik med različnimi vzroki in razlogi racionalno in emocionalno (Lukšič Hacin 1995) pretehta svoje možnosti. Nežin emocionalni element pri odločitvi za odhod od doma je bilo hrepenenje po potovanju, racionalni pa vstop v sarajevski samostan. Neža v tistem trenutku namreč ni imela druge možnosti niti za izobraževanje niti za želeno prečkanje meje.

PREK MEJE V DRUGO ŽIVLJENJE

Nekaj tednov po koncu osnovne šole je nastopil čas za odhod v samostan. Z očetom sta v Metliki sedla na vlak, ki ju je najprej peljal do Zagreba, kjer sta prestopila na vlak do Sarajeva. Neža je opazovala sopotnike, za katere je zapisala, da so »čudno govorili pa tudi niso bili oblečeni kot v Sloveniji«. Po prihodu v Sarajevo sta se z očetom ustavila v kavarni, kjer je prvič zaužila jed, ki je ni bila vajena:

Mlad Turek nama je prinesel v majhnih šalicah črno kavo, po kavi pa nam je prinesel nekakšen bosanski gulaž s krompirjem. Omaka je bila vsa rdeča in v ustih sem čutila kakor ogenj, ker je bilo preveč paprike in mi nismo bili vajeni take hrane. Ker sva bila lačna, pa sva vseeno vse pojedla in pogasila ta ogenj s pol litrom vina in še eno kavo!

Po prihodu v samostan se je srečala s sestrično Marijo in se poslovila od očeta. Nekatera dekleta so v samostanu pridobivala teoretična, druga praktična znanja, kot so kuhanje, šivanje, vezenje in pletenje, nekatere pa so se izobraževale za poklic tajnice. Ko so sestre prebrale Nežino šolsko nalogo, so se odločile, da bo v samostanu lahko nadaljevala splošno izobraževanje: »Tu je bilo vse drugače kot v Suhorju! Med mnogimi predmeti smo se učili nemški in francoski jezik, ki nam je bil vsem težak in mislila sem, da mi ne bo nikdar mogoče izgovarjati teh besed.« Trikrat tedensko je obiskovala tudi ure klavirja in petja. Neža se je v samostanskem okolju predvsem prilagajala, in sicer z učenjem jezika, klavirja, petja, s prevzemanjem določenih navad, spoštovanjem pravil in norm.

Le nekaj mesecev po Nežinem vstopu v samostan je njena 24-letna sestrična Marija hudo zbolela in umrla. Nežo je Marijina smrt hudo pretresla in pri njej vzbudila eksistencialna vprašanja in refleksijo: »Žalostna sem bila in mislila, da sem sama na svetu; kaj pa če tudi jaz umrem tako mlada kot moja sestrična? Daleč od doma in staršev?« Neža se je ob smrti ovedla krhkosti in kratkotrajnosti življenja in se zbala za svojega, za katerega je imela še veliko načrtov in želja. Z refleksijo in avtoanalizo je

Agnes v berberskem oblačilu (fotografija last Nežine vnukinje Sandrine Monge)

pridobivala znanje o sebi: njeno védenje o tem, kaj si želi v življenju doseči in postati, se je po tem dogodku le še bolj izostrilo.

Po Marijini smrti ji je bila v veliko tolažbo gospa Emilija. Sestre so včasih v samostan sprejele stare in bogate gospe, večinoma vdove ali samske ženske. Med njimi je bila tudi Emilija Srna, ki je imela sobo tik nad Nežino veliko spalnico, v kateri je živela z drugimi dekleti. Neža ji je ob popoldnevih nosila čaj in z njo klepetala. Nekega dne jo je Emilija vprašala, ali bi hotela z njo odpotovati v Egipt in sveto deželo. Neža je bila nad povabilom navdušena in je razmišljala le še o tem, kako bo pregovorila svoje starše. Zanimivo je, da v Nežinem zapisu ni nobenih dejavnikov, ki bi pri njeni odločitvi za potovanje s skoraj neznano gospo delovali zaviralno, kot so na primer slovo od prijateljc v samostanu, staršev, strah pred neznanim, nevarnosti na poti. Njene odločitve se zdijo impulzivne in mladostno naivne.

V samostanu je zaprosila za tridnevni izhod, da je obiskala starše in jim povedala za načrt o potovanju z Emilijo. Starši so ji potovanje na njeno veliko presenečenje dovolili. Neža se je razveselila skorajšnje uresničitve svojih sanj ter se še isti dan vrnila v samostan, kjer je oznanila svoj odhod. Z Emilijo sta se v Zagrebu srečali takoj, ko je Neža dobila potni list.

Z mojim atom sva šla v župnišče v Suhorju, da nama napravi potne liste, ker ate naju je hotel spremljati do Italije. Torej sestali smo se v Zagrebu in smo šli takoj k egiptovskemu konzulu, da nam validira potne liste. Bil je zelo prijazen, vendar med vsem je pravil, da ni dobro obiskovati Egipt in Palestino; da je nevarno zaradi političnih razmer, da so veliki nemiri med Egipčani in Angleži. [...] Močno smo bili razočarani.

Kljub temu sta se odločili, da gresta na pot – z vlakom v francoski Lurd. Tam sta ostali dva meseca, nato sta pot nadaljevali v Španijo. Ustavili sta se v Bilbau, kjer sta ostali nadaljnja dva meseca, nato sta se ustavili v Madridu. Vsak dan sta hodili k maši in na trg ter obiskovali bližnja mesta. Z upiranjem pričakovanim družbenim pravilom in razvijanjem alternativnega življenjskega sloga je Neža na poti z Emilijo z opazovanjem in s preizkušanjem pridobivala sociokulturna znanja: spoznavanje drugačnih kultur, navad ljudi, preizkušanje jedi, učenje plesov. Novemu okolju se je prilagajala z učenjem novega jezika. Iz dneva v dan je bolje govorila špansko: »Vsi so rekli, da se hitro učim, kar me je močno razveselilo«. Neža se je hitro privadila na način življenja v Španiji. Všeč so ji bile živahne in polne ulice, dišeči vrtovi in muzeji.

Vsak teden je pisala staršem in sestram. Nekega dne se je odločila, da bo pisala bratu, mojemu dedku, ki je živel v severni Afriki. Oče ji je iz Suhorja po pošti posredoval Jožetov naslov, Neža pa je bratu še isti dan sporočila, da je s prijateljico Emilijo v Madridu. Jože ji je nemudoma odpisal in se v pismu čudil, da je »sama« v tuji deželi: »Saj si še otrok! Pošlji brzojavko, kadar bosta prišli v mesto Oran v Afriki!« Z gospo Emilijo sta z vlakom med dišečimi vrtovi pomarančevcev oddrveli proti jugu Španije.

Proti večeru sta prispeli v Malago, kjer sta se vkrcali na ladjo proti Maroku. Naslednje jutro sta se zbudili v Melilli v Afriki. Po krajšem obisku mesta sta z ladjo odpulili do pristanišča Oran v Alžiriji. S taksijem sta se odpeljali do hotela, od koder sta Jožetu poslali telegram. Brat je bil naslednje jutro že v hotelu. Bil je jezen, da so starši mladi Neži dovolili potovati z neznano žensko. Emiliji ji rekel: »Gospa, ne vem, kakšni so vaši načrti in kam želite potovati, jaz nisem proti temu, ampak moja sestra bo pa šla z menoj na posestvo, kjer delam. Ona bo ostala pri direktorju in njegovi ženi, kateri jo z veseljem čakajo. Prihodnjega meseca oktobra pa se vrneva skupaj domov v Slovenijo!« Neža je vedela, da ima starejši brat prav, zato se ni upirala.

Naslednje jutro sta se z avtobusom odpeljala proti jugu. Posestvo, na katerem je delal Jože, je bilo od Orana oddaljeno 200 km, polovico poti so vozili po puščavi. Po nevarnih ovinkih so prispeli do mesta Maskara, ki je bilo popolno nasprotje deželi, ki si jo je ogledovala skozi okno avtobusa: »Lepe hiše z lepimi vrtovi, drevesa in neizmerna polja in vinogradi vse naokoli. Ravno je bil prvi maj in pšenica je bila že dozorela. Mnogo živine in konjev in ovc!« Ko so prišli na posestvo, ju je na vrtu pričakal direktor s svojo ženo. Neža ju, kljub temu da se je v samostanu učila francoščino, ni razumela niti besedice. Odločila se je, da se je bo hitro naučila: »Špansko sem se dosti hitro naučila; po treh mesecih, odkar sem bila na posestvu, sem že dobro govorila francoščino, da so se vsi čudili!« Na učenje tujega jezika vpliva več dejavnikov: osebne lastnosti, jezikovna nadarjenost, način in strategija učenja, med ključnimi

elementi pa je motivacija (Dörnyei 2006). Ker je bila Neža za učenje jezika zelo motivirana, je bilo njeno učenje uspešno kljub morebitnemu pomanjkanju jezikovnih sposobnosti, ki jih je poudarila med izobraževanjem v samostanu.

Neža s prečkanjem meja ni imela težav. Prestopanje meja ji je prineslo svobodo, omogočalo spoznavanje novih krajev, kultur, znamenitosti, drugačnega načina življenja, učenje jezikov in odkrivanje novih možnosti. Prvi prehod meje je pri njej povzročil manjši kulturni šok, prvič je slišala jezik, ki ga ni razumela; videla ljudi drugačnega videza, vedenja, oblečene v drugačna oblačila, prvič je okusila (turško) jed, ki je ni bila vajena. Vsako naslednje spoznavanje kulture je bilo zaradi njene večje odprtosti za izkušnje manj dramatično.

ŽIVLJENJE V NOVI DRUŽBI

S prihodom v Afriko je Neža dobila novo ime: Agnes. Dnevi po prihodu so hitro minevali. Nekega nedeljskega popoldneva je Jože svojo sestro opomnil, naj se pripravi za pot domov, a ga je Agnes presenetila s svojo odločitvijo, da bo še nekaj časa ostala na posestvu, se učila francoščino, nato pa se sama vrnila domov. Jože je bil presenečen nad sestrinimi besedami, a sta ga direktor in žena pomirila z obljubo, da bosta zanj lepo skrbela. Njena v težkih življenjskih preizkušnjah dosežena emocionalna zrelost se je pokazala med premagovanjem žalosti po Jožetovem odhodu: »Pogrešala sem brata, potem pa čas ozdravi vsako žalost, posebno ko smo še tako mladi; hitro se joka in še hitreje se smeje, saj drugače ne bi mogli živeti!«

Leta 1933 je na posestvo prišel novi oskrbnik z ženo in s sinom Georgesom. Po dveh mesecih prijateljavanja sta si priznala, da sta zaljubljena, česar njegovi starši niso sprejeli z navdušenjem:

En dan se je Georges tako pokregal s svojimi starši, da mu je oče zapovedal, da naj gre kamor hoče; da mu ne bodo nikdar dovolili, da se tako mlad poroči. Naskrivaj se je prišel posloviti od mene, rekoč, da gre k vojakom in ko bo izvršil to vojaško službo, se bova poročila. Strašno sem bila obupana in žalostna. Obljubila sem mu, da ga bom čakala, kolikor bo treba!

Agnes ga je čakala, a ji fant v nekaj mesecih ni poslal niti enega pisma. Pred odhodom je Georges na posestvu ob nedeljah obiskoval bratranec Justin, s katerim so postali dobri prijatelji. Justin je s svojimi nedeljskimi obiski nadaljeval tudi po Georgesovem odhodu in Agnes stal ob strani. Ko je Justin nekega nedeljskega popoldneva znova prišel na obisk, jo je zasnubil. Naslednje jutro je direktorju oznanila poroko. Ta nad novico ni bil navdušen: »Če se želiš poročiti, moraš iti k tvojim staršem, da jim vse razložiš; in če boš še vedno odločena za poroko, kar nazaj prideš!« Tudi direktorjeva žena jo je skušala prepričati, naj se ne poroči, saj bo moža spoznala v svoji domovini. Njen pomislek se je morda nanašal na dvom o uspešnosti zakona dveh

Ljudi iz različnih kultur, lahko pa na dojemanje romantične ljubezni v njenem družbeno-zgodovinskem kontekstu. V sodobnosti je poroka iz ljubezni pričakovana in družbeno sprejemljiva, medtem ko to v preteklosti ni bila. Motivi za sklepanje porok so bili nemalokrat racionalni, odvisni od pričakovanj družine.

Agnes je svojemu zaročencu sporočila, da odhaja k staršem po dovoljenje za poroko. Leta 1935 se je skupaj z direktorjem in njegovo ženo odpeljala v pristanišče Oran, od koder sta zakonca odšla na počitnice v Francijo, Agnes pa domov. Skupaj so potovali do Marseilla, od koder je Agnes z vlakom nadaljevala pot skozi Benetke v Ljubljano. Po prihodu v slovensko prestolnico si je po naporni poti odpočila v hotelu in nato nadaljevala pot do Metlike, kjer jo je pričakal brat Jože. Ob prihodu domov je doživela manjši kulturni šok: »Še sedaj mislim, kako mi je bilo čudno, ko sem na vlaku slišala govoriti po slovensko; saj je že minilo šest let, odkar nisem govorila našega jezika!« Ko je vstopila v domačo hišo, je čutila nekaj neopisljivega: »Ate in mama so se precej postarali. Hiša in vse naokoli se mi je zdelo tako majhno, da mi je bilo skoraj neverjetno, da sem tu živela svoja najmlajša leta. Ate in mama so jokali od veselja, stare mame pa ni bilo več; umrla je, ko je bila stara štiriinosemdeset let.«

Vsako nedeljo je bila povabljenka k sorodnikom ali prijateljem. Ko so opazili, da ne pije (več) vina, so jo zbadali: »Nežika ne pije vina, ker je bolna; kaj ne vidite, kako je blede! Saj bo gotovo kmalu umrla.« In tudi pri maši so jo gledali, »kakor če bi bila kakšna čudna stvar«. Odnos okolja do Nežinih novih izkušenj je bil različen: ožje okolje jo je sprejemalo (družina), čeprav s humorjem in z zbadanjem glede novih navad. Širše okolje (lokalna skupnost pri maši) pa jo je dojemalo kot »čudno«. To je v njej spodbudilo spoznanje, da je »spremenjena oseba«. Vendar pri tem ne gre le za proces odraščanja (iz deklice v mlado žensko), temveč tudi za razlikovanje od okolja (»vaško življenje«), iz katerega je odšla. Spoznala je, da ni več Nežika, ki je kot mala brezskrbna deklica tekala po tej belokranjski vasi in so jo imeli vsi radi. Po nekaj letih se je vrnila kot spremenjena oseba – Agnes, ki je »stara«, nespremenjena vaška družba ni več sprejemala. Začutila je, da v Beli krajini ne bi mogla več živeti. Ko jo je bratranec Janez skušal prepričati, naj se ne vrne v Afriko, mu je odgovorila: »Jez tukaj ne bi mogla živeti. Navajena sem vročemu soncu in tistem suhemu vetru, ki prihaja tam daleč iz puščave, in divje afriške narave in obljubila sem svojemu fantu, da se k njemu vrnem, ker ga res ljubim in si želim živeti, kjer je on!« Odločila se je, da ostane v domači vasi le še do božiča. Še zadnjič si je želela doživeti jesenski čas trgatve, v domači cerkvi slišati *Sveto noč* in druge božične pesmi. Januarja 1936 je dobila potni list, se še zadnjič poslovila od svoje družine in prijateljev ter se znova podala na pot. Ko je ladja priplula do Orana, je v pristanišču zagledala svojega zaročenca.

Poročila sta se 28. marca 1936 v Oranu. Poleg imena, ki se je iz Neže po prihodu na vroči kontinent spremenilo v Agnes, se je s poroko iz njenega osebnega imena izbrisalo še tisto, kar je ostalo slovenskega: priimek. Neža Gerksič je s poroko postala Agnes Lacroix. Pomemben dogodek, kot je bila poroka, je prinesel simbolno spremembo: spremembo imena in priimka. Ime pomeni in pove veliko, je nekakšno »bistveno obeležje identitete«. Na človeka pripenja njegovo osebno in družinsko

identiteto, osebno zgodovino, etnični izvor, kulturo in zakonski status (Južnič 1993). Po poroki je Agnes delala od jutra do noči. Odgovorna je bila izključno za hišna dela, na posestvu ji ni bilo treba delati: prala je, likala, šivala in popravljala razne stvari, kar nakazuje na raznovrstna, v vsakdanjem življenju pridobljena (praktična) znanja. Kmalu po poroki je zanosila in decembra 1936 rodila prvorojenca, le po petnajstih mesecih še hčerko. Minevali so meseci in leta, otroka sta rasla, vsi drugi so bili zaposleni vsak s svojim delom.

Agnes je z možem rada obiskovala Arabski trg. Kljub temu da so na tržnico smeli prihajati le moški in so morale žene Arabcev ostajati doma, Agnes to ni ustavilo, še naprej je obiskovala ta njej ljubi kraj. To nakazuje na razvoj njenega alternativnega sloga življenja ter na sociokulturno znanje, kar se kaže v primerjavi, ki jo je naredila med Španci in Arabci: »Španci so vroče krvi in ko so zaročeni ali poročeni, so strašno ljubosumni. Žena ne sme nikamor sama, prav tako kot pri Arabcih. In za vsako malenkost so pretepali svoje žene.« Upoštevati moramo, da je iz njene avtobiografije učene mogoče razumeti kot način upora proti uveljavljenim in pričakovanim pravilom. Prav upornost in želja po znanju sta jo od doma vodila v širni svet.

Takoj po izbruhu druge svetovne vojne leta 1939 se je Justin zgasil v vojašnici Maskare, Agnes je ostala sama s taščo, z otroki in delavci, tast je takrat že umrl.

Nemci so bili povsod in velika nesreča z njimi. Po mestih so kradli hrano in obleko; hudo je bilo še bolj v Franciji! Pri nas v Afriki nismo trpeli pomanjkanja, ker smo vsega imeli doma. Jaz sem pošiljala k stricu razne hrane dvakrat na teden, da naša otroka nista trpela in cela družina ne, do konca vojne, ki je trajala pet let!!!

Po moževi vrnitvi je tretjič zanosila in rodila deklico, osemnajst mesecev pozneje pa še drugega sina. Ko sta bila najmlajša otroka dovolj stara za vpis v šolo, sta šla stanovat k prijateljem, ob nedeljah pa sta hodila domov na obisk. Po taščini smrti sta Agnes in Justin na posestvu ostala sama. Kmalu po koncu druge svetovne vojne, v začetku novembra 1954, so se Alžirci začeli upirati svojim francoskim kolonizatorjem. V želji po neodvisnosti so po vsej državi izbruhnile velike vstajniške manifestacije in dobro organizirane akcije. »Oboroženi Arabci so divjali po posestvih; ko so našli družino v hiši, so najprej pobili otroke, posilili so ženske, potem pa so vsem odrezali glave, eno za drugo. Strašne stvari so se dogodile in vsi smo živeli v velikem strahu!« Najprej so pobegnili bogati Francozi. Posestniki so zapustili vse svoje imetje ter odšli živeti v mesto ali pa so se vrnili v Francijo. Tudi Agnes in njena družina se je pripravljala na odhod, kar jih je strašno razžalostilo, še zlasti njenega moža. Svoj dom so zapustili na veliko noč leta 1957. Razmere med Francijo in Alžirijo so se iz dneva v dan slabšale. Justin si ni želel vrnitve v Francijo in tudi Agnes si ni več predstavljala življenja zunaj Alžirije. Justin je hudo zbolel. Da bi mu povrnila veselje, se je Agnes kljub slabim razmeram, kolonialni vojni in moževi bolezni opogumila in spomladi leta 1958 odprla svojo restavracijo. Najmlajša otroka sta ji obljubila pomoč pri delu.

SPREMEMBA POLOŽAJA: OPOLNOMOČENJE

Nežina individualnost se je izostrila že v zgodnji mladosti, ko se je odločila uresničiti svoje otroške sanje in je prepričala starše, da so ji dovolili zapustiti rodni kraj. Pozneje sta se njeni močna volja in samostojnost pokazali ob odhodu iz samostana ter na potovanju vse do Alžirije. Tam se je nekako podredila novemu načinu življenja, se pustila voditi in učiti. Tudi pozneje, ko se je poročila in imela otroke, ni izražala svoje individualnosti. Ta se je ponovno izostrila ob izbruhu vojne, ko je mož odšel od doma, na posestvu pa je ostala sama z otroki. Ob prevzemu glavne vloge v družini se je okrepil njen notranji občutek moči in kontrole. Soočala se je z nepredvidljivimi dogodki, za katere v tem okolju ni bilo družbeno predpisanih vlog. Ženske v negotovem obdobju, kakršno je čas vojne, razvijejo drugačne vloge, kot jih zasedajo sicer. Pri tovrstnem inovativnem učenju učeči nimajo vzorcev, ki bi jih lahko posnemali. Po moževi vrnitvi iz vojne je njen položaj ostal nespremenjen, še več, s povečevanjem družbene napetosti se je povečevala tudi njena vloga v družini.

Kljub napornim dnevom si je pogosto dopisovala z domačimi. Oče in mama sta že umrla. Tudi Justin se je iz dneva v dan slabše počutil in je januarja 1961 umrl. Pokopali so ga na velikem katoliškem pokopališču v Oranu, kjer je bila pokopana vsa njegova družina. Po pogrebu so se vrnili domov in po le osmih dneh nadaljevali delo. Neža si je kmalu nedaleč od gostilne lahko privoščila lepo in precej večje stanovanje. V začetku leta 1962 je bilo jasno, da se bo vojna končala in da bodo morali vsi Francozi zapustiti Alžirijo. V restavracijo je, še zlasti po podpisu Evianskega sporazuma 1. julija 1962, prihajalo vse manj gostov. Alžirija je svojo neodvisnost in mednarodno priznanje plačala z osemletno vojno in s človeškimi ter materialnimi žrtvami, prav tako so vse izgubili tudi francoski naseljenci. Agnes se ni vdala in je vztrajala z delom, tudi na dan, ko so Arabci razglasili svojo neodvisnost in ji svetovali, naj zapre restavracijo: »Nekateri prijatelji so mi svetovali, da ne odprem gostilne ta dan; da bodo Arabci vse razbili; jaz pa se nisem bala in gostilna je bila odprta cel dan!«

Večina Francozov je pobegnila, tudi Nežini otroci, z mamo je ostala samo najmlajša hči. Ker v mestu ni bilo več francoskih uradnikov, je bila Nežina gostilna vse pogosteje prazna. Spomladi sta Agnes in hči pripravili vse potrebno za odhod, še zadnjič skrbno pospravili in očistili gostilno ter jo dostojanstveno zaprli. Dvajsetega junija 1963 sta se odpeljali do пристanišča v Oranu ter stopili na veliko ladjo, ki je čakala begunce.

Z ladje sem gledala gor proti mestu, kjer je bil zakopan moj mož; iz vsega srca sem molila za pokoj njegove duše, sestre in strica; sedaj vsi počivajo za veke v tej tuji deželi. Vroče solze so nama tekle po obrazu, meni in Malu, tako da nisva opazili, da je ladja že daleč od pristanišča!

PROCES SPREMINJANJA IDENTITETE

Identiteta je nenehno izpostavljena procesom spreminjanja (Strauss 1959; Tennant 2012; Bjorklund 2014). Čeprav posameznik teži k njihovemu zmanjševanju in vzpostavlja strategije za ohranjanje občutka osebne kontinuitete, so transformacije identitete neizogibni del vsake biografije. Spreminjanje se dogaja kot proces, tako da na novo pridobljene izkušnje le postopoma spreminjajo samoopredelitve. Biografske zarezne so sestavljene iz več manjših razhajanj. Ti trenutki v biografiji omogočajo posamezniku, da zazna spremembe ter razišče in potrdi nove vidike identitete. Sprememba identitete se najlaže jasno opredeli in ovrednoti z vidika sedanjosti. V primeru analizirane pripovedi je ključno vlogo v procesu refleksivnega zavedanja osebne spremembe odigral poznejši obisk izvorne družbe. Po šestih letih bivanja na tujih tleh se je Agnes vrnila domov po dovoljenje za poroko z Justinom. Takoj je začutila, da se je med bivanjem v Afriki preveč spremenila, da bi lahko živela v okolju, v katerem je odraščala. Doma se ji je vse zdelo tako »majhno«: rojstna hiša, vrtovi, vinogradi, polja ... Razočarali sta jo ozkosrčnost in »majhnost« ljudi, med katerimi je odraščala. Ker ni več pila vina, so jo vaše gospe označile za »bolno« ter ji napovedale skorajšnjo smrt. Ko pa je šla v nedeljo k maši, je imela občutek, da jo gledajo, kot bi bila »čudna stvar«. Tako njena odločitev za vrnitev v Afriko ni bila le posledica zaveze zaročencu, pač pa njena osebna odločitev. Ob obisku domačega kraja se je ovedla, da ga je prerasla in da se je za bivanje v njem in med ljudmi, ki je niso (več) sprejeli medse, preveč spremenila.

S temi izzivi se soočajo migranti, ko/če se vrnejo domov. Tako kot so morali biti prilagodljivi in ustvarjalni ob prihodu v novo kulturo, morajo biti prilagodljivi in ustvarjalni ob (morebitni) vrnitvi. Položaj posameznika se spremeni, ker sta sprememljena tako on/ona sam(a) kot tudi kulturno okolje, iz katerega je odšel/odšla.

Migracija je Nežo osvobodila preprostega, revnega in garaškega načina življenja, ki je zaznamovalo njeno družino. Iz hvaležnosti do življenjske priložnosti je bila pripravljena prevzemati iz okolja vse, kar ji je ponujalo. Življenje v tujini ji je nudilo obilje ne le v materialnem smislu, temveč tudi s pridobivanjem neprecenljivih izkušenj, z učenjem, s spoznavanjem novih kultur, jezikov in ljudi, z naravnimi bogastvi, s prehrano, z načinom življenja, s plesi, z mentalitetami. Ker je bila odprta za sprejemanje, je njena transformacija potekala lahkotno, hitro in neboleče. Vse njene izkušnje pa niso bile neboleče in nekonfliktne.

Nežino bolečino sem spoznavala iz pripovedi hčerke Malou o (ne)prenašanju maternega jezika na svoje otroke. Zaupala mi je, da je mamu pri dvanajstih letih vprašala, zakaj jih ni naučila maternega jezika, a ji je le obrnila hrbet in ji ni nikoli odgovorila. Očitno je hčerkino vprašanje zadelo bolečo točko v njenem življenju. Malou mi je povedala, da je bilo s selitvijo v hišo očetovih staršev konec petja slovenskih pesmi in pogovorov. Tašča je zahtevala, da se pri hiši govori izključno francosko. To nakazuje pomemben vpliv okolice na akterja. Migracijski položaj se izkaže kot ovira za učenje in prenos znanja na mlajše generacije. Podobne zgodbe (spomine) beremo

v raziskavi *Dalmatinske neveste* (Malečkar 2005). V Brkinih so (slovenske) tašče omejevale, da bi se vnuki učili jezika mater, »dalmatinskih nevest«. Opazimo vzorec moči tašče, ki vpliva na to, kateri jezik se bodo vnuki učili.

Kljub temu da Neža svoje kulture (jezika) ni prenašala na svoje otroke, v avtobiografskem zapisu potrjuje, da je svoje življenje živila kot oseba z več identitetami (glej Milharčič Hladnik 2011), jeziki, domovi in domovinami, ne da bi katerokoli ali katerekoli zavrgla. To dokazujejo njene besede na koncu avtobiografske zgodbe:

Tisti, ki bo mogoče prebiral te vrstice, ga prosim, da oprosti morda vsaka beseda ni na svojem mestu; po tolikih letih se lahko pozabi svoj domači jezik, čeprav ga vedno čutim v svojem srcu! Nikdar ne preteče en sam dan, da ne bi potihno prepevala naše lepe slovenske pesmi, ker je res, da se najlažje spominjam pesmi, katere sem pela v Suhorju, tam, kjer sem bila doma! Samo šestnajst let sem bila stara, ko sem prišla v Afriko in tam sem doživela in preživela najlepša leta mojega življenja z ljubečim možem in našimi lepimi otroki in sedaj po tako dolgih letih sanjam o tistih časih in moje misli poletavajo tja na naše posestvo, na naše sosede in malo reko, kamor smo hodili na sprehod; seveda ta reka še vedno hiti po vročem polju navzdol po velikih ovinkih, dokler ne priteče do morja in tam se spremeni v silne valove! Velikokrat se vprašam, ali pridejo še vedno štokrlje gnezditi na našo streho; zdi se mi, da jih še slišim klopotati »kla, kla, kla«!

Agnes je umrla štiri leta po zapisu svoje življenjske zgodbe, 24. marca 1998, stara 85 let.

STRATEGIJE UČENJA OB MIGRACIJI

Na podlagi analize avtobiografskega zapisa, opravljenih raziskav (npr. Kožar Rosulnik, Ličen, Milharčič Hladnik 2016; Ličen, Lihtenvalner, Podgornik 2012) in analize literature sem oblikovala poskusno teorijo o učenju ob izkušnjah migracije. Na prvi pogled se zdi učenje po prihodu v novo okolje povezano predvsem s prilagajanjem, vendar sem v analizirani zgodbi akterke migracij prepoznala pet različnih strategij. Njeno učenje je potekalo pod vplivom socialnega okolja in individualnega življenja, nabora znanj, prepričanj, vrednot in osebnostnih lastnosti.

Pri prvi strategiji učenja, tj. strategiji prilagajanja ali adaptaciji, je Neža dala prednost družbenim zahtevam, znotraj katerih je oblikovala takšne zmožnosti, kot ji jih je narekovalo okolje. Novemu okolju se je prilagajala z učenjem jezika, s prevzemanjem določenih navad, z načinom oblačenja, s spoštovanjem pravil in norm. Poudariti je treba, da je strategijo prilagajanja izbrala zavestno, zato lahko govorimo o aktivnem prilagajanju. Ni se vdano oz. pasivno prilagajala, temveč je svoje znanje aktivno gradila. Druga strategija, ki jo je akterka migracije uporabljala pri učenju, je bila identitetna rast. Sprememba okolja je pri njej vzbudila eksistencialna vprašanja.

Spraševala se je, kdo je, kakšne so njene vrednote in kakšna oseba si želi postati. O sebi se je učila tudi na podlagi razlikovanja od »drugih«. S spoznavanjem novih kultur, mentalitet in vrednot je ozaveščala svoje in nenehno presojala, s katerimi se lahko identificira, jih prevzame kot svoje, in s katerimi ne. Posameznik se identitetno spreminja tudi ob ugotovitvi (subjektivna percepcija), da okolja ne more spreminjati. Tretja strategija je razvijanje individualnega sloga življenja, ki se v analizirani zgodbi kaže kot upor proti pravilom, in individualiziranega načina sledenja družbenim zahtevam, ki se jim kot posameznica ne želi podrežati. Ob tem je akterka migracije uvedla svoja pravila in svojo prakso.

V njeni zgodbi sem v manjši meri zaznala strategijo poseganja v družbena pravila okolja, s katerim bi kritično reflektirala in spreminjala/preoblikovala družbene dejavnike ter aktivno posegala v kulturo/družbo okolja, kar pomeni, da bi z namenom spreminjanja njegovih zahtev in pričakovanj vanj poskušala vpeljati novosti. Res pa že sama Nežina odločitev za odhod od doma odraža njen upor proti pričakovanim družbenim pravilom. Peta strategija, ki jo je Neža uporabila med vojno, ko je ostala sama v hiši in nadzirala delo na posestvu, je strategija inovativnega učenja. Takrat se je soočala z nepredvidljivimi dogodki, za katere ni imela na razpolago družbeno predpisanih vlog. Pri tem načinu učenja je posameznik brez vzorcev, ki bi jih lahko posnemal.

SKLEP

Avtobiografski zapis je omogočil uvid v kompleksnost in heterogenost učenja iz izkušenj, ki jih prinaša migracija. Biografsko učenje je pri Neži potekalo kot transmisija ob prenosu različnih informacij, sprejemanju znanja in posnemanju veščin, kot transakcija ob socialnih doživetjih v dialogu z okoljem ter kot transformacija pri (pre) oblikovanju identitete, ozaveščanju mentalnih shem in pojmovanj. Pri tem sta imeli ključno vlogo predhodna izkušnja in biografska zareza, ki sta sprožili neravnovesje in jo silila k spreminjanju. Ugotovljene strategije vključujejo učenje kot bivanjski proces, proces spreminjanja posameznika pod vplivom sociokulturnega okolja. Predstavljenе strategije učenja so orodje, s katerim si lahko pomagamo pri analizi in interpretaciji učenja ob doživljanju migracije. Pričujoča raziskava odpira možnosti nadaljnega raziskovanja, prispeva k védenju o vključevanju odraslih (predvsem žensk) v novo socialno okolje in učenju, ki ob tem poteka, dodatno pa osvetli tudi proces učenja v vsakdanjem življenju.

LITERATURA

- Alheit, Peter (2009). Biographical Learning Within the new Lifelong Learning Discourse. *Contemporary Theories of Learning: Learning Theorists – In Their own Words* (ed. Knud Illeris). London, New York: Routledge, 116–128.
- Adler, Jonathan M. (2012). Living into the Story: Agency and Coherence in a Longitudinal Study of Narrative Identity Development and Mental Health over the Course of Psychotherapy. *Journal of Personality and Social Psychology* 102, 367–389.
- Bjorklund, Barbara R. (2014). *The Journey of Adulthood* (8th Edition). Upper Saddle River, NY: Pearson Prentice Hall.
- Charmaz, Kathy (2014). *Constructing Grounded Theory* 2nd ed. London: Sage.
- Creswell, John W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design*. London: Sage.
- Cukut Krilić, Sanja (2009). *Spol in migracija: Izkušnje žensk kot akterk migracij*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Dajčman, Marjeta (1994). *Afrika, Afrika*. Novo mesto: Erro.
- Dirkx, J. M. (1998). Transformative Learning Theory in the Practice of Adult Education: An Overview. *PAACE Journal of Lifelong Learning* 7, 1–14.
- Dörnyei, Zoltán (2006). Individual Differences in Second Language Acquisition. *ALLA Review* 19, 42–68.
- Jarvis, Peter (2006). *Towards a Comprehensive Theory of Human Learning*. London, New York: Routledge.
- Jarvis, Peter (2012). Learning form Everyday Life, *HSSRP* 1/1, 1–20.
- Južnič, Stane (1993). *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Klinar, Peter (1976). *Mednarodne migracije*. Maribor: Obzorja.
- Kožar Rosulnik, Klara (2015). *Biografsko učenje žensk v kontekstu migracij*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Kožar Rosulnik, Klara, Milharčič Hladnik, Mirjam, Ličen, Nives (2016). Women's Narratives on Learning through Migration. *Razprave in gradivo / Treatises and Documents* 76, 29–47.
- Kroflič, Robi (2017). Pedagoški pomen zgodbe in narativne vednosti. *Sodobna pedagogika* 68, 10–31.
- Kuljič, Todor (2012). *Kultura spominjanja: Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Ličen, Nives, Lihtenvalner, Katja, Podgornik, Vesna (2012). The Non-Formal Education and Migration of the Aeta, an Indigenous Tribe in the Philippines. *Anthropological Notebooks* 18, 3, 25–40.
- Lukšič Hacin, Marina (1995). *Ko tujina postane dom: Resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Malečkar, Vilma (2005). *Dalmatinske neveste: Procesi ženske poročne migracije iz zadrškega zaledja v Brkine v 20. stoletju*. Koper: Založba Annales.
- McAdams, Dan P., McLean, Kate C. (2013). Narrative Identity. *Current Directions in Psychological Science* 22, 233–238.

- Mezirow, Jack (2009). An Overview of Transformative Learning. *Contemporary Theories of Learning: Learning Theorists – In their own Words* (ed. Knud Illeris). New York: Routledge, 90–105.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2009). Moje misli so bile pri vas doma: Poti prehodov v pismih. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, 23–58.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2011). *IN – IN: Življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU
- Rossiter, Marsha, Clark, M. Carolyn (2007). *Narrative and The Practice of Adult Education*. Malabar, Florida: Krieger.
- Strauss, Anselm (1959). *Mirrors and Masks: The Search for Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strle, Urška (2009). Bila je preprosto sreča, da sem prišla v Kanado: O razlogih za selitve skozi Stankino življenjsko zgodbo. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 89–117.
- Tedder, Michael, Biesta, Gert (2009). Biography, Transition and Learning in The Lifecourse: The Role of Narrative. *Researching Transitions in Lifelong Learning* (eds. John Field, Jim Gallacher, Robert Ingram). Abingdon: Routledge, 76–90.
- Tennant, Mark (2012). *The Learning Self: Understanding the Potential for Transformation*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Van Maanen, Max (2017). But is it Phenomenology? *Qualitative Health research* 27/6, 775–779.
- Vidmar Horvat, Ksenija (ur.) (2014). *Ženske na poti, ženske napoti: Migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Wildemeersch Danny, Stroobants, Veerle (2009). Transitional Learning and Reflexive Facilitation: The Case of Learning for Work. *Contemporary Theories of Learning: Learning Theorists – In Their Own Words* (ed. Knud Illeris). London, New York: Routledge, 218–232.

SUMMARY

BIOGRAPHICAL LEARNING AND IDENTITY (RE)CONSTRUCTION: THE MIGRATION EXPERIENCES OF NEŽA GERKŠIČ, aka AGNES LACROIX Klara KOŽAR ROSULNIK

The article presents the migration experiences of Neža Gerkšič, interpreted through the theory of biographical learning. Biographical learning is seen as a process that occurs during experiences in everyday life that involve the reconstruction of identity, knowledge, skills, attitudes and values. In this process, the subject is a self-reflexive, active “producer” of knowledge and constructs his or her own identity. Learning changes his or her life-world through reflective narratives and reflective practices of everyday life.

The study, designed according to the principles of phenomenological methodology, is based on the autobiographical story of the author’s great aunt Neža. The analysis of the autobiographical story, which represents an example of female migration between the two World Wars, shows how a female migrant used different strategies (adaptation, personal growth, development of an alternative style of life, influencing local social rules, innovative learning) to form her knowledge and (re)construct her identity. In selecting this life story, the author has tried to reveal a long-overlooked field of research – women as active subjects of migration processes. Women’s experiences in the prevailing migration studies have often been overlooked and stereotyped, and the potential specificities of their migration experiences have been ignored and forgotten. At the end of the article the author presents the learning strategies identified in the study as a tool that can help in the analysis and interpretation of learning that happens during migration experiences.

V PRESEKU MOBILNOSTI IN SOCIALNIH MREŽ: BIOGRAFSKA SKICA IVANE KOBILCA

Urška STRLE¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

V preseku mobilnosti in socialnih mrež: Biografska skica Ivane Kobilca

Avtorica osvetljuje biografske vidike Ivane Kobilca, da bi pojasnila, kako je lahko ženska, rojena v Ljubljani, perifernem mestu habsburške monarhije 19. stoletja, postala uspešna umetnica. Čeprav ni pripadala višjim slojem, je odpotovala na tuje, študirala umetnost in se integrirala v več evropskih urbanih središčih. Biografija s posebnim poudarkom na njeni mobilnosti in socialni mreži razkriva premišljene strategije, s katerimi je premagovala ovire, ki so omejevali umetniško izražanje žensk v času *belle époque*. Študija temelji na ego-dokumentih, biografskih študijah in relevantnih historiografskih delih in izbrane vidike Kobilčine biografije umešča v širše in dinamično sociokulturno okolje.

KLJUČNE BESEDE: Ivana Kobilca, biografija, slikarka, mobilnost, socialna mreža

ABSTRACT

At the Intersection of Mobility and Social Networks: A Biographical Sketch of Ivana Kobilca

The author explores the biographical aspects of Ivana Kobilca's life to explain how this native of Ljubljana, a parochial 19th century Habsburg town, managed to become a successful artist. Not a member of high society, she travelled abroad, studied art and lived in several major European cities. Kobilca's story, with a special focus on her mobility and social network, reveals her ingenious strategies to overcome barriers that limited the artistic expression of women during the *belle époque*. The study is based on a variety of egodocuments, biographical studies and historiographical references that place aspects of Kobilca's history into a broader socio-cultural context.

KEY WORDS: Ivana Kobilca, biography, painter, mobility, social network

¹ Dr. zgodovine, asistentka z doktoratom, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; ursulus@yahoo.com

UVOD

Preseljevanje ljudi je vtisnilo izjemen pečat družbenemu razvoju, tudi uveljavitve marsikaterega civilizacijskega dosežka si brez človeške mobilnosti ne bi mogli zamisliti. Kljub razmeroma negativnim konotacijam, ki se že skozi vso zgodovino kopičijo okoli množičnih migracijskih gibanj iz ekonomsko inferiornih, represivnih območij v »dežele obilja in priložnosti«, je bila mobilnost vselej visoko vrednotena pri poklicih, ki za svoj strokovni razvoj terjajo nove spoznavne vsebine (znanstveniki, diplomati, študenti, umetniki ipd.). Oblike mobilnosti, ki niso podvržene omejevanju in strogemu nadzoru ter obenem niso označene z etiketami nezaželenosti, zadevajo predvsem privilegirane sloje družbe, ki posedujejo določeno obliko kapitala, najsibo kulturnega, socialnega ali gospodarskega.

Seveda mobilnosti ne gre opazovati ali beležiti zgolj v smislu fizičnega premikanja skozi različne prostore. Glede na to, da prostor uvrščamo med družbene kategorije, lahko mobilnost, ki pogojuje spremembo prostora, razumemo tudi kot družbeno spremembo (Lukšič Hacin 1995: 49). S prostorsko mobilnostjo posameznik lahko oblikuje bogato fenomenološko izkušnjo, kjer se običaji, norme, znanja, predsodki in druge pojavne oblike izkustva postavljajo v različne kontekste in se transformirajo v nove spoznavne vtise. Umetniki, sploh tisti, ki so podvrženim zahtevnim učnim procesom in ki morajo obvladati specifične tehnike in orodja, veljajo za poklice z visoko stopnjo mobilnosti. Med pestrostjo umetnikovega sveta in izpostavljenostjo raznolikim idejam in kulturnim stikom obstaja močna korelacija (Toplak 2005: 118). Z mobilnostjo ima umetnik večje možnosti raznolikih medosebnih stikov, ki niso pomemben kanal le za prenos vplivov in idej, ampak tudi za promocijo in razne oblike solidarnosti v težavnih obdobjih.

Ivana Kobilca je svoja najboljša, najbolj prepoznavna dela ustvarila v obdobju, ko je delovala v tujini. Do začetka devetdesetih let 19. stoletja je vsrkavala dražljive impulze evropskih kulturnih centrov (Dunaj, München, Pariz) in vplive tamkajšnjih umetniških krogov. Po koncu intenzivnih študijskih let v tujini je pogosto potovala in se v nekaterih krajih (Sarajevo, Berlin) ustavila za daljše obdobje. Socialna mreža, ki si jo je ustvarila, je impozantna tako po številu stikov kot po kvaliteti, iz nje je črpala nova (spo)znanja, zanimiva poznanstva in potovanja. Prijatelji in znanci so ji v marsikaterem oziru obogatili življenje in lajšali preživetje v okolju priselitve, nekatere stike iz mladosti je ohranila do smrti. Ob preučevanju njene biografije se razkrije, da so za njenimi selitvenimi vektorji vselej stali njeni prijatelji, znanci – bodisi s sugestijami ali povabili.

Medtem ko je sprva želela postati vrhunška slikarka z mednarodno odmevnostjo, je Kobilca pozneje svoje prioritete prilagajala stvarnosti in se usmerila zlasti v izdelovanje slikarskih naročil in občasno poučevanje, kar ji je poleg ustvarjalne dejavnosti nudilo prihodke in utrjevalo medosebne povezave. Čeprav je v poučevanju videla vir zaslužka, kar ji je omogočalo večjo neodvisnost, se kot učiteljica ni čutila poklicano,

ker me pouk preveč utruji in nevoljno naredi, se vé z dobrimi pogodbi se pa vse potrpi. [...] Sedaj imam eno novo učenko, eno majorko in pa enega novega učenca enega majorja, počasi se bode tudi nekaj nabralo, sicer bi pa meni najljubše bilo, da bi dosta naročil dobila in pa še zraven čas za svoje privatne dela imela.¹

Vpogled v biografske vire, zlasti v pisma, ki jih je Kobilca pisala svoji družini, razkriva, da je bil njen finančni položaj večkrat nestabilen, za njene standarde in aspiracije nemara celo slab. Z orumenelega lističa v Kobilčini zapuščini dobimo namig o njeni percepciji lastnega položaja: »Ko zopet na svet pridem, bom zopet slikarica, pa samo kot milijonarka, drugače pa na noben način.«² Podobno veje iz pisma svaku: »Ko bi denar imela, bi koj tja [na Norveško op. a.] šla. Oh ta nemarni denar!«³ Iz pisem obenem nedvoumno izhaja, da brez družinske podpore in dediščine ter brez razvejane socialne mreže ne bi mogla postati ena najvidnejših predstavnic slovenskega slikarstva, prav tako bi kot ženska težko svobodno opravljala slikarski poklic.

Umetnostni zgodovinar, etnograf in muzikolog Stanko Vurnik, ki je s Kobilco v njenih poslednjih letih večkrat prijateljsko posedel ob »črni kavi«, je v njenih »moških« socialnih veščinah prepoznal podlago za njen umetniški pečat.

Malo žensk poznamo, ki bi s tako naravnost drznim, moškim mladostnim ognjem vrvele po svetu za svojim umetnostnim idealom kakor Kobilca. [...] Temperament in zagrizena energija, ki je dekleta vlekla po svetu, moška samostojnost, hitra orientacija v umetniški okolici – niso nikoli znak slabega umetnika, ki se nauči svoje obrti in se ne razvija dalje. (Vurnik 1927: 83–84)

Pozorni bralec bo v gornjih Vurnikovih vrsticah verjetno opazil soodvisnost Kobilčine visoke stopnje mobilnosti in umetniške prodornosti (prim. Kraljić 2014: 61–83). Poudariti je treba, da je ženska, ki je v Kobilčinem času potovala sama, pravzaprav pretrgala s »predpisanimi ji prostori in vlogami« (Perrot 1993: 469). Mentaliteta dolgega 19. stoletja je postavljala ženskam vrsto ovir za najrazličnejše oblike kreativnosti, zato je razumljivo, da je bilo med prepoznavnimi umetniki njene dobe na Kranjskem tako »malo žensk«. Obenem pa je treba podčrtati, da Ivana Kobilca ni bila gola izjema, ampak del naraščajočega trenda poklicne udeležbe žensk srednjega razreda v polju vizualne umetnosti (Brandow Faller 2010; Tavčar 2014).

Kobilčina biografska skica poudarja nekatere vidike njenih lastnih strategij spopadanja s sistemskim omejevanjem umetniškega ustvarjanja žensk v srednjeevropski *belle époque*. Z bogato osebno mrežo, ki jo je oblikovala ob prehajanju fizičnih in družbenih prostorov, je zgradila enega ključnih temeljev za izražanje umetniške kreativnosti. Pomen osebne mreže je prišel še toliko bolj do izraza v specifičnem

1 Iz pisma sestri Mariji Pintar, Sarajevo, 1903. Hrani Rokopisni oddelek NUK, Digitalni arhiv.

2 Seznam slik Ivane Kobilce. Hrani Rokopisna zbirka NUK, Digitalni arhiv.

3 Nedatirano pismo Luki Pintarju, možu sestre Marije. Hrani Rokopisni oddelek NUK, Digitalni arhiv.

zgodovinskem času, ki ženski kreativnosti v smislu zahtevnejšega študija, profesionalnega umetniškega ustvarjanja ter spontanih in neodvisnih oblik mobilnosti ni bil posebno naklonjen.

O RAZISKOVALNI PERSPEKTIVI, METODAH IN VIRIH

V biografskih poskusih je smiselno razmišljati z upoštevanjem več struktur hkrati (spola, socialnega položaja, narodnosti, poklicne dejavnosti, značilnosti makrozgodovinskega obdobja, pa tudi družinskega življenja, zakonskega stana, kolektivne pripadnosti ter socialnega okolja). Pomembno je predvideti prostorsko in časovno dinamičnost večine kategorij, ki obenem izkazujejo večplastno in raznoliko medsebojno soodvisnost. V primeru Kobilčine biografije je vse te kategorije nekoliko teže rekonstruirati, saj dostopni viri ne osvetljujejo vseh vidikov, zlasti pa neenakomerno zrcalijo različna obdobja njenega življenja. To dejstvo pojasnjuje izostanek celovitega razumevanja dinamike Kobilčinega življenja.

Ob sicer tradicionalnem angažmaju zgodovinopisja za biografijo vplivnih družbenopolitičnih osebnosti se je od zadnjih desetletij 20. stoletja tudi pri nas začelo odkrivanje individualnosti marginaliziranih družbenih plasti (Grdina 1992: 341–363; Verginella 2004; Koron 2011). Ko opazujemo posameznika od blizu, vselej ugotovimo, da ni le eden od zanemarljivih obrazov družbe ali člen nemočne množice, temveč aktivni oblikovalec svojega življenja, ki v mejah svojih zmožnosti soustvarja dobo, v kateri živi in deluje. Obravnavo Kobilčine biografije zato utemeljujem s spoznanji zgodovinskih pristopov, ki skušajo preteklost pojasnjevati od spodaj in od blizu. Italijanski mikrozgodovinar Giovanni Levi, ki je za izhodišče svoje študije vzel novoveškega piemontskega eksorcista Giovannijsa Battista Chiesa, denimo pronicljivo ugotavlja, da »v medprostoru stabilnih ali šele nastajajočih normativnih sistemov igrajo kolektivi ali posamezniki svojo lastno pomembno strategijo, ki včasih pusti trajen pečat na politično realnost. Njihova strategija sicer ne more izničiti oblik dominacije, ampak jih lahko določa in spreminja« (Levi 1995: 11). Takšna perspektiva opozarja, da zakoni in drugi normativi, ki se v interpretacijo preteklosti porajajo od zgoraj, ne odražajo vedno realnosti, ampak pogosto namigujejo prav na nasprotno: kako naj bi stvari bile – pa niso. Pogled od spodaj osvetljuje spregledane niše, ki jih porajajo inkonsistence normativov političnih oziroma družbenih sistemov. Ta neskladja posamezniki pogosto izkoriščajo in prav z njihovo pomočjo oblikujejo svoje življenjske odločitve.

Pojem socialne mreže, ki posameznikovo življenjsko pot običajno dodatno pojasnjuje, razumem kot odsev človekove povezanosti z ljudmi, kot ponazoritev človekovih medosebnih odnosov. Je ena od manifestacij socialnega kapitala (Bourdieu 1986) in izkazuje preplet sorodstvenih, strokovnih, prijateljskih, ljubezenskih, sosedskih in drugih povezav, ki jih posameznik oblikuje, obnavlja in razdira. Socialne mreže niso tog, brezoseben mehanizem družbenih odnosov, kajti med skrajnima poloma najrazličnejših odtenkov medosebnih razmerij, ki ju določata konflikt

in sožitje, se ves čas odvija nepredvidljiva dinamika. S socialnimi mrežami oziroma z rabo različnih materialnih in nematerialnih dobrin, ki jih v bolj ali manj formaliziranih oblikah omogočajo družbeni stiki, posamezniki hitreje dosejajo svoje cilje in se lažje soočajo z življenjskimi izzivi. Seveda pa socialno omrežje lahko deluje tudi omejevalno (Coleman 1988). V Kobilčini biografski perspektivi je njena socialna mreža v nekaterih primerih konkretizirana z imeni in s priimki, vendar zaradi prostorskih omejitev in pomanjkanja virov še zdaleč ne zaobjema vseh posameznikov, s katerimi je bila v stikih.

Razumevanje pomena Kobilčine socialne mreže na podlagi dostopnih zgodovinskih virov v veliki meri izhaja iz njene osebne zapuščine, zlasti iz bogate korespondence, adresarjev, vizitk, zapiskov in fotografij, ki jo hrani Rokopisna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Količina in vsebina ego-dokumentov pričata o tem, da je Kobilca znala navezovati stike in jih vzdrževati. Ohranjena korespondenca sicer ne predstavlja vseh njenih dopisovalcev ne celotne korespondence in omogoča zgolj selektiven vpogled v njeno socialno življenje. Od ohranjenih 196 pisem in dopisnic je Kobilca večino napisala svoji družini, pretežno svoji sestri Mariji, poročeni Pintar – kar pravzaprav predstavlja dediščino Marije Pintar in ne Ivane Kobilce. Velika večina teh pisem se nanaša na obdobje, ki ga je Kobilca preživela v Sarajevu in Berlinu, več kot 30 pa je nedatiranih in bi se glede na vsebino in jezik lahko nanašala tudi na zgodnejša obdobja. Iz Münchna, kjer je študirala, so eksplicitno ohranjena le tri njena pisma, iz njenega pariškega obdobja, kjer se je poskušala prebiti v slikarsko elito, prav tako. Preostalo dostopno korespondenco sestavlja 194 pisem, dopisnic in razglednic, ki so jih Kobilci pisali njeni prijatelji, znanci in drugi. Med njimi pa seveda ni Kobilčinih odgovorov. V tej skupini je obenem presenetljivo malo odgovorov na pisma, ki jih je Kobilca pisala sestri Mariji.

Del Kobilčine korespondence je bil najverjetneje uničen, zlasti merim na tista pisma, ki bi posredovala osebne plati njenega življenja. Ohranjeno denimo ni nobeno intimnejše pismo, čeprav naj bi Kobilca po zapiskih Rose Pfäffinger imela dva ljubimca, Willyja Gretorja in Ferda Vesela (Wolff Thomsen 2014). Molk glede zasebnosti zrcali vrednote in norme meščanskega razreda, ki mu je pripadala Kobilca. Ostaja neznano, ali so redka Kobilčina pisma z Dunaja, iz Münchna in Pariza posledica selekcioniranja »neprimernih« podob iz razigrane Kobilčine preteklosti, ali nemara govorijo celo o začasni ohladitvi njenih stikov z družino.

BIOGRAFSKA SKICA

Ivana Kobilca (1861–1926), edina Slovenka, ki je bila upodobljena na bankovcu slovenskih tolarjev, je bila umevno deležna kar nekaj raziskovalne pozornosti. Večina študij je parcialnih, nanašajočih se na njene poklicno pot in ustvarjalne dosežke (Vurnik 1923, 1927; Menaše 1952; Trdina 1952; Vrhunc 1979; Mastnak 2004; Žerovc 2014, 2013; Kraljić 2014; Tavčar 2014, 2014a, 2016), medtem ko celostna in poglobljena biografska

študija še ni izdelana. V pričujočem članku poudarjam pomen biografskih perspektiv o posameznikih in posameznicah iz njene socialne mreže, ki Kobilco osvetlujejo v luči družbenih normativov in umetniških življenjskih praks in jo dodatno kontekstualizirajo; merim zlasti na biografije Käthe Kollwitz (1988; 2012), Rose Pfäffinger (Wolff Thomsen 2014) in Willyja Gretorja (Wolff Thomsen 2006) ter slovenskih sodobnikov. Zanimiv biografski vir je filmsko gradivo, denimo dokumentarno-igrani celovečerec Marte Frelih z naslovom *Ivana Kobilca – portret slikarke* (2007) in kratki dokumentarni film Brede Kovič s preprostim naslovom *Ivana Kobilca* (1979).

Posebno pozornost namenjam poudarkom, ki Kobilčino biografijo zrcalijo v luči njenega prehajanja med fizičnimi in družbenimi prostori. Če primerjamo življenjepise umetnic, njenih predhodnic oziroma sodobnic, ki so delovale na Kranjskem (Tavčar 2014), lahko ugotovimo, da so praktično vse izvirele iz okolja, ki je imelo posluš za umetnost oziroma so bile umeščene v višje socialne sloje, predvsem med plemstvo in premožnejši meščanski sloj.⁴ Marsikatera od teh »slikaric« oziroma »diletantk« je po kakovosti risarskih in slikarskih veščin svojih stvaritev preseгла ljubiteljsko raven, a večina je skoraj potonila v pozabo. Manko primerne celostnega izobraževanja na višji ravni so lahko dekleta iz premožnejših slojev nadomeščale pri zasebnih učiteljih (Tavčar 2014: 11–13). V luči meščanskih idealov so bile večšine »lepe umetnosti« za mlada dekleta zaželenene, usmerjene zlasti v portretistiko in tihožitje, medtem ko preživljanje s slikarstvom za meščanke ni bilo primerno. Poleg tega Kranjska v tistem času za resno umetniško izpopolnjevanje ni ponujala nobenih možnosti. Premogla ni ne ključnih izobraževalnih institucij ne pedagoškega kadra na področju likovne umetnosti, niti potrebnih kulturnih ustanov, ki bi umetniško ustvarjanje spodbujale in hkrati umetnost tudi promovirale. Kljub odsotnosti formaliziranih umetniških angažmajev je Ljubljana vendarle imela nekaj zasebnih učiteljev risanja in slikanja, razstave manjšega obsega pa so potekale v večnamenskih prostorih (Kazina, Reduta, razne trgovine).⁵ Obenem je treba poudariti, da je bila umetniška publika razmeroma nezahtevna, kompetentne kritike pa ni bilo. Cerkev je do preloma stoletja ostajala edini upoštevanja vreden naročnik umetniških del (Mastnak 2004; Menaše 1952: 435–442). Ambicioznejši vizualni umetniki iz Kranjske so primerno izobrazbo praviloma pridobili drugod.

Ni povsem jasno, v kolikšni meri je družina mlado Kobilco spodbujala pri ambicioznejših slikarskih željah – z izjemo obiskovanja za kultiviran meščanski sloj običajen

4 Prve znane slikarke na Kranjskem so bile redovnice in plemkinje. Naj omenim še slikarke Heleno Germovnik, hčerko tržaškega kirurga Antonija Germovnika, Heleno Langus, nečakinjo in posvojenko slikarja Matevža Langusa, Ido Künl, hčerko slikarja Pavla Künl, Ano Skedl, hčerko šentruperskega posestnika in zdravnika Franca Skedla, Roza Klein Stern, ženo slikarja in likovnega pedagoga Mateja Sternena, Henriko Šantel iz znane umetniške družine, in Heleno Vurnik, soprogo arhitekta in pedagoga Ivana Vurnika. Podobno velja denimo še za Emo Abram, hčerko tržaškega tovarnarja, Elzo Obereigner, hčerko podpolkovnika in trgovca Karla pl. Kastla, Elzo Oeltjen Kasimir, hčerko slikarja in risarja Alojzija Kasimirja, sestro grafika Luigija Kasimirja in ženo slikarja Jana Oeltjena.

5 Za ta poudarek se zahvaljujem dr. Beti Žerovc.

zasebni pouk slikanja, ki ga je v njenem primeru izvajala Ida Künl – dejstvo pa je, da Kobilce ni bilo mogoče zadržati v domačem okolju. Z mobilnostjo in dobro orientacijo v socialnem okolju se je Kobilca seznanila že v družini. Oče Jakob Kobilca s Homca pri Radomljah je bil obrtnik, mali trgovec in ljubitelj umetnosti. Med drugim je kot obrtnik leta 1853 na pomoč misijonarju Ignaciju Knobleharju Luko Jerana spremljal v Kartum, rastoče trgovsko in politično središče Sudana (Frelj 2009). Kot ustanovitelj dežnikarske obrti, ki je imela sedež na Mestnem trgu v Ljubljani, je tudi pozneje precej potoval, in kot se spominja Kobilca, jo je včasih vzela s seboj na pot (Vurnik 1923: 101). Mati Marija, rojena Škofic v Podbrezju na Gorenjskem, pa je bila gospodinja brez poklica in moževa desna roka (Trdina 1952: 93). V družinskem podjetju so po svojih možnostih sodelovali tudi vsi otroci, kjer so se gotovo seznanili tako s praktičnim delom kot z osnovami tržnih zakonitosti in delovanja poslovno-trgovskega sveta. Poleg tega so v trgovsko-obrtniškem delu Ljubljane, kar se še danes zrcali v imenu ulic (Kobilčevi so živeli na Ključavničarski), sobivale tudi (premožnejše) trgovske družine, podpornice umetnosti, denimo Souvanovi, Kastlovi, Jakopičevi, Jamovi idr.⁶ Kobilčevi so bili močno navezani na materin rojstni kraj, kjer je imela letoviško hišico tudi nemško-švicarska diplomatska družina že omenjene Rose Pfäffinger, na katero je Kobilca ponovno naletela pri münchenskem profesorju Erdtelu (Žerovc 2013: 171; Wolff Thomsen 2014: 47).

Ne vemo, ali je bil samostojni odhod ukaželjne 18-letne Ivane na Dunaj rezultat velikodušne starševske podpore ali se je kot posledica njene odločnosti in vztrajnosti zgodil v konfliktu s starši. Izpričano pa je, da je najela sobo na Beatrixgasse, elitni ulici tretjega dunajskega okraja, za kar je morala posedovati nekaj sredstev (Vurnik 1923: 101). Za to obdobje o Kobilčini socialni mreži obstaja malo podatkov, pisem iz dunajskega obdobja ni, iz poznejše korespondence pa je razvidno, da je na Dunaju živela nekaj znancev družine Kobilca. Ti so ji najbrž bili – poleg Ferda Vesela, Janeza Šubica ml. in družine njegovega bratranca Ferlana (Vurnik 1923: 101) – v pomoč ob prihodu v metropolo.

Habsburška monarhija ženskam tedaj v tehničnem in konceptualnem smislu še ni ponujala možnosti za ambicioznejši študij umetnosti. Ženske so bile izključene iz državnih umetniških akademij, medtem ko zasebne umetniške šole zanje niso razpisovale zahtevnejših umetniških programov. Obenem so bile zasebne slikarske šole za ženske tudi drugod po Evropi bistveno dražje od moških (Mastnak 2004: 108; Žerovc 2014: 510). Svoje slikarske sposobnosti je Kobilca zato na Dunaju urila samostojno, s kopiranjem del klasičnih slikarskih mojstrov na dunajski Akademie der bildenden Künste, kar je bil običajen začetek mladih slikarjev. Pri tem ji je z nasveti pomagal slikar, restavrator in akademski kustos Daniel Penther ter jo predstavil tudi Hansu Makartu (Trdina 1952: 94).⁷

6 Za te namige se zahvaljujem dr. Beti Žerovc.

7 V Vurnikovem in Kobilčinem pismu iz Pariza je naveden kot Pentar, a najverjetneje gre za slikarja in restavratorja Pentherja. Glej *Österreichisches Biographisches Lexikon*: www.biographien.ac.at.

Dunaj je večini prebivalcem monarhije pomenil »stik s tokovi višje kulturne stopnje oz. socialnih slojev evropske kulture«, vendar je po kulturni, socialni in ekonomski plati zaostajal za drugimi evropskimi centri (Cindrič 2002: 17). Posledično so številni izobraženci po dunajski izkušnji odhajali v vplivnejša kulturna središča Evrope. München je že od začetka 19. stoletja postajal vabljiv za mednarodno umetniško skupnost, saj se je umetniška kreativnost uspešno integrirala v urbanizacijske procese. Povečanje števila javnih naročil in izobraževalnih institucij je omogočalo ne le preživetje uveljavljenih umetnikov, ampak tudi kaljenje novih ustvarjalnih smeri, kar je bavarsko prestolnico postavilo na vidno mesto med svetovnimi likovnimi centri (Žerovc 2010: 12–19). München je bil referenčna postaja večine slovenskih umetnikov, ki so se oblikovali pred prvo svetovno vojno (Pavlinec 2006), in tudi številnih evropskih slikark. V začetku osemdesetih let, torej v obdobju, ko se je tam oblikovalo društvo umetnic (Deseyve 2005: 36), se je v Münchnu znašla tudi Kobilca.

Tudi v Münchnu je Kobilca kopirala slike na tamkajšnji kraljevi akademiji ter se vpisala na obrtno šolo. Vzpostavila je nekaj dragocenih poznanstev in eden od njih ji je predlagal, naj svoje kopije pokaže Wilhemu Diezu, profesorju na kraljevi akademiji. Ta jo je priporočil profesorju Aloisu Erdtelu, ustanovitelju zasebne slikarske šole za ženske. Kobilca je bila sprejeta med Erdeltove učenke ter v spodbudnem okolju kot slikarka tudi naglo napredovala. Vzpostavila je stike z vplivnimi umetniki in živela v krogu umetnic, od katerih so nekatere ostale njene prijateljice do konca življenja (zlasti Rosa Pfäffinger, Maria Slavona in Käthe Kollwitz). Kot so napredovala njena znanja in veščine, tako je postajala tudi vedno bolj samozavestna; od leta 1888 je svoje slike poslala na številne razstave (Vrhunc 1979: 86–94).

Kobilca je v letih 1882–1890 narisala številne portretne študije in portrete, najprej svojih sorodnikov in (družinskih) prijateljev. Za razvijanje portretnih veščin in tudi zaslužka je izkoristila nekoliko zapoznel finančni in socialni vzpon meščanskega razreda na Slovenskem. Portretirala je ljubljanske veljake iz industrialno-trgovske rodbine Baumgartner, člane ljubljanskih trgovskih rodbin Souvan, Stare in druge. Prijateljska vez s Feliksom Staretom, lesnim industrialcem, graščakom na Kolovcu in Ruperčvrhu, ter z njegovo ženo Josipino, roj. Tršinar, je Kobilci omogočala z ustvarjalnostjo združene poletne oddihe v obeh rezidencah.

Leta 1890 se je slikarka odpravila v Zagreb, kjer je tri mesece bivala pri družini zgodovinarja Josipa Stareta. Ta jo je priporočil djakovskemu škofu Josipu Juraju Strossmayerju, s katerim je stkala dolgoletno prijateljsko vez. Po odmevni razstavi je dobila nekaj naročil, kot denimo portrete dr. Franja Račkega ter odvetnika dr. Lovra Vidriča in njegove hčerke. Poznanstva, ki si jih je ustvarila na Hrvaškem, so ji vnovič odprla pot v tujino, saj se ni želela ustaliti v Ljubljani (Žerovc 2014: 147–157). Na pobudo profesorja Fritza Uhdeja in s priporočilnimi pismi škofa Strossmayerja se je usmerila v Pariz. Leta 1891 je poslala svoji sliki Poletje in Likarice na elitni natečaj Société internationale de Beaux Arts; obe sta bili izbrani. Razglasili so jo za *associée*, 'članico društva', kar je bil eden največjih mednarodnih dosežkov umetnika slovenskega rodu. Opogumljenja s tolikšnim uspehom se je Kobilca leta 1891 pridružila münchenskim

prijateljicam, ki so se medtem preselile v Pariz in tam na stroške Rose Pfäffinger živele v boemski umetniški skupini (Wolff Thomsen 2014). Kljub nekaj vplivnim znancem in izrazito umetniškem miljeju se Kobilci ni uspelo prebiti v slikarsko elito. Še več, po mesecu dni je razočarana zapustila šolo Henrija Gervexa. Leta 1892 se je s skupino umaknila na francosko podeželje, v Barbizon, kjer je nekdaj obstajala znamenita slikarska kolonija. Rose Pfäffinger je v tem času bankrotirala, skupina se je razšla, Kobilca pa se je vrnila v Ljubljano.

Štiri leta pozneje se je Kobilca odselila v Sarajevo, kjer je ostala kar 8 osem let. Po avstro-ogrski okupaciji Bosne in Hercegovine je Sarajevo postalo prostor temeljitih družbenopolitičnih sprememb (Vujnović 2010; Sparks 2014). Kobilco so v Sarajevo povabili tamkajšnji Slovenci (Kržišnik Bukić 2007), da bi portretirala škofa Stadlerja, od njega pa je dobila večje naročilo za poslikavo jezuitske cerkve. Stanovala je v sarajevskem deželnem muzeju, ki je bil osrednja institucija za uveljavljanje avstro-ogrške kulturne in izobraževalne politike. Kobilca v Sarajevu ni slikala samo fresk in orientalnega življenja, ampak je ves čas dobivala portretna naročila, tudi od elitnih osebnosti. Bila je sodelavka časopisa *Nada* in članica sarajevskega slikarskega kluba, institucij, ki sta promovirali avstrijsko kulturno politiko. Kobilca je v Sarajevu tudi poučevala, med drugimi Rito Passini, slikarko in keramičarko iz dunajske umetniške družine (Tavčar 2014a: 10–22).

Leta 1905 se je vrnila na Kranjsko k bolni materi in se po njeni smrti v naslednjem letu preselila v Berlin, kjer je ostala nadaljnjih osem let. V berlinskem predmestju Halensee je živela pri premožni družini arhitekta Otta von Schnocka (Vurnik 1923: 110), družinskih prijateljih svojih sarajevskih kolegov, bratov Lea in Ewalda Arndt. Pri Schnockovih je postala nekakšna družinska slikarka, ki je pri njih živela in se preživljala s slikanjem portretov in tihožitij.

Iz tega vidiš, da ljudje za mene skrbe, kar pravijo da je v Berlinu redka stvar a jaz sem še povsod ljudi dobila da me imajo radi in tu tudi. V binokostih grem morda z Schnockovo famijlo na njihov lov, če bode vreme ugodno. Veš teh ljudeh se hočem držat ker pri teh bode vedno kaj dela, so pa precej tako da mora človek paziti da se jih ohrani – no kakor vsi – ne? Einfach und doch anspruchsvoll.⁸

V Nemčiji je vzpostavila nekaj novih prijateljstev zlasti iz meščanskih in umetniških vrst ter obnovila nekaj starih, Münchenskih (zlasti z Rose Pfäffinger in s Käthe Kollwitz). Uživala je umetniško življenje Berlina, ki je imel kot politični, gospodarski in kulturni center od združitve Nemčije izjemno gravitacijsko moč, kar se je navzven kazalo v demografski rasti mesta kot posledici priseljevanja, okrepljene urbanizacije, arhitekturne in gradbeno-umetniške dejavnosti (Weigert 1942: 450–503). Obenem pa je Kobilca v Berlinu dokončno spoznala, da se v evropsko slikarsko elito ne bo prebila, saj skoraj ni več razstavljala in prijavljala slik na natečaje. Sestri Mariji je pogosto

8 Iz pisma sestri Mariji Pintar, Berlin, 24. maj 1908. Hrani Rokopisni oddelek NUK, Digitalni arhiv.

pisala o ekonomski krizi, družbenih in zlasti nacionalnih napetostih ter slutnjah, »da bode počasi strašen nacionalni boj«.9 Prva svetovna vojna je 53-letno Kobilco pripravila do dokončne vrnitve v rodno Ljubljano, kjer se je držala bolj zase in se večinoma posvečala tihožitju in portretistiki (Vrhunc 1979: 269–289).

REFLEKSIJE

Kobilca je prekoračila družbene norme ne le kot slikarka, ampak tudi kot popotnica v času, ko se je večina njenih rojakinj posvečala razmeroma stacionarnim, v zasebni prostor zamejenim vlogam materinstva in gospodinjstva ter eventualno karitativnim in religioznim dejavnostim, ki so bile tedaj eden redkih družbeno sprejemljivih kanalov za žensko združevanje in javno delovanje.10 Brez trdne odločenosti, da se umetniško razvija, bi bržkone ostala v rodnem okolju, njen slikarski talent pa zamejen na prostočasno dejavnost, kot se je zgodilo številnim sodobnicam iz srednjega in višjega razreda po Evropi in ZDA (Higonnet 1993: 250).

Ob vpetosti v pariški umetniški svet, v katerem je bila finančno odvisna od Rose Pfäffinger, se je Kobilca bržkone definitivno ovedla, da je velik del umetnikovega uspeha povezan s samopromocijo in trženjem umetniških del. Zdi se, da je manko finančne stabilnosti presejala s svojim socialnim kapitalom, ki ji je lajšal življenje tako v ustvarjalnem kot alimentarnem smislu. Kot se že kot 20-letno dekle ni bala pristopiti k ekscentričnemu profesorju na Münchenski likovni akademiji, Wilhelmu Diezu, tako ni imela težav pri vzpostavitvi odnosov s številnimi ekselencami iz političnega, kulturno-umetniškega, podjetniškega ali vojaškega okolja. Dejstvo, da se je Kobilca zavedala moči »vez in poznanstev«, potrjuje tudi spodnji citat iz enega njenih berlinskih pisem: »... jaz že dolgo nimam tu tacihih konekcij da bi mogla njemu pomagati, za tako stvar je treba vse druge merodajne protekcije da se more pomagati komu, če bi pa mogla pa bi gotovo, se vé najprej sebi potem pa drugim«.11

Kobilca se je pri navezovanju stikov najbrž zavedala ovir, ki so jih bile tedaj deležne ženske pri samostojnem delovanju, zlasti pri vstopu v višje umetniške kroge (Pollock 2004; Mastnak 2004; Žerovc 2014; Kraljić 2014). S spolno pogojenimi predsodki se je srečevala vse od začetka izobraževanja, in kot spregovorijo indici ohranjene zapuščine – skozi vse svoje življenje. V umetniških recenzijah ali korespondenci z umetniškimi institucijami, ki so njene slike uvrščale na svoje razstave, so Kobilco pogosto naslavljali kar s Herr, z Monsiour ali s Signor,¹² sama pa je se navadno podpisala kot

9 V pismih sestri Mariji, iz dni 10. december 1908, 18. februar 1909, 8. april 1909.

10 V Kobilčini osebni zapuščini skorajda ni omemb cerkve, vere ali molitve, kar je za tisti čas presenetljivo.

11 Iz pisma sestri Mariji Pintar, Berlin, 16. april 1908. Hrani Rokopisni oddelek NUK, Digitalni arhiv.

12 Osebna zapuščina. Hrani Rokopisni oddelek NUK, Digitalni arhiv.

I. Kobilca.¹³ Ne vemo, ali je to storila z namenom prikriti svoj spol, da bi lažje prodrla v javnost, iz pisem pa izhaja, da je svoje »pomožčenje« sprejela s humorjem in da so v njenih prijateljskih krogih čez to zmoto pogosto zabavljali. V pismih sta jo ljubkovalno z »alter Ivan« denimo nagovarjala njen sarajevski kolega Max Liebenwein¹⁴ in hčerka njenih berlinskih gostiteljev, Deta Schnock.¹⁵ Prehajanje prostorov in stiki s svobodomiselnimi posamezniki so po vsej verjetnosti lajšali njeno prestopanje spolno določenih družbenih norm in izvijanje iz patriarhalnih tradicij. Na emancipatorne procese žensk, ki jih lahko sproži migracijska izkušnja, vedno bolj opozarjajo študije s področja migracij (Milharčič Hladnik, Mlekuž 2009; Vidmar 2014; Milharčič Hladnik 2016).

Kljub izjemnosti, mestoma celo revolucionarnosti, s katerim je Kobilca kot umetnica in kot ženska zaznamovala svojo dobo, jo lahko povežemo s konservativnejšimi potezami, kot so bile lastne meščanstvu. Z njim se je istovetila v največji meri, kar se je zrcalilo tudi v njenem umetniškem ustvarjanju. Izhajajoč iz ohranjene korespondence je bila Kobilca v številnih ozirih zelo meščanska. Oboževala je klobuke in dežnike, v svojem adresarju je imela daljši spisak šivilj, vsaj priložnostno je najemala hišne pomočnice in podobno. Iz njenih sarajevskih in berlinskih pisem so prosevale številne meščanske norme in vrednote, vključno z zavračanjem boemskega načina življenja, kot ga je okusila v Franciji. Njena družbena mreža je bila resda sestavljena predvsem iz umetniških krogov, vendar tudi iz vojaških, političnih, uradniških, podjetniških in zdravniških plasti družbe. Prav to družbeno okolje je poosebljalo osrednji steber meščanstva, ki se ni ogreval za družbenopolitične spremembe, ampak je bil bolj naklonjen ohranitvi obstoječega stanja. Navsezadnje je Kobilca v Sarajevu z vključevanjem v osrednje kulturne institucije delovala tudi v službi monarhične politike deislamizacije Bosne in Hercegovine.

Ob preučevanju Kobilčine biografije je ob njeni vpetosti v nadnacionalni umetniški milje mogoče opaziti njeno intimno pripadnost dvema etno-kulturnima svetovoma, slovenskemu in nemškemu. V tem oziru je zlasti indikativno njeno pisno izražanje, ki je bilo preklapljaljoče dvojezično (prim. Šabec 1995). V pismih se je hkrati izražala v slovenščini, ki je bila njen materni jezik, in nemščini, ki je bil v tujini njen osnovni pogovorni in operativni jezik. Ohranjena korespondenca omogoča le delni vpogled v njeno rabo jezika, saj je glavnina njenih pisem ohranjena iz obdobja, ki ga je preživela v Sarajevu in Berlinu. Ni nenavadno, da je nemški jezik bolje obvladala od slovenščine, saj je veliko časa živela v nemškem svetu, pa tudi sicer se je pogosto povezovala z nemško govorečimi. Njena pisna slovenščina je imela veliko ljubljanskih in gorenjskih odtenkov ter bila, kot je na nekaterih mestih priznavala tudi sama, dokaj okorna in močno pod vplivom nemškega jezika. Če jemljemo pisni jezik kot enega od ključnih indikatorjev za narodno identifikacijo, glede na rabo jezika v njenih pismih lahko sklenemo, da se je predznak njene pripadnosti kulturnim krogom v času spreminjal.

13 Prikrivanje spola v podpisu med slikarkami ni bil tako izjemen pojav. Psevdonimi, ki so ženske umetnice skrivali za moškim imenom, so bili pogosti v drugih vejah umetnosti, zlasti pri pisateljicah (Maugue 1993: 531).

14 Pismo Maxa Liebenweina, 1. februar 1906. Hrani Rokopisni oddelek NUK, Digitalni arhiv.

15 Pismo Dete Schnock, 27. maj 1921. Hrani Rokopisni oddelek NUK, Digitalni arhiv.

Te spremembe so najverjetneje odraz nekih intimnih razpoloženj in obkroženosti z različnimi kulturnimi okolji – kar je navsezadnje pustilo sledi tudi v njeni domači ljubljansčini, v kateri je bilo mogoče slišati tudi »nemške stavke ali kako francosko ali hrvaško frazo« (Trdina 1952: 110). V njenih začetnih letih v tujini je, najbrž iz navdušenja nad možnostmi, ki ji jih je ponujalo okolje kulturnih metropol, velik del korespondence svoji družini skoraj v celoti napisala po nemško – čeprav so v družini govorili slovensko. Pozneje je, verjetno pod vplivom slovenske nacionalne ideje, ki so jo širili intelektualci in politiki, s katerimi je bila v stikih,¹⁶ pisala domačim pretežno v slovenščini, v nemščini pa dodajala le izraze, ki jih v slovenščini ni poznala ali znala učinkovito izraziti. Narodni vidik njene identitete se je prilagajal situacijam in se oplajal s splošno sociopolitično atmosfero na prelomu v 20. stoletje, ki se je zaostrovala z nacionalnimi napetostmi. Za kulturno (in politično) združevanje južnoslovanskih narodov, katere idejni vodja je bil njej naklonjeni Strossmayer, ni bila preveč vneta, kar je bila najbrž posledica neprijetne izkušnje iz Sarajeva. »Srbi pa za nas Slovence ne bi bili dobri jaz vem kako so Srbi v občinski zbornici hudi bili, samo zato ker sem jaz en portret za magistrat dobila, (slovanska) jugoslovanska vzajemnost je le na papirju.«¹⁷

Iz njene korespondence je jasno, da se je v Berlinu neposredno srečala z nemškim šovinizmom do Slovanov, kar je njeno slovensko oziroma slovansko identiteto nemara ojačalo. V lucidnih zapiskih Käthe Kollwitz je bila Kobilca »strastna patriotka, Slovanka do zadnjega« (Kollwitz 2012: 126), njega dolgoletna prijateljica Rosa pa jo je v svojih zapisih že v pariškem obdobju pomenljivo poimenovala Wera Slowenk (Wolff Thomsen 2014), čeprav ti citati bolj poudarjajo vtise neslovanskih kolegic kot pa Kobilčino identiteto. Obenem pa se je novih državnih okvirih Kobilca vključila v umetniške institucije jugoslovanskega kulturnega kroga: leta 1920 je postala redna članica Narodne galerije v Ljubljani, leta 1922 pa pristopila k Združenju jugoslovanskih umetnikov (Vrhunc 1979: 27).

Migracijske izkušnje, obeležene z visoko stopnjo mobilnosti, so Ivano Kobilco brez dvoma zaznamovale v njenem profesionalnem življenju, v njeni vpetosti v umetniški svet. Seveda to v prvi vrsti velja za slikarske veščine, ki jih je oblikovala kot učenka münchenskega akademskega slikarja, slovitega portretista Aloisa Erdtelta, in kiparja Johanna Christiana Rotha, pri katerem je lahko študirala človeško anatomijo na golih modelih. Treba je poudariti tudi znanja, ki jih je pridobila v stikih s predstavnikom plenerističnega münchenskega slikarstva, Franzom von Uhdejem, in pod vplivom ateljejskega portretista Franza von Lenbacha. Brez odhoda v München bi težko pridobila izobrazbo, o kateri Beti Žerovc meni, da je bila »primerljiva in celo boljša od mnogih njenih moških slikarskih kolegov.«¹⁸ Ker je bila dobro zapisana pri konzervatorju münchenske pinakoteke, umetnostnem zgodovinarju in kritiku dr. Richardu Mutherju, in ker si je pridobila simpatije francoskega slikarja in

16 Izhajajoč iz njene zapuščine je treba izpostaviti Hribarja, Cankarja, Tavčarja, Klemenčičevo, Ažbeta, Govekarja, Lampeta, Vavpotiča, Jenka, Vurnika, družini Souvan in Kessler idr.

17 Iz pisma sestri Mariji Pintar, Berlin, 25. oktober 1908. Hrani Rokopisni oddelek NUK, Digitalni arhiv.

18 Irena Štaudohar, Ivana Velika, Sobotna priloga časopisa *Delo*, 13. februar 2016.

soustanovitelja *Société internationale de Beaux Arts*, Puvisa de Chavannesa, je hkrati pridobivala tudi vpoglede v veljavne trende umetniškega sveta in v to, katera dela bi bilo dobro razstaviti. Obenem pa je bila sposobna izdelati kakovostne slike, ki so v vedno bolj konkurenčnem slikarskem miljeju izstopale in navduševale.

Zavedala se je, da je socialni kapital ključnega pomena, da lahko kot umetnica preživi s slikanjem, saj je v samopromocijo, ki jo je načrtovala ne le z razstavljanjem po različnih evropskih prizoriščih, ampak tudi z izdelovanjem naročil, vložila ogromno energije. Skrb, da bi ostala vidna, da bi »uspela«, se jasno zrcali tako v njenih ne prav večče spisanih pismih kot v ambicioznosti njenih del. V portretni dejavnosti, ki jo je od svojih študijskih let izvajala za višje sloje, se obenem izrisuje bogastvo njenih socialnih vezi, podstati za preživetje. Njene selitve in številna krajša popotovanja, na katerih je sklepala poznanstva, o katerih se zdi, da ne vemo prav dosti, ter nepopoln seznam njenih del – ki se bržkone nahajajo v zasebnih zbirkah širom po Evropi – nakazujejo, da biografija Ivane Kobilce še zdaleč ni dokončana zgodba. Kljub temu pa biografska dejstva ponujajo dovolj indicev za utemeljitev soodvisnosti med mobilnostjo, socialnim kapitalom in umetniško ustvarjalnostjo, tako v smislu izobrazbe, vplivov in izbire žanrov kot tudi produkcije, prepoznavnosti in promocije ter navsezadnje tudi osebnega zorenja in samostojnosti – česar še tako talentirana slikarka v 19. stoletju ne bi mogla doseči, če bi se izobraževala in slikala le v rodni Ljubljani.

VIRI IN LITERATURA

- Bourdieu, Pierre (1986). The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (ur. John Richardson). New York: Greenwood, 241–258.
- Brandow Faller, Megan Marie (2010). An Art of Their Own: Reinventing *Frauenkunst* in the Female Academies and Artist Leagues of Late-Imperial and First Republic Austria, 1900–1930. Washington (dizertacija).
- Cindrič, Alojz (2002). Vpliv dunajske univerze na oblikovanje slovenskega izobraženstva: Statistična slika študentov s Kranjske na dunajski univerzi med leti 1804 in 1917: Študijske smeri, krajevni in socialni izvor. *Slovenci v Evropi: O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo* (ur. Peter Vodopivec). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Coleman, James S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology* 94, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, 95–120.
- Deseyve, Ivette (2005). *Der Künstlerinnen-Verein München e.V. und seine Damen-Akademie: Eine Studie zur Ausbildungssituation von Künstlerinnen im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*. München: Herbert Utz Verlag.
- Frelih, Marko (2009). Črno sonce v beli glavi: Spomin na sudansko misijo v letih od 1848 do 1858. *Ars & humanitas: Revija za umetnost in humanistiko* 3/1–2, 133–156.

- Grdina, Igor (1992). Avtobiografija pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja. *Slavistična revija* XXXX/4, 341–363.
- Higonnet, Anne (1993). Images, Appearances, Leisure and Subsistence. *A History of Women in the West. 4, Emerging Feminism from Revolution to World War* (ur. Geneviève Fraisse, Michelle Perrot). Harvard University Press, 246–318.
- Karlin, Alma (2010). *Sama: Iz otroštva in mladosti*. Celje: In lingua.
- Kollwitz, Käthe (1988). *The Diary and Letters of Kaethe Kollwitz*. Evanston: Northwestern University Press.
- Kollwitz, Käthe (2012). *Die Tagebücher 1908–1943*. München: BTB.
- Kržišnik Bukič, Vera (2007). *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe: 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Koron, Alenka idr. (2011). *Avtobiografski diskurz: Teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kraljić, Sandra (2014). Ivana Kobilca: Z migracijami do preboja v javnost. *Ženske na poti, ženske napoti* (ur. Ksenija Horvat Vidmar). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 61–83.
- Levi, Giovanni (1995). *Nematerialna dediščina: Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Lukšič Hacin, Marina (1995). *Ko tujina postane dom: Resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Mastnak, Tanja (2004). Ivana Kobilca in možnosti likovnega izobraževanja za ženske v 19. stoletju. *Časopis za kritiko znanosti* 32/215–216, 93–107.
- Maugue, Annelise (1993). The New Eve and the Old Adam. *A History of Women in the West. 4, Emerging Feminism from Revolution to World War* (ur. Geneviève Fraisse, Michelle Perrot). Harvard University Press.
- Menaše, Ljerka (1952). Umetniški razvoj Ivane Kobilce. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 2, 435–442.
- Milharčič Hladnik, Mirjam, Mlekuž, Jernej (2009). *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2016). Nadzor nad nadzorom: Strategije upiranja in avtonomnost delovanja migrantk v sodobni in zgodovinski perspektivi. *Dve domovini / Two Homelands* 43, 35–46.
- Narodna Galerija, Zbirka Ivane Kobilce.
- Pavlinec, Donovan (2006). *Slowenische Maler und München*. Cologne: separat.
- Perrot, Michelle (1993). Stepping Out. *A History of Women in the West. 4, Emerging Feminism from Revolution to World War* (ur. Geneviève Fraisse, Michelle Perrot). Harvard University Press, 449–481.
- Pollock, Griselda (2004). Modernost in območja ženskosti. *Likovne besede: Revija za likovno umetnost* 69/70, 16–35.
- Rokopisna zbirka NUK. Digitalni arhiv.
- Sparks, Mary (2014). *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878–1918: An Urban History*. London, New York: Bloomsbury Academic.

- Studen, Andrej (1995). *Stanovati v Ljubljani: Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: ISH.
- Šabec, Nada (1995). *Half pa pu: The Language of Slovene Americans*. Ljubljana: ŠKUC.
- Tavčar, Lidija (2014). *Vzporedni svetovi: Risarke in slikarke prve polovice 19. stoletja na Kranjskem*. Ljubljana: Modrijan.
- Tavčar, Lidija (2014a). Kobilčina učenka Rita (Margarete) Passini (1882–1976). *Umetnostna kronika* 45, 10–22.
- Tavčar, Lidija (2016). *Videla sem svet in življenje: Ob 90. obletnici smrti Ivane Kobilca (1861–1926)*. Podbrezje: Kulturno društvo Tabor.
- Toplak, Kristina (2005). Umetniška ustvarjalnost migrantov: Primer Slovencev v Nemčiji. *Dve domovini / Two Homelands* 22, 115–127.
- Trdina, Silva (1952). Ivana Kobilca. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 2, 93–114.
- Verginella, Marta (2004). *Suha pašta, pesek in bombe: Vojni dnevnik Bruna Trampuža*. Koper: UP ZRS.
- Vidmar H., Ksenija (ur.) (2014). *Ženske na poti, ženske napoti = Women away, women on the way: Migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji = female migrants in the Slovene national imagination: Zbornik biografsko-humanističnih razprav*. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- Vrhunc, Polonca (1979). *Ivana Kobilca, 1861–1926*. Ljubljana: Narodna galerija.
- Vujnović, Sarita (2010). *U građanskom ogledalu: Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture: 1878–1941*. Beograd: Kulturni centar Beograda.
- Vurnik, Stanko (1923). Ivana Kobilca: Spomini. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 3, 100–112.
- Vurnik, Stanko (1927). Ivanka Kobilca in njena umetnost. *Dom in svet: Zabavi in pouku* 2/40, 83–84.
- Weigert, Hans (1942). *Geschichte der deutschen Kunst: Von der Vorzeit bis zur Gegenwart*. Berlin: Propyläen-Verlag.
- Wolff Thomsen, Ulrike (2006). *Willy Gretor (1868–1923): Seine Rolle im internationalen Kunstbetrieb und Kunsthandel um 1900*. Kiel: Ludwig.
- Wolff Thomsen, Ulrike (2014). *Pariški bohémi (1889–1895): Avtobiografsko poročilo slikarke Rose Pfäffinger*. Ljubljana: Narodna galerija.
- www.slovenska-biografija.si (6. 2. 2018).
- www.biographien.ac.at (16. 4. 2018).
- www.deutsche-biographie.de (16. 4. 2018).
- Žerovc, Beti (2013). Ivana Kobilca and her Painting for the Ljubljana Town Hall, Slovenia Bows to Ljubljana, in the Context of Women's Painting in the Late Nineteenth Century. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*. Zagreb: IPZS, 167–178.
- Žerovc, Beti (2014). The Exhibition of Ivana Kobilca in Zagreb in 1890. *Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti i arheologiju* 57, 147–158.

SUMMARY

AT THE INTERSECTION OF MOBILITY AND SOCIAL NETWORKS: A BIOGRAPHICAL SKETCH OF IVANA KOBILCA

Urška STRLE

The article focuses on the history of Slovenia's most renowned female painter, Ivana Kobilca (1861–1926). Its main aim is to present the historical context of her era in order to explain how a woman who was a native of a parochial and rather conservative nineteenth-century town in Habsburg Austria managed to become a successful artist. The article also notes Kobilca's rather extraordinary mobility for a woman of her time. It reveals some of her ingenious strategies for overcoming the barriers that limited the artistic activities of women in *belle époque* Europe. Though she could not eradicate the unjust forms of social hegemony, she undoubtedly influenced the existing power relations she was subjected to. In order to give herself more creative freedom, Kobilca dared to ignore certain institutionalized policies while cooperating with other ones. One of her strategies was to build a solid and large social network of friends, admirers and supporters who helped her when legal obstacles seemed inevitable or when she lacked sufficient financial resources. Without the help of her friends, acquaintances, and relatives, she would have had much greater difficulties in pursuing her academic studies, going on multiple trips abroad, applying for portrait commissions, living in various foreign cities, and weathering financial troubles, loneliness, and other difficulties in these places where she stayed for varying lengths of time. Her story illustrates the importance of interpersonal relationships and juxtaposes the strength of financial versus social capital.

IDENTITIES AND BELONGINGS OF "SECOND-GENERATION MIGRANT WOMEN"

Mateja SEDMAK¹

COBISS 1.01

ABSTRACT

Identities and Belongings of "Second-Generation Migrant Women"

The article deals with issues of (cultural and ethnic) identity formation and belonging in the case of "second-generation female migrants" from former Yugoslavia in Slovenia. Subjective perceptions, the complexity of identity self-perception and the role of the wider environment (peer group, family) are explored. The article addresses three closely connected yet separate issues: (1) the problematic nature of monoethnic affiliations; (2) the fact that ethnic boundaries do not necessarily coincide with cultural ones; and (3) the complexity of self-perception processes and cultural mixing. The article questions the assumption that cultural assimilation is straightforward in the case of "second-generation migrants", addresses gender and religion as important factors, and exposes the "in-between" position of "second-generation migrants".

KEY WORDS: cultural identity, ethnic identity, mixed identity, second-generation migrant, women.

IZVLEČEK

Identitete in pripadnosti »druge generacije migrantk«

Članek obravnava proces oblikovanja etničnih in kulturnih identitet ter pripadnosti na primeru »migrantk druge generacije« iz nekdanje Jugoslavije v Sloveniji. V njem avtorica poudarja subjektivnost percepcij, kompleksnost identitetnih samoopredeljevanj in vlogo okolja (vrstniških skupina, družine). Obravnava tri tesno povezane, pa vendar ločene teme: težavnost monoetničnega opredeljevanja, dejstvo, da etnične meje ne sovpadajo nujno s kulturnimi, kompleksnost samoopredelitvenega procesa in identitetno mešanost. Članek zanika predpostavko o kulturni asimilaciji »migrantk druge generacije« in kot pomembna dejavnika poudari spol in religijo ter njun »vmesni« položaj.

KLJUČNE BESEDE: kulturna identiteta, etnična identiteta, mešane identitete, druga generacija migrantk, ženske.

¹ Ph.D. in Sociology, Research Counsellor, Science and Research Centre Koper, Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper; mateja.sedmak@zrs-kp.si

INTRODUCTION

The article addresses the complex and multifaceted process of (ethnic) identity formation and belonging in the case of “second-generation migrant women”. In the article I also explore their “in-between” status which is reflected in the terminology, theory and empirical research.

I will first explore the terminology used. The term “second-generation migrants” is written in inverted commas because it is misleading. Namely, by exposing “migrantism”, we blur the fact that the women in question were actually born in Slovenia, and Slovenia (in their words) is “their only home”; they are not actually migrants. This terminological inaccuracy is not innocent, since focusing on the women’s migrant status means exposing differences and an a priori separation of “us” and “them”. This is especially important when trying to analyse and capture the process of establishing (ethnic) identity, since:

Like all marking practices, identity is subordinated to the difference, as the process works over the difference, provokes discursive work, creates boundaries and the effects of these boundaries [...]. Identity can be established only through difference, in relation to what is not, what is missing [...]. Identity has meaning only if there is something that is not. (Mencin Čeplak 2003: 30)

Focusing on migrant status thus directly highlights “non-belonging” and “otherness” in the context of ethnicity. With such terminology, “second-generation migrant” women are directly referred to as “non-Slovenes”, i.e. foreigners. According to Schneider, such contradictory terminology also reflects the general perception of the migration process as an anomaly in the “natural”, static state of the national population (Glick Schiller, Wimmer 2002 in Schneider 2016: 2). The term “second-generation migrant” is also rejected by members of the “second generation” themselves: first, the term incorrectly equates citizens who fully identify themselves with the society in which they were born and in which they grew up with an undifferentiated group of “migrants” and with the ethno-cultural background of their parents; second, such a description completely ignores the internal differentiation of the category thus defined, i.e. differences in socio-economic status, education and other factors; third, the most important objection emphasizes the correlation of such labelling with the “problem of integration”, whereby “second-generation migrants” themselves do not see themselves as migrants, and even less as the problem (Schneider 2016). Due to the misleading nature of the term, I will continue to use the term “second-generation migrants” in inverted commas.

Besides focusing on (ethnic) identity as a personal and individual property, I will also focus on the *process* of shaping (ethnic) identity and the question of belonging. Thus, the question “Who are you?” – in terms of ethnic, cultural and national affiliations – will be further highlighted with the question “How and what did you

become?" (Anthias 2002). In this way I follow the ideas of Anthias in her approach to analysing belonging and her method of narration of location. According to Anthias, the notion of identity is not capable of fully capturing the narrated sense of personal belonging and identity (*ibid.*). Moreover, identity from this perspective is a creative search for meaning and for oneself. The concept of identity is shaped as a process and is not merely a description of a person. With this approach, it is possible to capture key life events and episodes that have shaped individuals, to allow inconsistencies (which in fact are not!) in self-perceptions, movable identities and identity pluralization.

Below I first present the conceptual framework, the research design and methodology, and finally analysis of the narratives of "second-generation migrant" women from former Yugoslavia born in Slovenia. Within the latter, three closely linked, intertwining and yet separate issues will be examined: (1) the problematic nature of monoethnic affiliations; (2) the fact that ethnic boundaries do not necessarily coincide with cultural ones; and (3) the complexity of self-perception processes and mixed identity.

CONCEPTUAL FRAMEWORK

In this section I present some concepts and theoretical premises that are used as the framework of our research and interpretation of the results, rather than an extensive literature review on ethnicity and ethnic/cultural identity.

Ethnicity as such is, as noted by Anthias (2002), a highly contested term, sometimes denoting a sense of belonging to an ethnic group and sometimes meaning shared cultural elements. In this paper I clearly separate ethnicity from culture, and ethnic identity from cultural identity. I understand ethnic identity as national identity and cultural identity as identity that entails key cultural elements, such as language, religion, dietary habits, dress codes – in other words, material culture and cultural values in their broadest sense. Consequently, and in accordance with Fredrik Barth (1970, 1996), ethnic and cultural identity do not necessarily coincide. Thus, intercultural differences are not crucial for establishing an ethnic identity. Ethnicity and ethnic identity (as an individual and group characteristic) are constructed independently of culture, language, religion, ancestry, regionality and other materialized signs of culture. The location and meaning of ethnic boundaries are subject to constant "negotiation, revision and revitalization both by members themselves and by external observers" (Nagel 1994: 153).

Identity is also a highly disputed concept, especially in relation to ethnic/cultural identity. Some authors (Brubaker, Cooper 2000; Anthias 2002; Pajnik 2011) explore scepticism in the heuristic and analytical value of identity. Moreover, "identity is too ambiguous, too torn between 'hard' and 'soft' meanings, essentialist connotations and constructivist qualifiers, to serve well the demands of social analysis" (Brubaker,

Cooper 2000: 2). In addition, this is a way of reintroducing essentialism through the back door, and shifting attention away from context, meaning and practice (ibid.). In order at least to partially circumvent the negative aspects of the “identity concept”, in this analysis I will move away from perceiving identity as an “existing state” and focus on the process of shaping and transforming identity and feelings of belonging.

Although I am advocating a social constructionist approach to identity, I also agree that in the same way that social constructionists criticized essentialist frameworks in the study of identity formation, postmodern theorists have been rightfully critical of social constructionists for lacking a thorough analysis of variations within categories of identity such as race, class and gender (García 2004). From this perspective, social constructionists do not address the dynamic of differences and a “matrix of domination” to explain the structural and ideological conditions that play a contributing role in ethnic identity construction (Zinn & Thornton Dill in García 2004: 25). To analyse the process of identity formation and construction, I will, as suggested by García (ibid.), use the concept of a “palimpsest of identity” in viewing the social constructionist perspective through a postmodern lens.

Even if we advocate a social constructivist and post-structuralist view of identity as situational, variable, adaptable and fluid (Giddens 1991; Beck 1992; Brubaker, Cooper 2000), as well as the views of authors of hybridized (Bhabha 1990, 1996), transcultural (Welsch 1995) and mixed ethnic identities (Sedmak 2011b; Sedmak, Zadel 2015), according to which we are all more or less culturally and ethnically mixed, at the same time we must not overlook the essentialism and essentialist practices that are true and real in their consequences in the practices of everyday life (Brubaker, Cooper 2000; Pajnik 2011). Here we must be especially aware, as highlighted by Pajnik (2011), of unequal power relations and structural relations in society which influence ethnic self-identification. Your self-perception (e.g. as Slovenian) can thus easily parallel the perception of broader society or the legislative system and the official census, which label you as a “migrant” and “non-Slovenian”. In addition, as Brubaker & Cooper (2000) remind us, there is a discrepancy between theory and practice. Speaking to ordinary people about their identity reveals that the practice of essentialism is very real, and is perpetuated both by in-group and out-group members.

In addition, because the matter is even more complex, we must not ignore the fact that cultural identity, as Western thought understands it, is actually a modern social construct created by the formation of nation states. Homogenous and unambiguous cultural identity must thus be seen as a fiction that requires constant reification from the ideological mechanisms of nation states (Verdery 1996; Zadel 2016). The ideology of nationalism (Goldberg 1995; Gellner 2008) thus potentiates the habit of thinking and identifying monoculturally and does not reflect or even recognize an individual’s multiculturalism and transculturalism.

RESEARCH DESIGN AND METHODOLOGY

This paper is based on data derived from in-depth life-story interviews of 11 women – descendants of immigrants from the territory of former Yugoslavia, aged between 21 and 38, whose parents moved to Slovenia from Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro. All of them were born in Slovenia and have lived there all their lives. Seven of them have children (six of them have two and one has three children). All of them are married or live with their partners except three who were single at the time of the research. Their family socio-economic backgrounds are very similar: their parents had a low level of education and were low-skilled and manual workers. However, their educational levels, professions and present socio-economic statuses differ: two of them finished primary school, three secondary school, one gymnasium and five university. Regarding religion, three informants declared as practicing Muslims, two as Orthodox, one as Catholic and five as non-religious. The collection of the narratives took place from May 2014 to October 2016. The interviews lasted between two and three-and-a-half hours, and the conversations were (with the consent of the informants) recorded. Prior to the recording, approximately one-hour long informal conversations were held with the informants, during which an atmosphere of mutual trust and cooperation was established. The interviews were conducted in different locations, mostly informal and outdoor, but some informants chose indoor locations. Seven interviews were repeated to clarify or explore some topics in greater depth. The criteria for selection of informants were the fact that they were "second-generation immigrants" from former Yugoslavia, female, and of the right age – I focused on the cohort of young women of the age when they start a family, finish education or are working (the phase of independent, adult and active life). I expected that this age limitation would allow us to focus more easily on the core issue of the identity formation process, so that other determinants correlated with age and different life courses connected with age differences would not interfere. The recruitment of informants took place through social networks: I was already personally acquainted with six of the women, although not necessarily very well, and the other five women were introduced to me by friends, co-workers and neighbours.

The data collection method is a combination of autobiographical story (Bertaux 1981) and narration of location (Anthias 2002). The essence of the latter is the "capture of identity" through the narrative – capturing a story about how we position ourselves in terms of social categories of ethnicity, gender, class, etc. at a specific time and in a specific space. The story I was looking for is the story of how and with whom we identify, including wider social practices and their interpretation. The collected narratives are therefore the stories of creative searching for meaning and self. The self-narrative always includes a narrative about others, and therefore a narrative about social interactions and how they influence the building of identity. The informants' stories always included a wider social context and different levels

of information, from socio-historical to intimate, personal and family narratives. The story of location, positioning and attitude towards affiliation is always a story of dislocation and change and putting down roots. This is even more important in studying the effects of migration on changes of (ethnic, cultural) identities, since migration always means relocation and dislocation at multiple levels: personal, cultural, structural. The method places a particular focus on the spatial and contextual dimensions, and sees the process of identity building, and not identity, as an individual's property. The question "Who are you?" is replaced by the question "How and what did you become?"

The concept of identity is formed as a process and no longer as a person's description. This methodological approach was also used in Slovenia by Pajnik (2011) while researching the identity issues of first-generation immigrants.¹

THE PROCESS OF IDENTITY FORMATION

This section discusses the narratives of female descendants of immigrants whose parents came to Slovenia from other republics of former Yugoslavia. The focus will be placed on the following questions, mentioned in introduction, which explore the fluid, sometimes even "split" status, the complexity of the identity formation process and the existence of mixed cultural identities of "second-generation female migrants". These questions are: (1) the problematic nature of monoethnic affiliations; (2) the fact that ethnic boundaries do not necessarily coincide with cultural ones; and (3) the complexity of self-perception processes. My final remark goes to the denial of the assumption of the unproblematic ethnic assimilation into the dominant culture of the environment into which the "second-generation migrants" were born and in which they underwent formal and institutional socialization through educational and other systems. Furthermore, in analysing the self-perception process and ethnic affiliation, the intersection of gender, religion and ethnicity must be considered.

1 The interviews were partially structured: all informants were asked about personal and general information such as age, education, occupation, marital status, their family of origin and the family they live in today, children, the language of communication, etc. Then the conversations were less structured and took the path chosen by the informants themselves. They talked about the topics they considered important, emphasizing and analyzing the events that had special meaning for them, while I tried to influence the course and the content of the conversation as little as possible. The discussions covered the topics of growing up, education, employment, family formation and, in this context, the themes of identification, attitudes towards religion, the culture of their parents, ethnicity, the state, citizenship and other topics addressed in the article.

The problematic nature of monoethnic identifications

The collected life stories expose the problem of simple and monoethnic identifications. The problem of a monoethnic affiliation, either to the ethnicity of their parents or that of the majority ethnic group (i.e. being Slovenian), emerges in several different ways.

For instance, in an attempt at self-determination and in the quest for an answer to the question "How [i.e. what ethnicity] would you declare yourself?", the narratives reveal a phenomenon that can be referred to as fluidity of ethnic identity. The term "fluidity" is used here to denote the moving of a person from one identity to another and back again, which can occur several times, take multiple directions and adopt varying levels of intensity during different periods of one's life. This fluidity also exposes how problematic it is to attempt to capture someone's identity with the simple question "Who are you?" In addition, it reminds us that Anthias' method is more appropriate, focusing more on the process than the "final" result. The fluidity of ethnic identity and the impossibility of declaring simply and monoethnically can be presented through the story of M, aged 38, a descendant of Bosniak parents:

I can't be Slovenian. I'm actually Muslim. This means – Bosniak. [...]. I always spoke Slovene to my mother because my mother wanted us to stick to "this system" because we are here [in Slovenia] [...] But when I was little, I wanted to be Slovenian, I felt Slovenian. I have a house here, my home's here, I was born here.

Together with the fluidity of her ethnic identity through time, M's narration also reveals her own and her mother's wish to be "Slovenian". However, the environment constantly reminded her of her different ethnic origin and the fact that her parents are Bosniak, which inhibited her from simply adopting the identity of being "Slovenian". Her narrative expresses the continual process of bargaining between two identities, two belongings: Bosniak and Slovenian. During one period of her life, M felt more Slovenian than Bosniak. This is especially true of her early childhood, when she felt "a part of the environment", "the same as other children"; she spoke Slovene and "used to live as Slovenes do". She belonged to the Slovenian ethnic community. But later the ethnic prejudice and stereotypes present in her living environment (her peers teasing her for the non-Slovenian names of her parents, insinuation of bad body odour for being Bosniak, etc.) "reminded" her of her not being Slovenian. M turned to her Bosniak ethnic identity as an act of rebellion against the negative attitude of other children, but also as an act of despair because she was not accepted as Slovenian, even if she felt so. She largely adopted a Bosniak identity after marrying a first-generation Bosniak migrant who does not speak Slovene and is a practicing Muslim, which seems to be an important factor in revitalizing a Bosniak ethnic identity (more about this in the following section). However, she does emphasize that she is a "tourist" when visiting Bosnia. What M's case also reveals is the above-mentioned

power of everyday present essentialism. Ordinary people do feel and massively perceive each other in terms of essentialist ethnic categories. Why this is the case will be explored later in this section.

A second example that exposes the problematic nature of singular, monoethnic self-perception among female descendants of immigrants is the answer "I don't know" when asked to give an explicit answer to the question "Who are you? Are you Slovenian or Croatian? Are you Bosniak or Slovenian?" The answer "I don't know" can, however, also apply to the unsuccessful attempt to check one's ethnic identity in a moment as a fixed and unchangeable category and not as a process and a changeable variable.

This is clearly shown by the narrative of A, aged 32, daughter of Bosniak parents who moved to Slovenia in the late 1970s for economic reasons. A's reply to the question "Who are you?", referring to ethnic identity, was "I don't know. I truly don't know." On a different occasion she said, "I'm mixed" and "My mother tongues are Slovene and Bosnian". An interesting aspect that should be considered is her self-perception as bilingual, given her exclusive use of the Bosnian language in her communication with her mother and father since birth. Nevertheless, she perceives herself as bilingual and a bearer of two mother tongues. She feels both languages to be "hers" and could not choose one over the other. The majority of linguistic and ethnic studies automatically define the mother tongue as the language that a child has learned and used in their earliest years with their mother, father or caretaker(s). However, I believe that the phenomenological and subjective, self-defining approach should be followed. Despite being ethnically mixed and incapable of monoethnic self-perception, A displays a revitalization of her Muslim ethnic identity (similar to M) after her marriage to a Bosniak, a Muslim from Bosnia, whom she met in Bosnia and who moved to Slovenia to be with her. They have two sons together.

The narratives of the respondents reveal the general problem of articulating one's mixedness. Despite their clear awareness of belonging to different cultures and ethnic groups, they find it difficult to express this in words that would adequately describe their situation. How, then, can the inability to declare oneself to be monoethnic, and the simultaneous inability to declare oneself to be ethnically mixed, be explained? Part of the answer lies in the fact that we live in a system of established modern nation states, which required a clear equation between the nation, culture and the state. Because of specific socio-historical and political processes (the emergence of nation states), Europeans have internalized the discourse of nationalist ideology that has prevailed in politics, media and science as well as in everyday life. We are used to thinking in terms of monoethnic and exclusive ethnic affiliations within the boundaries of our (home)lands, cultures and languages. We are facing the ideological "dictatorship" of monoethnic affiliation. The logic of exclusive, monoethnic definitions gained ground through official censuses, statistical records, demographics and school registers. Given that most population censuses and other statistics do not allow for the possibility of being dual or multiple, or have not done

so until recently, exclusiveness is perceived as the norm (Sedmak, Zadel 2015; Gornik 2018). If the existence of nation states presents a macro social reason, the micro-level explanation stemming from the results of my study explaining the difficulty of plural ethnic identification by "second-generation migrant" women derives from everyday nationalism. They cannot be (also) Slovenian, because their surroundings are constantly reminding them that they are not (peers who tease them, family who want them to not forget their origin). Furthermore, the micro reasons are recharged through the above-mentioned macro social processes. Finally, the interviewees did not have many opportunities to encounter appropriate terminology for their "mixed identity" and life experiences that would characterize their "mixture" as "normal".

The issue of state, ethnic and cultural boundaries

This section will explore the relationship between ethnicity, culture and state. State identity is understood here as deriving from citizenship, the most objectively measurable identity. Nevertheless, one might not feel proud of the state or not have a positive attitude towards the state despite being a formal member of that state. Ethnic identity is understood as national identity (the term "nationality" would generally be used in the territory of the former Yugoslavia and is used instead of/as a synonym for "ethnicity"). On the other hand, cultural identity is understood as an identity that entails key cultural elements such as language, religion, values, etc.

The answers to the research questions presented above are theoretically based on the central idea of anthropologist Fredrik Barth (1970, 1996) as presented in his *Ethnic Groups and Boundaries*. His work represents the turning point from the (until that time) static approach to the research of ethnicity to an interactionist approach, emphasizing the importance of boundaries and preservation of group boundaries. According to Barth, a common (homogeneous) culture is a result of a long-term process and not a primordial characteristic of groups *per se*. Inter-group cultural variations are in fact a consequence of and not a cause of group boundaries. It is the production and reproduction of differences in relation to external others that is the very essence of the creation of internal similarities among us. Thus, an ethnic group is primarily a form of social organization in which the crucial role is played by the subjective self-perception of group members as members of a specific ethnic identity. An ethnic group has to be recognized as such from the inside – by the members of this group – and from the outside – by others. The key element in this respect is boundaries that are, however, variable and changing. Therefore, we can experience changes of group culture without changing ethnic boundaries. Ethnic groups can become culturally closer while ethnic boundaries become stronger. This means that cultural variety is not essential until it is recognized as such by the ethnic groups in contact. It is the intensity of contact among groups that defines an ethnic community; in fact, isolated ethnic communities are the least ethnically self-aware (Eriksen 1993).

The narratives provided in the study corroborate the fact that cultural and ethnic identities do not necessarily coincide, as they do not display any congruence between ethnic and cultural identities. All respondents defined their state identity to be Slovenian (they have been citizens of Slovenia since birth), but the relationship between cultural and ethnic affiliation seems to be more complex.

N, aged 28, daughter of Orthodox Serbs, self-identifies as being Slovenian in terms of state identity but “Orthodox” (i.e. of Orthodox Christian religion) by culture, and says that her mother tongue is Serbo-Croatian but she is Slovenian by ethnicity. She stated that among all these identities (state, ethnic/national and cultural), the one that defines her most is cultural identity, more specifically religious identity. She perceives herself primarily as being “Orthodox”.

The incongruence between ethnic and cultural (and state) identities adopts a different pattern with M, aged 38, and A, aged 32, who define their ethnic identity as Muslim. M’s ethnic identity is Muslim with a strong religious component, while she says that her mother tongue is Slovene (element of cultural affiliation). This is yet another case of incongruence between cultural and ethnic boundaries. A’s words confirm that she is incapable of self-perception in terms of ethnic identity. The answer she gives to the question “How would you declare ethnically?” is “I don’t know, I really don’t know. I should be Muslim because my parents are Muslim but ...” When asked about her mother tongue she defines herself as being bilingual, whereas in terms of religion she is Muslim.

Likewise, the respondents whose parents came from Croatia – the nation that is culturally closest to Slovenia (similar languages, same religion, etc.) – do not exhibit congruence between ethnic and cultural identities. L, aged 29, has been using Slovene to communicate with her mother since birth, because her mother came to Slovenia as a child and is linguistically assimilated. In terms of culture she is not different from her Slovenian peers in any way (her mother tongue is Slovene; her values, dietary habits, dress codes and so forth are “Slovenian”). Nevertheless, her self-perception of her ethnicity is Croatian, emphasizing this to be an entirely personal decision that she is unable to explain rationally.

Yes, OK, language is one of the indicators of identity but it’s not the only one. My father and my mother always said we’re Croatian, when there was some political tension, but also in general, when we spoke of cultural things. I feel I’m Croatian, yes. I was probably brought up a little this way, it’s self-evident, I can’t say that I’m Slovenian, not at all!

The narrative of B, the 21-year-old daughter of Croatian immigrants, highlights another problem regarding any objective measurement of linguistic and cultural identity.

In her case, we can observe a split between her self-declared "mother tongue"² and the language that she actually uses in all speech situations, including conversations in the personal domain (within the family circle, with her siblings and parents). In B's words, "Blood is not water. I'm Croatian. My mother tongue is Croatian." Therefore, we can assume that both her ethnic and cultural identities are Croatian. B is a practicing Catholic and her other cultural elements do not significantly differ from "Slovenian" ones. A doubt about her Croatian cultural identity is nevertheless instilled by her use of Slovene when communicating with her siblings as well as parents – therefore in her personal domain. When can one's mother tongue or first language be defined as such? Is it the language that one learned to speak first? Is it in fact the language of one's mother? Is it the language that one perceives to be one's mother tongue (by self-definition) despite not using it with one's parents or even in one's private domain, when one could?

These questions provide the grounds for a discussion of differences between passive and active (ethnic and cultural) identity, and the differences in relation to one's own ethnic (cultural) community: from a passive to an active, and from a cognitive to an emotional and activity-based attitude (Mikolič 2004, 2010). Thus, ethnic identity is a synthesis of affiliation and awareness, where affiliation "merely" denotes one's personal characteristics while awareness refers to a conscious and free definition to belong (or the activity-based component). According to Mikolič: "Just as national awareness is an upgrade of ethnic or national affiliation, an upgrade of citizenship is loyalty to a state that entails an active attitude of an individual" (2004: 49). If these theoretical premises are applied to the narratives of the respondents, B's case might indicate a differentiation between a passive and an active stance or the difference between affiliation and awareness: B belongs to the Croatian ethnicity and her mother tongue is (passively) Croatian. She fosters an awareness of identity in relation to her Croatian ethnic identity, which is the activity-based component. However, this cannot be observed in relation to the Croatian language where another language (Slovene) is in active use instead, which is an example of the split between the principal and the actual "first" language.

The overlapping between cultural and ethnic boundaries was presented above; what is the role of state boundaries and state identity in this regard? The narrations of all of the informants clearly expressed the feeling of belonging to the Slovenian state and a feeling of awareness as a citizen. All the informants (predictably) perceive the Slovenian state to be their home and they do not want to move anywhere else, regardless of their cultural and ethnic affiliation. In other words, ethnic and cultural affiliation

2 In the professional and academic linguistics community the term "first language" seems to be prevailing over the term "mother tongue". The "first language" refers to the language that speakers use in their everyday communication or accept as the "first language" of their communication in the personal or public domain irrespective of their actual "mother tongue" – the first language that they acquired. Moreover, the use of the term "mother tongue" is being discontinued because the mother may not be the transmitter of the "first" language to a child despite this most often being the case.

does not (necessarily) coincide with civic awareness, and to be of another culture or ethnicity does not mean necessarily a lack of loyalty to the (Slovenian) state.

The complexity of self-perception processes and the identity bricolage

Based on what has been presented above, we can now turn to our next issue: the mixed identities of female descendants of immigrants whose parents moved to Slovenia from other territories of former Yugoslavia. Although mixed identity was already mentioned in first two sections, this topic will be further developed below.

Mixed, compound, hybrid, transcultural, etc. identities have been subjected to extensive research.³ Mixed identities have been examined within postcolonial studies, whose representative Homi Bhabha speaks of “hybrid identities” (1990, 1996). The authors of mixed-race policies talk about “mixed races” (Ali 2011; Sundstrom 2001), Welsch (1995) speaks of “transcultural identities” (see also Eigartaigh, Berg 2010), while Milharčič Hladnik (2011, 2015) uses the term “compound” and “hyphenated” identities to describe identity mixing, and so forth.

What these approaches have in common is advocacy for the right to be mixed, dual or multiple, to be bilingual or plurilingual, to be bicultural or pluricultural, and to be complex. In addition, they share a common rebellion against the dictatorship of monolithic perceptions.

Although the discussion regarding mixed identities usually refers to children born of mixed marriages (Breger, Hill 1998; Sedmak 2001; Sedmak, Zadel 2015), mixed identities can also be observed among other population categories – for instance, migrants (Eigartaigh, Berg 2010) or traditional minorities (Sedmak 2009, 2011a, 2011b; Sedmak, Medarič 2014; Sedmak, Zadel 2015). The Anglo-Saxon world is traditionally more concerned with “racial” mixedness, whereas recently research has also turned to ethnic and cultural mixedness (Edwards et al. 2012), which prevails in eastern and central European countries.

The narratives of our informants clearly reveal the mixedness of their identities or, in Bhabha’s words (1990), the “third space” or “intermediate space” that hybrid identities embody (see also Jurič Pahor 2012, 2014). Bhabha views the third space as a metaphor for the space of cultural contact in which new (hybrid) identities are born through the processes of cultural hybridization and transculturation. (Cultural) identity is understood as an unstable space or unresolved question between several intersecting discourses. Identity is not static or unchangeable but can be processual and evolving (Bhabha 1990). Hybridization does not only mean simple mixing (a person is partly a member of one culture and partly a member of another) but is rather an expression of the selective appropriation of meanings whereby different parts

3 Mixed and hybrid identities in Slovenia have been addressed by following authors: Jeffs 2007, Šumi 2000, Janko Spreizer 2009, 2011, Milharčič Hladnik 2011, 2015, Jurič Pahor, 2012, 2014, Sedmak 2009a, 2009b, 20011, 2015, Pajnik 2011, Vižintin 2015, Zadel 2016.

of the identity combine with others in relation to different social power relations. Hybridity is a process in which identities do not change separately on their own. Instead, elements of different cultures combine to create a different culture. The identity of the subject is or can be similar to the previous one but is not entirely the same. In this process we must, as Bhabha stresses, take into account the importance of relations of social power. And the one who has social power has the power of labeling. M, aged 38, the daughter of Muslim parents, was confronted with the original culture of her parents and, last but not least, with personal mixedness because of the negative response of classmates of the dominant culture.

I saw that I was different in the fifth grade. The teacher asked us to say the names of our parents aloud. My parents are E and D [typical Muslim names]. Everybody laughed and since then they started calling me D [her father's name] and not M [her actual name] [...] My mother and father did not know how to protect me. (M, aged 38)

I "found out" that I'm not Slovenian at school when, while fighting, the girls in my class would say "go back to Bosnia". But I didn't understand why [...] and "Bosnian louse" and "your mother dresses like a Gypsy". (G, aged 32)

I actually made the decision that I'd learn to speak Slovene so nobody would notice that I'm not Slovenian. [U speaks standard Slovene]. But they said they could see [physically] that I'm not Slovenian. (U, aged 26)

All of the narratives indicate the mixed or hybrid identities of the respondents. Their mixed identities may be explicitly expressed and reflected to a greater or lesser degree. All the women who were interviewed became aware of the cultural/ethnic background of their parents and their consequent mixedness in early childhood. Mostly, women whose parents are Muslim experienced, as children, negative and intolerant attitudes from some classmates and peers. They believed this to be because of their obviously different names and a general prejudice towards "Bosnians" and not because of their religion, which was not really discussed. In early adulthood, they accepted their ethnic and cultural mixedness as a fact, and they did not address issues of belonging unless they were forced to. The issue of ethnic and cultural (mixed) identity is again subject to re-evaluation at the time of marriage and the birth of children. Those who were in relationships with Slovenes reinforced the Slovenian part of their identity, whereas those who married Muslims from Bosnia extensively revitalized their parents' culture and ethnicity. However, in both cases the self-perceived cultural and ethnic mixedness remains recognized.

I speak Slovene and Bosnian, both are my mother tongues. With my parents in Bosnian, with my children in Bosnian and Slovene because my husband is from Bosnia and couldn't speak Slovene when he came to Slovenia. [...] I became Muslim after

getting married, I like my religion but I drink alcohol and eat pork. [...] I know that at home, I didn't have the same culture as Slovenes. I couldn't go with my friends to the seaside; we don't do this, my mother said. [...] I make pita and burek [typical Bosnian dishes] at home and prepare Slovenian food, too, mixed. (A, aged 32)

I'm mixed, a Croat who speaks Slovene and is like a Slovene [laughter]. (L, aged 30)

I feel one and the other, I speak Slovene at home, so I'm neither this nor that, I take care that my children pray to God [the respondent is Muslim], a lot of it about is food, it's different, but I cook both, I make sure my children attend a Muslim folk dance group, I don't force them to go to religion class if they don't want to. What is important is who your friends are, the society that's around you. If you're in a more religious, Muslim, society, you're more there [...]. Most of this is about feelings, I feel good here in Slovenia, I feel good when I'm making pita. (M, aged 38)

The preservation of the ethnic identity of the parents is frequently the parents' explicit wish:

Whether you want to or not, you sometimes have to [practice the parents' culture of origin through religion], because the parents are like that. (M, aged 38)

Yes, my mother wanted me to marry someone from our religion, a Muslim. She thought it'd be easier for me that way. [...] when I was younger and I wanted to go to the seaside with my female friends, I couldn't. Mother said we don't do this. It was different with my brother. He could. (G, aged 32)

Finally, from the collected narratives we can see both the mixed cultural and ethnic identities in the case of "second-generation migrant" women, and the fact that even a hybrid identity or a "third space" is not a static category but rather changeable, processual, contextual and situational. The mixed identities of "second-generation migrant" women differ through time, are different in childhood and in adult life, or after marriage. They are influenced by external socio-political circumstances, such as the war in the Balkans, which often revitalized one part of mixed identity, but did not diminish the mixedness.

To conclude, the transcultural, hybrid or mixed identities of "second-generation migrant" women are a fact and a reality that exist without internal recognition or external confirmation.

CONCLUSION: LIVING IN THE THIRD SPACE

In trying to understand the process of cultural and ethnic identity formation and belonging in the case of female descendants of migrants from former Yugoslavia, I also tried to reflect on what the meaning of gender, socio-economic status and religion has in this regard, using Zinn and Thornton's "matrix of domination" to explain the structural and ideological conditions that play a role in ethnic identity construction (García 2004: 25).

In the interviews, the informants noted various differences related to gender. Although other studies (e.g. Levitt, Waters 2002) state that the expectations for the intergenerational transmission of cultural elements are higher in relation to male offspring, my case study does not confirm this. The narration of mainly daughters of Muslim parents from Bosnia show the expectations of parents that they will act in accordance with their culture of origin and also marry Muslims, which was not required in the case of their brothers. Gender differences can also be observed in the case where husbands from Bosnia (in three cases) expected Slovene women to adapt to their culture, language, diet, etc. These expectations must be understood in relation to the patriarchal order and traditional gender roles rather than intercultural differences as such. In my study, differences regarding socio-economic status or educational level were not considered important in terms of cultural/ethnic identity formation. However, religion (Muslim and Orthodox) has been highlighted as an important element of self-perception and identity in many places.

In conclusion, I would like to explore some other elements that are important for understanding the dynamics and process of (mixed) cultural and ethnic identity formation and belonging in the case of "second-generation migrant" women. First, the collected narratives reject the assumption of unproblematic cultural and ethnic assimilation of "second-generation migrants". On the contrary, the parents' heritage and culture are still very present and alive in the self-perceived identity of "second-generation migrant" women. As observed also by García (2004: 22) in research among "second-generation" Mexican-American women, "the second generation do not become Americans by eliminating immigrant traces". However, the question that this raises is whether we are confronted with a cultural identity mixedness in the form of a third space which is liberating, adaptable and flexible, or a third space in which we are caught in between. Are we witnessing fluid identities or being stuck between identities? At least in the case of those women who were either subjected to negative, intolerant and nationalistic attitudes in childhood because of being the "wrong culture" or subjected to the explicit expectations of their family of origin to follow certain cultural patterns and practices, some feelings of being "captured" and "stuck in between the two realities of everyday life" (Berger, Luckmann 1988) can be observed. In both cases it is the (negative) response of the others – either peer group or family – that matters: the response that "they are not and cannot be Slovenes". They are not Slovene because they have the wrong surname, they

pronounce Slovenian words differently, or their parents have the wrong first names. At the same time, we noticed an ambivalent attitude of their families: on the one hand, their daughters are encouraged to learn the Slovenian language (including by discontinuing the use of their language themselves and attempting to use Slovene in communication with their daughters) in order to assimilate into Slovenian society more easily. This, however, is accompanied by the explicit wish of the parents for their daughters to marry one of “their own” because they would have “fewer problems” or, in other words, conscious reminders of the family’s cultural origins. This is particularly explicit in Muslim families. Their narratives demonstrate that it is exclusively women who are encouraged to “marry a Muslim” and live in accordance with Muslim norms, whereas their brothers have significantly more freedom to live in accordance with the expectations of the Slovenian environment as far as, for instance, dating is concerned. Moreover, the narratives reveal that daughters of immigrants are willing to follow their families’ wishes, which are retrospectively evaluated as well-meant and “right”. One of the respondents, who refused to be subjected to the will of her (Muslim) father regarding (in)appropriate behaviour, left home at the age of 18 and broke off all contact with her family for two years.

Another aspect exposing the in-between position of female descendants of immigrants in this case study is feelings of uprootedness and incomplete belonging to either one or the other cultural environment, which results in searching for one’s identity and feelings of insecurity and lack of acceptance. However, a key element that contributes to these (mainly negative) feelings is the inferior social status frequently attributed to immigrants from territories of former Yugoslavia by Slovenes (Medvešek 2007). In this regard, “a matrix of domination” (García 2004) must be considered as an explanatory factor, as some other studies have shown that cultural mixedness in the case of women of Italian-Slovenian origin is reflected in pride and, moreover, feelings of superiority (Sedmak 2005, 2009, 2011a, 2011b; Sedmak, Medarić 2014). As the social status of the Italian minority in the local community is, for historical reasons, perceived to be high in comparison with other minority (immigrant) ethnic groups and even in relation to the ethnic majority (i.e. Slovenes), consequently the children of mixed marriages between Italians and Slovenes, who declare themselves to be mixed, perceive their own mixedness as a privilege (Sedmak 2009). However, we must be very careful not to generalize this finding too easily, as I believe that other factors such as education and socio-economic status are important in this regard.

REFERENCES

- Ali, Suki (2011). Mixed Race Politics. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 21/2, 237–248.
- Anthias, Floya (2002). Where do I Belong? Narrating Collective Identity and Translocational positionality. *Ethnicity* 2/4, 491–514.
- Barth, Fredrik (1970). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen, Oslo: George Allen & Unwin.
- Barth, Fredrik (1996). Ethnic Groups and Boundaries. *Ethnicity* (eds. John Hutchinson, Anthony D. Smith). Oxford, New York: Oxford University Press, 75–82.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society*. London: Sage.
- Berger, Peter Ludwig, Luckmann, Thomas (1988). *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Bertaux, Daniel (ed.) (1981). *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Science*. Beverly Hills, London: Sage.
- Bhabha, K. Homi (1990). The Third Space. Interview with Homi Bhabha. *Identity: Community, Culture, Difference* (ed. Jonathan Rutherford). London: Lawrence and Wishart, 207–221.
- Bhabha, K. Homi (1996). Culture's In-Between. *Questions of Cultural Identity* (eds. Stuart Hall, Paul du Gay). London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 53–60.
- Breger, Rosemary, Hill, Rosanna (eds.) (1998). *Cross-Cultural Marriage*. Oxford, New York: Berg.
- Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick (2000). Beyond "Identity". *Theory and Society* 29/1, 1–47.
- Edwards, Rosalind, Ali, Suki, Caballero, Chamion, Song, Miri (eds.) (2012). *International Perspectives on Racial and Ethnic Mixedness and Mixing*. London, New York: Routledge.
- Eigeartaigh, Aoileann Ni, Berg, Wolfgang (2010). Editors' Introduction: Exploring Transculturalism. *Exploring Transculturalism: A Biographical Approach*. Germany: Deutsche Nationalbibliothek.
- Eriksen, Thomas Hylland (1993). *Ethnicity and Nationalism – Anthropological Perspectives*. London, Chicago: Pluto Press.
- García, Alma M. (2004). Narratives of Mexican American Women. Emergent Identities of Second generation. Oxford: AltaMira Press.
- Gellner, Ernest (2008). *Nations and Nationalism*. New York: Cornell Paperbacks.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-identity*. Oxford: Polity Press.
- Goldberg, David Theo (ed.) (1995). *Multiculturalism: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell.
- Gornik, Barbara (2018). The Dark Side of the Moon: Nationalism, Human Rights, and the Erased Residents of Slovenia. *Nationalities Papers* (in print).
- Janko Spreizer, Alenka (2009). Od kulture k multikulturalizmu: Premislek skozi antropologijo. *Razprave in gradivo* 60/2, 142–161.

- Janko Spreizer, Alenka (2011). Teorija migracij in druga generacija migrantov. *Praktični večjezični vodnik za usposabljanje* (eds. Alenka Janko Spreizer, Silvana Greco). Koper, Milano, Gradec: UP FHŠ; Università degli Studi di Milano; BEST Institut für berufsbezogene Weiterbildung und Personaltraining, 10–17.
- Janko Spreizer, Alenka (2015). Metafore mešanja kultur v življenjskih zgodbah migrantov. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 25/1, 197–210.
- Jeffs, Nikolai (ed.) (2007). *Zbornik postkolonialnih študijev*. Ljubljana: Krtina.
- Jurić Pahor, Marija (2012). Transkulturacija in kulturna hibridnost: Dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za preučevalce nacionalnih in etničnih identitet. *Razprave in gradivo* 69, 35–65.
- Jurić Pahor, Marija (2014). Mejni (s)prehodi: Homi Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij. *Primerjalna književnost* 37/1, 19–39.
- Levitt, Peggy, Wathers, Mary C. (eds.) (2002). *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Foundation.
- Medvešek, Mojca (2007). Razmišljanja o pojavih nestrpnosti in etnične dostance v slovenski družbi. *Priseljenci* (ed. Miran Komac). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Mencin Čeplak, Metka (2003). Političnost diskurzov o identiteti. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 13/1, 29–38.
- Mikolič, Vesna (2004). *Jezik v zrcalu kultur*. Koper: Založba Annales.
- Mikolič, Vesna (2010). Culture and Language Awareness in the Multicultural Environment of Slovene Istria. *Journal of pragmatics* 42/3, 637–649.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (ed.) (2011). *In - in: Življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2015). Kultura mešanosti v nacionalnem in migracijskem kontekstu. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 25/1, 171–182.
- Nagel, Joane (1994). Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture. *Social Problems – Special Issue on Immigration, Race, and Ethnicity in America* 41/1, 152–176.
- Pajnik, Mojca (2011). Narrating Belonging in the post-Yugoslav context. *Dve domovini / Two Homelands* 34, 111–124.
- Schneider, Jens (2016). First/Second Generation Immigrants NESET II ad hoc Question. Institute for Migration Research and Intercultural Studies (IMIS), Osnabrück: University of Osnabrück, http://nesetweb.eu/wp-content/uploads/2016/02/NESET2_AHQ4.pdf (30. 11. 2017).
- Sedmak, Mateja (2001). *Kri in kultura: Etnično mešane zakonske zveze*. Koper: Založba Annales.
- Sedmak, Mateja (2005). Social Inclusion/Exclusion of Immigrant Groups in Urban Slovenia: The Case Study of Istria. *Ethnologia Balcanica* 9/2005, 241–259.
- Sedmak, Mateja (ed.) (2009). *Podobne obmejnosti*. Koper: Založba Annales.

- Sedmak, Mateja (2011a). Displacement of Citizenship: The Multicultural Reality of Slovene Istria. *Citizenship and the Legitimacy of Governance* (eds. Italo Pardo, Giuliana B. Prato). Surrey, Burlington: Ashgate, 59–73.
- Sedmak, Mateja (2011b). Culture of Mixedness: Social and Political Recognition of Social Category of Mixed People. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 21/2, 261–274.
- Sedmak, Mateja, Medarić, Zorana (2014). The Management of Interethnic Relations in the European context. *Children's voices: Studies of Interethnic Conflict and Violence in European schools* (eds. Mateja Sedmak, Zorana Medarić, Sarah Walker). London, New York: Routledge, 33–48.
- Sedmak, Mateja, Zadel, Maja (2015). (Mixed) Cultural Identities: Construction and Deconstruction. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 25/1, 155–170.
- Sundstrom, R. Roland (2001). Being and Being Mixed Race. *Social Theory and Practice* 27/2, 285–307.
- Šumi, Irena (2000). *Etničnost, kultura, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Verdery, Katherine (1996). Ethnicity, Nationalism, and State-making: Ethnic Groups and Boundaries: Past and Future. *The Anthropology of Ethnicity: Beyond Ethnic Groups and Boundaries* (eds. Vermeulen Hans, Cora Govers). Amsterdam: Het Spinhuis, 33–58.
- Vižentin, Marjanca Ajša (2015). Prepoznavanje kulturne mešanosti in sestavljene identitete znotraj državnih meja. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 25/1, 211–222.
- Zadel, Maja (2016). *Vloga italijanskih vsebin pri oblikovanju transkulturnih identitet na območju slovenske Istre*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem.
- Welsch, Wolfgang (1995). Transculturality – The Puzzling form of Cultures Today. *California Sociologist* 17–18, 19–39.

POVZETEK

IDENTITETE IN PRIPADNOSTI »DRUGE GENERACIJE MIGRANTK«

Mateja SEDMAK

Članek obravnava proces oblikovanja etničnih in kulturnih identitet ter pripadnosti na primeru »migrantk druge generacije« iz nekdanje Jugoslavije v Sloveniji in naslavlja tri tesno povezane, pa vendar ločene teme, in sicer: (1) problematičnost monoetničnega opredeljevanja, (2) dejstvo, da etnične meje nujno ne sovpadajo s kulturnimi in (3) kompleksnost samoopredelitvenega procesa ter identitetno mešanost. Članek zanika predpostavko o kulturni in etnični asimilaciji »migrantk druge generacije« in poudari obstoj hibridnih in mešanih kulturnih identitet, ki pa niso statične, temveč spremenljive in situacijske. S stališča procesa identitetnih samoopredeljevanj se med drugim kot pomembni izpostavijo spol, religija in vpliv širšega okolja (vrstniške skupina in izvorne družine), pa tudi (religija in etničnost) partnerja/ moža. Dalje, pripovedi »migrantk druge generacije« izpričujejo nesovpadanje kulturnih in etničnih meja oz. kulturne in etnične identitete ter neprekrivnost državljske zavesti in etnične ter kulturne pripadnosti. »Vmesni« identitetni položaj »migrantk druge generacije« je razviden tako v terminologiji in teoriji kot empirični raziskavi.

K N J I Ž N E O C E N E

B O O K R E V I E W S

Deirdre McKay, *An Archipelago of Care: Filipino Migrants and Global Networks*

Bloomington, Indiana University Press, 2016

Labour migration has been part of the Philippine government's economic policy since the 1970s. What was supposed to be a temporary solution at that time has become a survival strategy and one of the country's economic pillars today. The global increase in dual-income households and ageing populations in the past decades have contributed to the growing demand for reproductive labour, or care work. Reproductive labour is work associated with care and domestic work that sustains the lives of family members. Reproductive labour is both physically and emotionally demanding; lonely; prone to exploitative practices; and usually remunerated inadequately (3); and as a result, it is considered less desirable than other forms of employment. Meanwhile, Filipino migrant workers have created a niche in the global labour market and are recognized as people who deliver high quality effective care and whose skills are in demand in the global job market despite lacking the formal papers and right to work (2). This has created circumstances in which care work performed by migrants especially from the Global South is increasing, and as such creates a reality in which care workers and their skills are not easily substituted by the local population (2).

The title of Deirdre McKay's book, *An Archipelago of Care: Filipino Migrants and Global Networks* denotes both the physical and political geography of the Philippines, i.e. an archipelago, and a recognition of the global scale of Filipino migrants all over the world and the archipelagic nature of their network. It also establishes the topic of care, which is accentuated by the abstract artwork on the cover, which shows a mother holding her two children. The title and the cover art indicate that the book is about the correlation between care work and global networks through the stories of Filipino migrants.

However, the book is much more nuanced than that. It offers rich descriptive and intimate ethnographic accounts focusing on two irregular migrants, Labanet and Biag. McKay followed and documented Labanet and Biag's sojourn in the United Kingdom and the Philippines, meeting their migrant friends in London who eventually became participants in her research. While the book is centred around Labanet and Biag's story, it presents information and themes from McKay's five years of ethnographic fieldwork (2009–2014) and formal interviews with sixty-one Filipino migrants.

Most research and books about the Filipino diaspora focus on the economic and social consequences of the migration process for the host and origin countries. The literature has focused on the migration process, globalization and capitalism, the agency of migrants, migration and repatriation policies and their implementation. There is also a significant amount of literature on working conditions. What all the existing literature on Filipino migration has in common is the Filipinos' capacity for hard work and care, which is reinforced in McKay's ethnography.

McKay introduces the concept of the “migrant ethic of care” (25), a notion which places migrant reproductive labourers as somewhat better equipped to provide care for strangers than their non-migrant counterparts. Her research demonstrates how this “migrant ethic of care” originated in culture: “cultural concepts, practices, and spaces created the Filipino [migrants’] capacity and reputation for care” (2). McKay argues that this particular brand of care that the Filipino migrants provide, despite lacking the formal right to work, is generated and sustained through migrants’ transnational care networks. Interaction with these transnational networks carry either a positive or negative “affect” which is then articulated and transformed into the migrants’ sense of self and the care they provide.

McKay adds another layer to the existing literature on Filipino migrants’ reputation for care by drawing on the concept of “affect”. She argues that care is generated through the “affective flows and underlying ethics and norms channeling affect [across several] nodes” (161). The nodes she refers to connect spaces in the United Kingdom, the Philippines, and other places in the world through migrant networks. Affect manifests physically and digitally across the migrants’ networks which then translates into effective care despite the precarity of the migrants’ situation. McKay defines affect as the “primal energy flowing between people and attaching us to each other, our ideas, our institutions, and our relationships ... [it underpins] people’s emotions, behaviors, and actions (5).” Nevertheless, she acknowledges that affect is a concept that is hard to grasp as it is not easily contextualized.

To further drive the point of the particular brand of care that Filipino migrants provide, and how these skills are not easily substituted, McKay highlights Filipino migrants’ clear sense of purpose and their optimism, which stands out against the growing number of their disenfranchised local counterparts in the Global North. She draws from Henrietta Moore’s “still life” and Saskia Sassen’s “political economy of expulsion” to capture the background in which Filipino migrants’ optimism and skills for effective care stand out against the “affective paralysis in which, with no pleasurable future or security on the horizon, people withdraw, defer, and disconnect, expressing only self-interest and apathy” (9).

Migrants’ emotions also underpin McKay’s research, and are what makes her book stand out amongst the abundant literature on the Filipino diaspora. She acknowledges the migrant workers’ individual and collective emotional interdependence. Her book also highlights the transnationality of migrants’ coping strategies, articulated through their ever-changing global networks, which underscores the complexity of and questions traditional notions of proximity and distance relating to “being cared about” and “being cared for”.

The book focuses on the experiences and stories of Kankanaey Filipino migrant care workers in London. The Kankanaey are a group of indigenous people in the Northern Philippines with a rich vibrant regional culture (4). In the course of McKay’s five years (2009 to 2014) of ethnographic research, more than half of her sixty-one

participants were and would be irregular migrants, working without authorization and papers (3, 15).

Through her long-term ethnographic approach, McKay was able to track significant changes in migrants' global networks, their feelings, and their stories (16). Her approach also allowed her to follow some of her participants from London back to the Philippines. She used data gathered both in the United Kingdom and the Philippines through participant observation, interview transcripts, text from online chats, e-mail exchanges, media reports, government documents, and Facebook posts in groups and profiles, to develop and support the argument and themes in the book (16). She also conducted follow-up interviews and correspondence with them over the five years of her ethnographic research.

McKay's monograph documents the sojourn of Filipino migrants with Kankanaey roots, who despite the precarity and vulnerability of their situation are able to care for strangers effectively and live their lives with optimism. The book demonstrates the complex relations and of these migrants with each other, and their networks from the UK, the Philippines, and from other parts of the world. It narrates the intricate details of the migrants' wide and far-reaching global networks and how the flow of affect in these networks transforms the work they deliver as well as the landscape of the global.

McKay skilfully structures the book in a manner that takes the readers in as soon as a glimpse of her argument is offered in the first few sentences. She gives an overview of the book – what it is about, what are the themes, what it contributes to the field – in the introduction, yet she leaves enough intrigue to keep the reader turning the pages. More importantly, the structure of the book itself helps form and deepen the reader's understanding of her argument, as well as connect with the experiences of the participants characterized in the book. McKay effectively intertwines engaging storytelling and research writing.

Notwithstanding McKay's rich ethnographic data, no demographic ratio of gender is mentioned in the book. Several male characters are mentioned, including one of the main characters, Biag. However, it is implied that the majority of the participants in the study were female. This corresponds to previous research studies on the Filipino diaspora, and the statistics of the Philippine government and migration NGOs, that reproductive care work has been highly feminized. McKay also sheds some light on the LGBT+ members of the migrant community, through the inclusion of a few anecdotal experiences of lesbian Filipino migrants within Labanet's social network.

The information presented in the book also enriches the literature on netizen-ship, subversive citizenship, and prosthetic citizenship. Such themes have usually been studied separately from the literature on reproductive work and the Filipino diaspora. It demonstrates how the frustration of formal and local citizens with migration regulations and the inequalities they produce translate into support for irregular migrants; subversive citizens refuse to police the borders themselves, employ

and/or help irregular migrants, and recognize migrant contributions to British society (85–87). Subversive citizenship helps sustain irregular migration and care work despite the attempts of the government to control irregular migration flows.

Filipino migrants still maintain and participate in active citizenship in both the UK and the Philippines. The UK sojourns of Filipino migrants fund their family's commitments and projects back in the Philippines, and therefore they actively participate in politics in the Philippines online as netizens (84). This participation carries an affective charge that sustains their daily life in the UK. Irregular migrants also practice prosthetic citizenship, acting as if they are already good UK citizens, both physically and digitally (92). They recognize the importance of image and their portrayal of themselves in sustaining their irregular status. They dress, shop, go to places, move and act like formal citizens. Social media are used to publicly archive how they have become or are on their way to becoming good formal UK citizens, despite being irregular (92).

The importance of digital life via Facebook, email and Skype is also emphasized. An entire chapter is dedicated to how migrant networks are continuously reshaped on Facebook. Migrants stay connected with each other, with their families, and with their employers, online. McKay points out how affect also flows digitally. A Facebook post, comment, like, or even the absence of tags, likes, and comments carry affective charges that are felt by the migrants. More than strengthening her argument on affective flows and networks, McKay also demonstrates how Facebook serves as a platform for netizenship as well as subversive and prosthetic citizenship (51–69).

The affect flowing in migrants' global networks show how migrants, despite their precarious and vulnerable situation, are able to provide effective care. Affect flows everywhere, in Church, in the home, on social media, in gifts, at events, in boxes sent home, in plans for the future, in politics. These affective nodes in their networks generate the eponymous "archipelago of care" in which migrants create their sense of self and also shape the structure of the global political economy. With the wealth of ethnographic data she presents, McKay reveals the power of "affect" to reconfigure the global and how it plays a major role in the manipulation of the identities, markets and values comprising globalization (7, 13).

McKay challenges the prevalent notion that labour migrants want to acquire citizenship, stay, and retire in the welfare-state host country. McKay includes a chapter called "Back Home" that details her participants' plans to go back and retire in the Philippines. Even those who have acquired formal citizenship want to go back home when they retire. McKay also reveals migrants' agency in actively choosing to participate in the informal economy of reproductive care work. McKay's ethnography includes cases of students with student visas eventually giving up on attending classes and instead doing full-time informal care work and instances in which Filipino migrants choose to remain irregular despite the precarity of the situation because of the bigger payout. For the migrants, tenure and access to social security and benefits in the UK do not necessarily matter; their plans "Back Home" are what really

matter. Even these plans also carry affective charges that translate into the migrants' sense of themselves as well as their ability to provide care.

Archipelago of Care is a stimulating contribution to the literature on reproductive labour. London serves as a good example of a Western, democratic, and urbanized capital in Europe. Meanwhile, despite the participants in McKay's study drawing from Kankanaey culture in explaining their ability and capacity to provide care, the concepts they reveal have their respective counterparts in the Filipino national culture. Hence, McKay's argument and ethnographic data may serve as a model of the correlation between reproductive care work and global networks even for Filipinos without Kankanaey roots and in other Western democratic countries.

The book presents a model that will be interesting for scholars of the Filipino diaspora and migration studies in general. Nonetheless, it remains to be seen if such models, and if such ethnography, will yield the same results in the Arab region or in countries with more traditional/conservative or more oppressive regimes where there are more intense exploitative working conditions, surveillance, policing, limitations on social interaction and gatherings, etc. More importantly, such research would hold importance for Filipinos, and the Philippine government, because according to the statistics by the Philippine Overseas Employment Agency – the government agency in charge of regulating labour migration – the Philippines have been sending the largest number of formal reproductive labourers to the Middle East over the last five years.

McKay's book suggests the limits of state and formal market mechanisms. The growing informalisation of reproductive care work shows that the need is only supplied by migrants, for a myriad of reasons, and it is not easily replaced and substituted. The state's refusal to recognize this need will just continue to propagate the informal economy of reproductive labour. In an increasingly globalized and capitalized world, McKay's "migrant ethic of care" shows how reproductive labour is resisting complete and ultimate commodification.

Justine Grace N. Abrugena

Natasha King, *No Borders: The Politics of Immigration Control and Resistance*

London, Zed Books, 2016

“Imagine a society like a ripped sheet, each hole being a space of freedom destined to grow larger. As long as it is being pierced, those who find themselves caught in the material will not choke. They will be able to choose to migrate [...] We need to push these walls” (anonymous interview: 159). The metaphor used by this interviewee offers a good visual explanation of the aim and direction of the No Borders movement, which Natasha King brilliantly explains in her book. The author is an English scholar with a PhD in political science from the University of Nottingham who focuses on the struggle for the freedom of movement and has conducted extensive research on the topic around Europe, specifically in Calais, France, and Athens, Greece.

This work is the result of years of academic practice in the migration field and various forms of activism in the No Borders movement. This particular combination makes the author capable of presenting a complete overview of the No Borders movement, as she is capable of employing both a solid theoretical background and her practical experience as an activist participating in the migrants’ struggle to cross borders. This book takes its place in the narrow range of works on the No Borders movement, which includes Sarah Stroup’s book *Borders among Activists: International NGOs in the United States, Great Britain and France* by Sarah S. Stroup, and an article by Andrew Burrige entitled *Youth on the line and the No Borders movement*. These publications are relatively recent, as they reflect the rise of a movement that began only in the last decade of the 20th century.

The leitmotif of the book, and of the No Borders movement as a whole, is the dilemma of rejecting the state while also being forced to engage with it at some level. The No Borders movement should not be conceived as monolithic. It is in fact highly heterogeneous, and the different groups can sometimes have contradictory stances on issues. Nevertheless, the aforementioned dilemma is one that all the different movements composing the spectrum share, even if to a different extent. What a No Borders politics tries to debunk is the legitimacy of border controls and therefore the legitimacy of the nation-state. At the same time, people trying to cross and activists are demanding rights from the state, the same entity that denies these rights in the first place. This paradox is perceived and dealt with in different ways according to the aims and philosophy of the movement. So how can one resist borders in a social reality where borders are the norm? The answer to this question is articulated in different chapters that explore both the theories and praxis of No Borders politics. As the author explains, “critical resistance is about doing and imagining, practice and theory. Yet to set theory apart from each other can rob critical resistance of its power” (8). After an introductory chapter explaining the methodology, the scope and the definition of key terms, King lays out the theoretical foundations of the movement as a whole, while differentiating among the approaches of the specific groups she has

encountered during her time as an activist and scholar. She focuses on the two main approaches of contemporary critical migration studies: the autonomy of migration and acts of citizenship approaches. Both of them adopt the perspective of mobility, rather than control, as a starting point, but while the autonomy of migration relies on the complete rebuttal of the state, the other is characterized by hybridity. This means that the aim of acts of citizenship is to work within the system and change it, gain control of the access to political membership and let the “excluded” transform and reinvent the concept of citizenship and its inclusivity. In summary, a No Borders politics is a negotiation between autonomous practices that seek to escape the state and representational practices that seek to transform it.

Although these two tendencies seem somewhat incompatible, the author argues that in practice this blend of tactics manages to create successful spaces of autonomy articulated in intentional collective struggles. This is further explained in two case studies: Athens and Calais. In the first case, she analyses the anti-racist left (namely the Network for Support to Migrants and Refugees), the anti-authoritarian movement and ‘The 300’, a migrant led struggle for regularization. The first two are part of a broader struggle against capitalism and racism, and are highly influenced by Marxist ideological concepts. The latter is an umbrella term for various collectivities – movements inspired by anarchist principles such as autonomy, non-domination, direct democracy, and mutual aid. The second case study focuses on the struggle for mobility in Calais, exploring spaces of autonomy such as the Jungle and the concept of collaborative community-building through examples such as a squatted apartment in Rue Victor Hugo.

The closing chapter offers further reflections on No Borders politics both in theory and in practice.

The starting point of this book stems from a “simple thought” shared by the author, in which many people interested in human mobility, both academics and laics, will probably recognize themselves: why are some granted the freedom to move while others are not? This leads one to question the very basis of the system we live in, and fantasize about a reality where everybody has the right to travel, an alternative way of being “that creates or has the potential to create supportive, collaborative and non-dominating communities of people of different backgrounds” (7).

This standpoint is reflected in the use of critical language throughout the book, in an attempt to challenge the expressions that help to reproduce the inequalities this movement is trying to eradicate.

These other ways of being, i.e. alternatives to the state, can be found in the ‘mobile commons’, a realm of activity that allows people to pursue freedom of movement and is made of ‘the innumerable uncoordinated but cooperative actions of mobile people that contribute to its making’ (34). One example of a mobile commons is the Jungle in Calais, where despite the harsh conditions, migrants willing to cross the English Channel create communities of mutual support, shared knowledge, and transnational relations of care. Other examples of mobile commons are

presented throughout the book and help the reader understand that 'alternatives to the state' are not just utopian dreams, but the reality of entire communities based on the principles of equality, non-hierarchy and autonomy.

Nevertheless, these alternatives to the state are rarely entirely autonomous, as the author herself admits. Most of the time, these experiments imply some sort of engagement with the state, often in the form of antagonism or struggle for recognition and representation. Other ways of being outside the state do happen all the time, but these alternatives are always small-scale experiments that have no large-scale application. The Jungle in Calais is a clear example of this: on the one hand, it constitutes a practice of autonomy, but on the other, these people are trying to cross the English Channel to land in a nation-state and be integrated into the system (find a job, obtain regularization and so on).

This shows that the No Borders movement (especially the sub-movements with anarchist tendencies), and therefore the author, cannot suggest a cohesive and comprehensive alternative to the State, a theory that can be applied at a global scale. What type of alternative political organization can be contemplated? How to transition from a nation-state paradigm to another? These questions are yet to be answered.

Moreover, the strict rebuttal of the state and allegiance to pure anarchistic ideas are often carried out by activists who enjoy the privileges of being a citizen (usually white, straight, young and able-bodied citizens). Paradoxically, these activists execute actions to undermine a type of state oppression that only affects those who cannot/do not have the willingness to participate in these actions. This weakness is pointed out by Hakim Bey and reported in the final chapter of the book: "The anarchist 'movement' today virtually contains no Blacks, Hispanics, Native Americans or children [...] even though *in theory* such genuinely oppressed groups stand to gain the most from any anti-authoritarian revolt. Might it be that anarchism offers no concrete program whereby the truly deprived might fulfill (or at least struggle realistically to fulfill) real needs and desires?" (143).

Despite the fact that the writer explicitly points out that her objective is not to provide a prescriptive politics, but rather an "anti-mass politics", as it needs to be small and discreet, this approach can indeed be problematic. Admitting that escaping the state and creating 'other ways of being' will always remain a marginal practice means not taking into account that the vast majority of people whose faith is influenced or dictated by the state will be left out of the process. Bearing in mind that the nation-state will not cease to exist in the near future, refusing to engage with it is probably not the most pragmatic solution to the tangible problems of those who desire a better life elsewhere.

Nevertheless, the No Borders movement is a spectrum of diverse practices, rather than a single bloc expressing one collective identity: "In no case can it be said that one practice has provided 'all the answers' to how we can refuse the border and the state [...] a politics that aims to do this doesn't exist as a 'pure' or complete politics. It's

a current that flows through many practices and exceeds each of them" (147). What a No Borders politics stand for is, first and foremost, an orientation towards autonomy and recognition of people's freedom of movement. This is carried out through various practices, that include visible practices that strive for the transformation of the system, which still implies challenging the legitimacy of the nation-state and its ability to control political membership.

Transformative actions such as acts of citizenship can disrupt the norms and logics of the dominant social reality, while also having a greater impact on the lives of the politically excluded and bringing "new liberated subjectivities into being" (46). It is indeed important to consider the actions of those who challenge the border control and the state, reaffirming their freedom to move, as political. Doing so challenges the widely accepted understanding of the political as intentional, because the refusal of the border is an unintended effect. Migrants don't come to places like Calais or Athens to make a political statement, they do it because they are on the move. This lack of intentionality makes it hard to see their actions as political through the lens of mainstream media. Furthermore, no collective demand or collective identity can be found in the No Borders struggle: "the autonomy of migration is faithful in itself and its diversity" (130). The autonomy of migration lacks the features we often associate to politics, but recognizing these practices as political is of paramount importance in order to acknowledge the agency of migrants and stop portraying them as passive victims.

In conclusion, *No Borders, The Politics of Immigration Control and Resistance* is a brilliant account of radical acts of autonomy, and it succeeds in narrating the agency of those on the move and their invisible daily struggles that not only challenge the border control executed by the state, but also reshape concepts such as citizenship and political membership. It offers a good insight into these practices of autonomy and challenges the reader to question the system we live in, stressing that "the action to bring about the end of borders implies not separation, but inclusion ... what we want is democracy and inclusion of all – not in a nation, a state or an identity that always presupposes exclusion – but in a life in common" (126).

Beatrice Mariottini

Francesca Fauri (ed.), *The History of Migration in Europe: Perspectives from Economics, Politics and Sociology*

Routledge, London, New York, 2015

V zadnjih tridesetih letih je v Evropi opaziti vse večje zanimanje za preučevanje migracij. K temu je prispevalo dejstvo, da se je kontinent po drugi svetovni vojni iz izseljenske dežele spremenil v »obljubljeno« deželo, najprej za države južnega Sredozemlja, sčasoma pa za vse širše mednarodno območje. Pojav poziva Evropo na soočenje s prišleki in z njihovo drugačnostjo, hkrati pa ji narekuje poznavanje lastne migracijske preteklosti in premišljevanje o migracijskem pojavu kot sooblikovalcu njene zgodovine in identitete. Pravo poplavo študijske produkcije vse pogosteje spremljajo tudi pregledi dognanj ter premisleki paradigem in epistemoloških vprašanj. Tako je tudi delo, o katerem poročam; nastalo je kot prispevek k preseganju zgolj ekonomističnih tolmačenj migracijskih procesov, ki so v zadnjih 50 letih prevladovali v ekonomski akademski stroki, in k branju migracijskega dogajanja kot kompleksnega součinkovanja materialnih stališč in nematerialnih dejavnikov. Delo združuje prispevke strokovnjakov s področij demografije, ekonomske, družbene in pravne zgodovine, sociologije in politologije, ki razpravljajo o treh tematskih sklopih: o opredelitvi migrantov, o razmerjih med migracijami in politiko ter o povezavi med migracijami in državljanstvom.

Prva tema, ki se ji posveča pet prispevkov, je že od nekdaj med primarnimi vprašanji metodološke debate. Samo razumevanje pojava je odvisno od terminoloških in konceptualnih formulacij, saj te lahko popačijo njegove dejanske dimenzije, značilnosti in naravo. Jan in Leo Lucassen utemeljujeta model merjenja migracijskih gibanj v dolgi časovni perspektivi, ki premošča klasične tipološke klasifikacije in se hkrati izogiba vključevanju vseh vrst mobilnosti. Model temelji na pojmovanju migracij kot načinov prehajanja med kulturnimi prostori, ki se ne dogajajo le na daljših relacijah in s prečkanjem državnih ali drugih upravnih meja. Na tej podlagi pridobljene ugotovitve med drugim kažejo, da je večina evropskih migracijskih gibanj od 16. stoletja odpadla na začasne ali trajne premike v mesta, da »veliko izseljevanje« v 19. in prvi polovici 20. stoletja ni bil največji migracijski pojav tega obdobja in da so bile migracije najintenzivnejše v prvi polovici 20. stoletja, ko so dve tretjini evropskega prebivalstva predstavljali migranti.

Paola Corti piše o stereotipnem povezovanju evropskih migracij z industrializacijo in o posledičnem prikazovanju predmoderne družbe kot sedentarne. To tezo so v zadnjih 30 letih razgradile zgodovinske raziskave, ki migracij ne interpretirajo več kot izredne pojave, povezane z velikimi zgodovinskimi prelomi, in ugotavljajo, da sedentarnost ali ustaljenost nista »naravni«, ampak idealizirani družbeni obnašanji. V dobi modernizacije je prišlo do velikega porasta migracij transnacionalnih in svetovnih razsežnosti, ki pa se tipološko prilagajajo že obstoječim vzorcem in novim razmeram. Ker je nacionalna država migracije z namenom usklajevanja z ekonomskimi, s političnimi in z narodnimi interesi definirala in dokumentirala, so od takrat tudi bolj opazne.

K velikemu izseljevanju v drugi polovici 19. stoletja vse do prve svetovne vojne so poleg ekonomskih dejavnikov v državah izseljevanja in deželah priseljevanja prispevali tudi drugi, med njimi je bila najvplivnejša prometna revolucija. Maria Elisabetta Tonizzi poudarja pomen mehanizacije pomorskega prometa, ki je okrepila in pocenila dostop do čezoceanskih trgov dela. Prevažanje izseljencev je s tem, da je prispevalo k razvoju ladjarstva in pristanišč, postalo tudi velik gospodarski in industrijski posel. Povzročalo je tudi konkurenčne boje med ladjarskimi družbami, ki so imele v zakupu organizacijo velikega čezoceanskega izseljevanja in mobilizacijo delovne sile za ameriške potrebe.

V prispevku Thomasa Faista je v središču pozornosti koncept transnacionalnosti, ki ga avtor uporabi kot analitični model za ugotavljanje vpliva migracij na izboljšanje materialnih razmer posameznikov in družin. Pokaže se, da učinki transnacionalne migracije niso enoviti in so odvisni od poklicne kvalifikacije migrantov in sposobnosti integracije nekvalificiranih migrantov v državah sprejemnicah. Gianmarco Ottaviano razpravlja o ekonomski tezi, da priseljevanje povzroča upadanje cen dela domačih delavcev in poslabšanje njihovega položaja. Na odstopanja od te teze vplivajo kvalitativne razlike med priseljenimi in domačimi delavci, zaradi katerih imajo lahko ti od priseljevanja korist in izboljšanje svojega položaja.

Med vidiki zgodovine migracij, ki prihajajo vse bolj do izraza, sta migracijska politika in vloga organov ter institucij, pooblaščenih za pomoč migrantom. Francesca Fauri predstavlja zgodovino in delo mednarodnih organizacij, ki so po drugi svetovni vojni skrbele za politične in vojne begunce ter ekonomske migrante (IRO, UHNRC, ILO in ICEM). Posebno pozornost posveča Italiji, kjer je po restrikcijah v obdobju med obema svetovnjima vojnama in zaradi kriznih razmer vladalo največje zanimanje za izseljevanje. V petdesetih letih 20. stoletja je med vsemi evropskimi državami Italija prispevala največji odstotek gospodarskih izseljencev, v šestdesetih letih se je ta trend umiril zaradi t. i. »ekonomskega čudeža«, s čimer je upadla tudi vloga mednarodnih organizacij. Hkrati je Italija promovirala in tudi dosegla liberalizacijo trga dela med članicami Evropske gospodarske skupnosti.

Cristina Blanco Sio Lòpez in Paolo Tedeschi obravnavata ukrepe, ki jih je Evropska skupnost sprejela v odnosu do migracij in migrantov starih in novih članic, pozneje pa priseljencev iz neevropskih držav. To so bili najprej ustanovitev Evropskega socialnega sklada za pomoč migrantom in brezposelnim, nato sredi osemdesetih let šengenski sporazum o prostem gibanju evropskih državljanov, leta 2006 program Frontex za varovanje meja in leta 2008 Evropski pakt o priseljevanju in azilu. Do zgodovinskega miselnega prehoda v evropski migracijski politiki je prišlo ob začetku množičnega priseljevanja iz neevropskih držav.

Irška je v preteklosti med deželami izseljevanja in po številu izseljencev po svetu prednjačila, v zadnjih desetletjih pa je postala dežela priseljevanja. Velik porast števil priseljencev je med Irci vzbudil negativna čustva in zahteve po restriktivni imigracijski politiki. Te vidike razčlenjuje Cormac O' Gràda, ki uporablja zanimive primerjave iz časa pred prvo svetovno vojno, ko so bili tujci, čeprav številčno komaj zaznavni, že

deležni diskriminatornih odnosov. V središču razprave so tudi vprašanja, povezana s socialno državo in neto prispevkom, ki ga priseljenci dajejo družbi. Kljub temu se zaradi specifičnih primerov priseljevanja z namenom koriščenja socialnega sistema odpor do priseljencev povečuje. Mednje spada pojav ilegalnega priseljevanja nosečnic z namenom pridobitve irskega državljanstva, ki ga je zakon do leta 2004 priznaval na irskih tleh rojenemu otroku in materi.

Sandro Rinauro razpravlja o pojavu ilegalne migracije, s katero se Italija sooča vse od svojega nastanka. Do prve oziroma druge svetovne vojne je bil pojav povezan z omejevanjem svobode izseljevanja, v fašističnem obdobju pa s preganjanjem nasprotnikov režima. Po drugi svetovni vojni se je nadaljeval v še večjem obsegu, ker je država tolerirala odhajanje ekonomskih izseljencev brez ustreznih dokumentov. Danes pa je vir težav priseljevanje iz afriških držav, ki je doseglo masovni značaj. Glavni vzrok ilegalnega priseljevanja in bivanja na italijanskih tleh je črna ekonomija in izkoriščanje nelegalnega dela, na čemer temeljijo številni gospodarski sektorji, medtem ko je za oblike ilegalnega priseljevanja odgovorna neustrezna zakonodaja.

V zadnjih desetletjih je v Italiji zelo občuten tudi pojav »bega možganov«, o katerem razpravljata Donatella Strangio in Alessandra De Rose na primeru izseljevanja v Avstralijo. Po ekonomskih migracijah do prve svetovne vojne in zlasti po njej, je to tretji t. i. veliki val izseljevanja na kontinent »tam spodaj«. Kot odgovor na krizne razmere, deficitarno politiko dela in vse slabše pogoje zaposlovanja mladih izobražencev v italijanskem ekonomskem sistemu se je precej nepričakovano pojavil na začetku tretjega tisočletja. Avstralija je postala pomemben cilj zaradi programov, ki kljub restriktivni, a hkrati elastični politiki priseljevanja odpirajo mladim tujcem različne možnosti dostopa do delovnega trga.

Tretji tematski sklop, posvečen problematiki priseljevanja in državljanstva, se začne s prispevkom Pierra Tyllyja o priznanju volilne pravice priseljencem evropskih in drugih držav pri volitvah krajevnih uprav v Belgiji. Pot do tega priznanja je bila dolga in je vodila prek ekonomske integracije in postopne participacije priseljencev v javnem življenju, uvedbe legalnega koncepta evropskega državljanstva in končno do pridobitve volilne pravice in pravice do kandidiranja na občinskih volitvah. Dosega polnih političnih pravic pa je odvisna od pridobitve belgijskega državljanstva.

Posebna območja prepletanja med migracijami, državljanstvom in družbenim sodelovanjem so evropske mejne regije. V njih potekajo tako ločevalni kot kooperacijski in povezovalni procesi med evropskim prostorom in sosednjimi državami. Dva taka primera, in sicer špansko enklavo Melillo na maroških tleh in sosednje maroško mesto Nador ter mesti Bari in Drač na italijanski oziroma albanski obali Jadranskega morja, analizirata Harlan Koff in Gloria Naranjo Giraldo. V obeh primerih gre za prehodni območji množičnega priseljevanja v Evropo, kjer so državne oblasti vzpostavile varnostne in upravne dispozitive za nadzorovanje meja in migracijskih tokov. Razlike pa so v tem, da se v maroškem primeru zaradi političnih ovir v odnosih med državama formalno politično sodelovanje omejuje na nadzor migracij, družbene, ekonomske ter kulturne izmenjave pa potekajo na neformalni ravni. V primeru Barija

in Drača pa sta evropska in lokalna politika pristopili k stvari bolj širokopotezno. Z investicijskimi programi in s čezmejnimi sodelovanjem na ravni civilne družbe je prišlo tudi do gospodarske kooperacije in integracije, ki sta prispevali k dvigu ekonomije v obeh mestih. Izboljšale so se tudi razmere za upravljanje migracijskih tokov v primerjavi z zgolj varnostnimi in represivnimi strategijami.

Delo končuje prispevek Debore Mantovani na temo identitete otrok priseljencev oziroma otrok iz mešanih priseljenško-italijanskih družin v Bologni. Italija, ki se po izseljenški preteklosti s šestimi milijoni tujcev (skoraj deset odstotki vsega prebivalstva) danes uvršča med večje evropske priseljenške države, se zato sooča z novimi modeli narodne identitete. Ti so, kot kaže raziskava, večpomenski, saj se potomci priseljencev istovetijo tako z italijanskim kulturnim in narodnim okoljem kot z etničnimi in kulturnimi vrednotami svojih staršev. Mešana ali kompleksna identiteta postaja normalen koncept tudi v očeh italijanske mladine, ki pojem narodne, verske in kulturne pripadnosti vse bolj ločuje od pojma italijanskega državljanstva. Paleta identifikacij je vsekakor zelo široka in se spreminja v korelaciji s številnimi dejavniki, ki različno vplivajo na proces asimilacije. Pri najstnikih so pomemben dejavnik ohranjanja izvirne identitete ali integracije in prevzemanja italijanske narodne identitete tudi »prijateljske zveze«.

Aleksej Kalc

NAVODILA AVTORJEM ZA PRIPRAVO PRISPEVKOV ZA »DVE DOMOVINI« / »TWO HOMELANDS«

1. Usmeritev revije

Revija *Dve domovini / Two Homelands* je namenjena objavi znanstvenih in strokovnih člankov, poročil, razmišljanj in knjižnih ocen s področja humanističnih in družboslovnih disciplin, ki obravnavajo različne vidike migracij in z njimi povezane pojave. Revija, ki izhaja od leta 1990, je večdisciplinarna in večjezična. Dve številki letno v tiskani in elektronski obliki izideta na svetovnem spletu (<http://twohomelands.zrc-sazu.si/>).

Prispevke, urejene po spodnjih navodilih, pošljite uredništvu v elektronski obliki na naslov hladnik@zrc-sazu.si. Članki so recenzirani. Avtorji naj poskrbijo za primerno jezikovno raven in slogovno dovršenost. Prispevki morajo biti oblikovani v skladu z Navodili avtorjem za pripravo prispevkov za *Dve domovini / Two Homelands*. Rokopisov, ki jih uredništvo revije *Dve domovini / Two Homelands* sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji. V skladu z Zakonom o avtorskih pravicah in 10. členom Poslovnika o delu uredništva revije *Dve domovini / Two Homelands* se avtorji z objavo v reviji *Dve domovini / Two Homelands* strinjajo z objavo prispevka tudi v elektronski obliki na svetovnem spletu.

2. Sestavine prispevkov

Članki morajo imeti sestavine, ki si sledijo po naslednjem vrstnem redu:

- glavni naslov članka (z velikimi tiskanimi črkami, okrepjeno);
- ime in priimek avtorja (priimku naj sledi opomba pod črto, v kateri so navedeni: 1. avtorjeva izobrazba in naziv (na primer: dr. zgodovine, znanstveni sodelavec); 2. ime in naslov avtorjeve institucije (na primer Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana); 3. avtorjev elektronski naslov);
- predlog vrste prispevka (izvirni, pregledni ali kratki znanstveni članek/prispevek, strokovni članek);
- izvleček (slovenski naslov članka in slovenski izvleček, skupaj s presledki do 700 znakov);
- ključne besede (do 5 besed);
- abstract (angleški prevod naslova članka in slovenskega izvlečka);
- key words (angleški prevod ključnih besed);
- članek (1. skupaj s presledki naj ne presega 45.000 znakov; 2. celotno besedilo naj bo označeno z »Normal« – torej brez oblikovanja, določanja slogov in drugega; 3. pisava Times New Roman, velikost 12, obojestranska poravnava, presledek 1,5; 4. odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic; prazna vrstica naj bo pred in za vsakim naslovom in predvidenim mestom za tabelo ali sliko; 5. odstavki so brez zamikov; 6. naslove označite ročno, podnaslove prvega reda z okrepljenimi malimi tiskanimi črkami, podnaslove drugega reda z okrepljenimi poševnimi malimi tiskanimi črkami; 7. (pod)poglavij ne številčimo;
- summary (angleški povzetek članka, največ 3000 znakov s presledki).

V besedilih se izogibajte podčrtovanju besed, okrepljenemu in poševnemu tisku; s poševnim tiskom označite le navedene naslove knjig in časopisov. V slovenskih prispevkih uporabljajte naslednje okrajšave in narekovaje: prav tam, idr., ur., »abc«; v angleških: *ibid.*, et al., ed./eds., "migration". Izpust znotraj citata označite z oglatim oklepajem [...].

Poročila in ocene morajo imeti sestavine, ki si sledijo po naslednjem vrstnem redu:

- poročila s konferenc in z drugih dogodkov, razmišljanja: naslov dogodka, datum poteka, ime in priimek avtorja, besedilo naj obsega med 5.000 in 15.000 znaki skupaj s presledki;
- knjižne ocene: ime in priimek avtorja ali urednika knjige, ki je predmet ocene, *naslov knjige*, založba, kraj, leto izida, število strani, besedilo naj obsega med 5.000 in 15.000 znaki skupaj s presledki, na koncu sledita ime in priimek avtorja ocene.

3. Citiranje

Avtorji naj pri citiranju med besedilom upoštevajo naslednja navodila:

- Citati, dolgi štiri ali več vrstic, morajo biti ročno oblikovani v ločenih enotah, levo zamaknjeni, brez narekovajev.
- Citati, krajši od štirih vrstic, naj bodo med drugim besedilom v narekovajih in pokončno (ne poševno).
- Navajanje avtorja v oklepaju: (Anderson 2003: 91–99); več navedb naj bo ločenih s podpičjem in razvrščenih po letnicah (Milharčič Hladnik 2009: 15; Vah Jevšnik, Lukšič Hacin 2011: 251–253).
- Seznam literature in virov je na koncu besedila; v seznamu literature na koncu se navajajo samo navedbe literature iz besedila; enote naj bodo razvrščene po abecednem redu priimkov avtorjev, enote istega avtorja pa razvrščene po letnicah; če imamo več del istega avtorja, ki so izšla istega leta, jih ločimo z malimi črkami (Anderson 2003a; 2003b).
 - a) Knjiga:
Anderson, Benedict (2003). *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
 - b) Članek v zborniku:
Milharčič Hladnik, Mirjam (2009). Naša varuška. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 15–20.
 - c) Članek v reviji:
Vah Jevšnik, Mojca, Lukšič Hacin, Marina (2001). Theorising Immigrant/Ethnic Entrepreneurship in the Context of Welfare States. *Migracijske i etničke teme* 27/2, 249–261. Polnopomenski elementi v angleških naslovih knjig in člankov (razen veznikov in predlogov) se pišejo z veliko začetnico.
 - d) Spletna stran:
 - Becker, Howard (2003). *New Directions in the Sociology of Art*, <http://home.earthlink.net/~hsbecker/newdirections.htm> (1. 2. 2008).
 - *Interaction: Some Ideas*, <http://home.earthlink.net/interaction.htm> (1. 2. 2008).

4. Grafične in slikovne priloge

- Fotografije, slike zemljevidi idr. – z izjemo tabel, narejenih v urejevalniku Word, ki pa morajo biti oblikovane za stran velikosti 16,5 x 23,5 cm – naj ne bodo vključeni v Wordov dokument. Vse slikovno gradivo oddajte oštevilčeno v posebni mapi s svojima priimkom in imenom. Opombe v podnapisih ali tabelah morajo biti ločene od tekočega teksta. Fotografije naj bodo v formatu jpg.
- Lokacijo slikovnega gradiva v tekstu označite na naslednji način:
Fotografija 1: Kuharica Liza v New Yorku leta 1905 (avtor: Janez Novak, vir: Arhiv Slovenije, 1415, 313/14) ali Preglednica 1: Število prebivalcev Ljubljane po popisu leta 2002 (vir: Statistični urad RS, Statistične informacije, 14).
- Za grafične in slikovne priloge, za katere nimate avtorskih pravic, morate dobiti dovoljenje za objavo.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS PREPARING ARTICLES FOR PUBLICATION IN “DVE DOMOVINI / TWO HOMELANDS”

1. Editorial content

Dve domovini / Two Homelands welcomes the submission of scientific and professional articles, reports, discussions and book reviews from the humanities and social sciences focusing on migration and related phenomena. The journal, published since 1990, is multidisciplinary and multilingual. Two volumes are published per year in print and electronic form on the internet (<http://twohomelands.zrc-sazu.si/>).

Articles should be prepared according to the instructions stated below and sent in electronic form to the editorial board at the following address: hladnik@zrc-sazu.si. All articles undergo a review procedure. Manuscripts that are accepted for publishing by the editorial board should not be sent for consideration and publishing to any other journal. Authors are responsible for language and style proficiency. Authors agree that articles published in *Dve domovini / Two Homelands* may also be published in electronic form on the internet.

2. Elements

Articles should contain the following elements in the order given:

- Title (in capital letters, bold);
- Name and surname of the author (after the surname a footnote should be inserted stating the author's: 1. education and title (e.g. PhD, MA in History, Research Fellow etc.); 2. full postal address (e.g. Slovenian Migration Institute, Novi Trg 2, SI-1000 Ljubljana); 3. e-mail address;
- Type of contribution (original, review or short scientific article; professional article);
- Abstract (title of the article and abstract, up to 700 characters with spaces);
- Key words (up to 5 words);
- Article (1. should not exceed 45,000 characters with spaces; 2. the style of the entire text should be "Normal"; 3. font: Times New Roman 12; 4. paragraphs should not be separated by an empty line, empty lines should be used before and after every title and space intended for a chart or figure; 5 paragraphs following titles should not be indented, bullets and numbering of lines and paragraphs should be done manually; 6. titles should be marked manually, subtitles Heading 1 in bold lower-case letters with initial capital, Heading 2 in bold lower-case italics with initial capital; 7. (sub)sections of articles (Heading 1 and Heading 2) should not be numbered);
- Summary (Povzetek) in Slovene, 3000 characters with spaces).

Avoid underlining and using bold in all texts. Italics should be used when emphasising a word or a phrase. Italics should also be used when citing titles of books and newspapers. In articles in English, the following abbreviations should be used: *ibid.*, *et al.*, *ed./eds.* When using inverted commas/quotation marks, use double quotation marks; single quotation marks should be used only when embedding quotations or concepts within quotations. Omitted parts of quotations should be indicated by square brackets with ellipsis [...].

Reports and reviews should contain the following elements in the order given:

- Reports from conferences and other events, discussions: title of the event, date of the event, name and surname of the author, 5,000 to 15,000 characters with spaces;
- Book reviews: name and surname of the author or editor of the book, *title of the book*, name of publisher, place of publication, date of publication, number of pages, 5,000 to 15,000 characters with spaces, with the name and surname of the reviewer at the end.

3. Quotations in articles

- Long quotations (four lines or more) should be typed as an indented paragraph (using the “tab” key), without quotation marks, the first line of the paragraph after the quotation should not be indented; quotations shorter than four lines should be included in the main text and separated with quotation marks, in normal font (not italic).
- When citing an author in brackets use the following form: (Anderson 2003: 91–99); when citing several authors separate their names with a semicolon and cite them according to the year of publication in ascending order (Milharčič Hladnik 2009: 15; Vah Jevšnik, Lukšič Hacin 2011: 251–253).
- A list of references should be placed at the end of the text and arranged in alphabetical order according to the author’s surname. The list of references should include only cited sources and literature. Multiple references by one author should be arranged according to the year of publication. Multiple references by one author published in the same year should be separated with lower-case letters (e.g. Ford 1999a; 1999b).
 - a) Books:

Anderson, Benedict (1995). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso.
 - b) Articles in a series:

Milharčič Hladnik, Mirjam (2009). Naša varuška. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (eds. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 15–20.
 - c) Articles in journals:

Vah Jevšnik, Mojca, Lukšič Hacin, Marina (2001). Theorising Immigrant/Ethnic Entrepreneurship in the Context of Welfare States. *Migracijske i etničke teme* 27/2, 249–261. All major elements of English book and article titles should be capitalized (except conjunctions and prepositions shorter than five letters).
 - d) Internet sources:
 - Becker, Howard (2003). *New Directions in the Sociology of Art*, <http://home.earthlink.net/~hsbecker/newdirections.htm> (1 Feb. 2008).
 - *Interaction: Some Ideas*, <http://home.earthlink.net/interaction.htm> (1 Feb. 2008).

4. Graphics and illustrations

- Photographs, illustrations, maps etc. – with the exception of charts produced in Microsoft Word, which have to be adjusted to page size 16.5 x 23.5 cm (6.5" x 9.25") – should not be included in the Word document. All illustrative material needs to be numbered and submitted separately in separate folder with the author’s name and surname. Please submit visual material in jpg. form.
- Locations of figures in the text should be marked as follows: Figure 1: Lisa Cook in New York in 1905 (Photo: Janez Novak, source: Archives of Slovenia, 1415, 313/14) or Chart 1: Population of Ljubljana after the 2002 Census (source: Statistical Office of the Republic of Slovenia, Statistics, p. 14).
- Permission to publish must be obtained for uncopyrighted graphic and illustrative material.

RAZPRAVE IN ČLANKI / ESSAYS AND ARTICLES

Fabio Perocco

Posted Workers between Work Casualisation and the Precarisation of Migration

Mojca Vah Jevšnik, Nataša Rogelja

Occupational Safety and Health in Transnational Workplaces: The Case of Posted Workers

Sonila Danaj

Posted Work and Occupational Safety and Health: A Literature Review

Marina Lukšič Hacin

Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi

Dejan Valentinčič

Pogledi izbranih avstralskih Slovencev na stanje demokratične in pravne države v Sloveniji

Mojca Medvešek

Pomen učenja slovenščine v okviru izobraževalnega sistema za slovensko skupnost v Varaždinski županiji

Sonja Rutar

Kakovost šole s perspektive učencev s priseljenko izkušnjo kot izhodišče za zagotavljanje inkluzivnega izobraževanja

Klara Kožar Rosulnik

Biografsko učenje in spreminjanje identitete: Migracijske izkušnje Neže Gerkišič – Agnes Lacroix

Urška Strle

V preseku mobilnosti in socialnih mrež: Biografska skica Ivane Kobilca

Mateja Sedmak

Identities and Belongings of "Second Generation Migrant Women"

KNJIŽNE OCENE / BOOK REVIEWS

Deirdre McKay, *An Archipelago of Care: Filipino Migrants and Global Networks* (Justine Grace N. Abrugena)

Natasha King, *No Borders: The Politics of Immigration Control and Resistance* (Beatrice Mariottini)

Francesca Fauri (ed.), *The History of Migration in Europe: Perspectives from Economics, Politics and Sociology* (Aleksj Kalc)

ISSN 0353-6777

9 770353 677013

ISSN 1581-1212